МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

МАКОВЕЙ ЄВГЕНІЙ ОЛЕГОВИЧ

УДК 821.161.2.09 (477)

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Коляда Ігор Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ − 2016

ЗМІСТ

ВСТУП……3

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ……8

1.1. Ступінь розробки теми……8

1.2. Характеристика джерел та методологія дослідження.....28

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА КУЛІША ЯК СЛАВІСТА……45

2.1. Пантелеймон Куліш у період фахового становлення (1840–1860-ті рр.) ….45

2.2. Життя та ділові зв’язки П. Куліша у період інтелектуальних трансформацій та творчого усамітнення (1870-ті–1890-ті рр.)……69

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ СЛАВІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ П. КУЛІША……..85

3.1. Інтелектуальна та історіографічна спадщина Пантелеймона Куліша……..85

3.2. Осмислення слов’янських ідентичностей у науковій спадщині історика…107

3.3. Російське великодержавництво у славістичних студіях П. Куліша……...129

3.4. Погляди П. Куліша на проблему етно- та націогенезу поляків……...150

ВИСНОВКИ……...171

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….175

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Пріоритетним напрямком сучасної вітчизняної історичної науки є вивчення наукової та ідейної спадщини відомих українських громадсько-культурних діячів, істориків-мислителів, які формували зміст національного відродження і розвитку Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. Однією з таких непересічних особистостей був Пантелеймон Олександрович Куліш, подвижницька діяльність якого в ім'я збереження та розвитку національної самобутності рідного народу, його духовного поступу, розбудови національної культури в царині красного письменства, фольклористики, етнографії, історії України й історіософії, мовознавства та видавничої діяльності була оцінена ще сучасниками та продовжує вивчатися вченими різних напрямків і сьогодні. Однак, попри значні успіхи сучасного кулішезнавста, залишається актуальним та науково значимим дослідження поглядів і наукових розробок П. Куліша щодо історичного розвитку слов'янських народів, їхнього національно-культурного відродження, осмислення національних ідентичностей, особливостей міжетнічних відносини.

Розкриття та аналіз цих аспектів наукової спадщини Пантелеймона Куліша дозволить істотно доповнити сучасні наукові знання у галузі української інтелектуальної історії XIX ст., допоможе краще зрозуміти пануючі оцінки і погляди української інтелектуальної еліти того періоду на міжнародні відносини у рамках слов'янського світу, мотивації національно-культурної діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в рамках загального наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук», що розробляється професорсько-викладацьким складом Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2013 р.), уточнено (протокол № 11 від 23 лютого 2016 р.).

Мета дослідження полягає в аналізі та висвітленні поглядів і рефлексій українського мислителя щодо різних аспектів історії слов'янських народів.

Відповідно до мети дисертантом поставлено такі **завдання:**

- з'ясувати стан наукової розробки теми, рівень і повноту існуючої джерельної бази, методологічні принципи та методи дослідження;

- охарактеризувати етапи формування П. Куліша як славіста, вплив на цей процес українських національних ідеалів, життєвих обставин та найближчого інтелектуального оточення;

- проаналізувати історичні праці П. Куліша та визначити основні наукові підходи щодо осмислення історії слов'ян;

- розглянути бачення мислителем ролі національних ідентичностей (історії, мови, культури, християнської віри) у розвитку слов'янських народів;

- дослідити погляди вченого на різні аспекти історії українців, поляків, росіян, взаємини між цими народами та умови їх поліпшення у майбутньому;

- виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів дослідження у національно-культурній політиці української держави, проекціях міжнаціональних відносин.

Об'єктом дослідження є слов'янознавчі погляди Пантелеймона Куліша як складова громадсько-культурного життя Наддніпрянської України у XIX ст.

Предмет дослідження − етапи формування та еволюція славістичних поглядів П. Куліша.

Хронологічні межі дисертації визначені її тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період від початку наукової діяльності П. Куліша (середина 1840-х рр.) до дати смерті українського вченого-історика (1897 р.).

Географічні межі дослідження охоплюють простір розселення українського, польського, російського народів у етнічних кордонах, що склалися у Центрально-Східної Європі на початок XIX ст.

Методологічні засади. Теоретико-методологічну основу становлять принципи системного аналізу та узагальнення, історизму, історичного плюралізму, багатофакторності, об'єктивності, системності. Для реалізації

окреслених завдань використано як загальнонаукові, так і власне історичні методи: проблемно-хронологічний, аналітичний, типологічний, історико-критичний, комплексного підходу до предмета дослідження.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

вперше

- комплексно і всебічно досліджено бачення П. Кулішем ролі історії, мови, культури та релігії у розвитку слов'янських народів;
- розкрито сутність Кулішевих поглядів на особливості політичної культури, ментальності польського та російського народів у їх порівнянні та взаємозв'язку з українським;
- висвітлено оцінки українського історика щодо значення природно-географічних, історичних, економічних факторів у становленні, зміцненні польської та російської державності, причинах занепаду Української козацької держави.

Уточнено:

- окремі сторінки біографії вченого-історика, вплив життєвих обставин та оточення на формування ідейного поля П. Куліша;
- сутність дефініцій «руський народ», «руська народовість», «ляхи» «польська народовість», «задесенці», «литвини» та ін.

Дістало подальшого розвитку:

- змістове вивчення історіографічного, публіцистичного доробку, епістолярної спадщини Пантелеймона Куліша;
- визначення впливу наукової, громадсько-культурної діяльності українського історика на подальший розвиток українознавчих і славістичних студій.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони дозволяють заповнити прогалини в історіографічному полі слов'янознавства та сприятимуть підготовці фундаментальних праць з інтелектуальної історії України, української

історіографії XIX ст. Фактичний матеріал і висновки доцільно використати у навчальній діяльності, для створенні нових навчально-методичних посібників, теоретичного наповнення лекцій із різних спецкурсів.

Висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані при формуванні внутрішньо- та зовнішньополітичного курсів держави.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження було оприлюднено на 10 міжнародних та всеукраїнських конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Права людини: історія і сьогодення» (Житомир, 2012); Міжнародній науково-методичній конференції «Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки» (Київ, 2012); Всеукраїнському науковому семінарі «Довге XIX ст. в Україні: питання національної модернізації» (Київ, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків» (Київ, 2013); Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського» (Київ, 2014); Всеукраїнському круглому столі «Т.Г.Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ» (Київ, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків» (Київ, 2014); Науковій конференції «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.» (Київ, 2014); Круглому столі присвяченому М.П. Драгоманову (Київ, 2015); XVIII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2015).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено в 13 публікаціях, серед яких п'ять − у вітчизняних фахових виданнях, одна − у закордонному фаховому виданні.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (528 найменувань). Основний текст дисертації викладено на 176 сторінках, загальний обсяг дисертації – 224 сторінки.

РОЗДІЛ 1
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Ступінь розробки теми

Життєвий і творчий шлях П. Куліша, його наукова, публіцистична, національно-культурна діяльність, погляди й оцінки на ті чи інші історичні процеси стали предметом вивчення ще за часів життя Пантелеймона Олександровича. На сьогодні праці у сфері літературознавства, філології, філософії, культурології, історії та історіографії України, педагогіки та політології складають окремий комплекс, який дозволяє виділити цілу галузь міждисциплінарного синтезу – «кулішезнавство».

За методологічними підходами, трактуваннями наукової і творчої діяльності історика варто виокремити дорадянський (друга половина XIX – початок XX ст.), радянський (історіографія 1920-х – початку 1930-х рр. та 1930-х – початку 1990-х рр.) та сучасний етапи у вивчення слов'янознавчих поглядів Пантелеймона Куліша. Як окрему частину історіографічного наробку можна виділити зарубіжну, передусім українську діаспорну історіографію. Однак вона не є настільки репрезинтативною, й тому розглянемо її розвиток у історичних межах, визначених періодами вітчизняної історіографії.

Перші праці пов'язані з науковою, літературною, громадсько-політичною діяльністю П. Куліша з'явилися ще за його життя. Деякі з них віднесені нами до першоджерел (це у першу чергу рецензії та відгуки на публікація вченого), проте літературознавчі та історіографічні розробки вчених XIX ст. (по суті сучасників історика) нами проаналізовано в історіографічному розділі.

Так, у своїх синтетичних працях по історії літератури та етнографії слов'янських народів російські вчені М. Петров [411], О. Пипін [420,421], О. Спасович [421], першими виявили у творчості та науковому світогляді два великих періоди: перший – П. Куліш – романтик в осмисленні історії слов'ян та

ярий україноφіл; другий – поміркований і об’єктивний дослідник зі своїм унікальним підходом. Ці дослідники особисто знали Пантелеймона Олександровича, мали досить плідне спілкування, але не можна сказати, що вони симпатизували його діяльності, яка по своїй суті була неприйнятною імперському науковому дискурсу.

Українські ж вчені та громадсько-політичні діячі на відміну від своїх колег росіян були до поглядів пізнього П. Куліша більш критичні та навіть агресивно відгукувалися про його антикозакофільську наукову спрямованість. Неодноразово у публічну дискусію з Пантелеймоном Кулішем вступав його вчитель (за словами самого П. Куліша) Микола Костомаров. У його публіцистичних статтях та відгуках було більше особистого, ніж наукового аргументування [327−329], фактично колишній соратник і очолив лавину критики, що обрушилася на П. Куліша після виходу його основних праць «Отпадение Малороссии от Польши» наприкінці 1880-х рр.

М. Драгоманова, який теж долучився до критики окремих історичних поглядів П. Куліша, його оцінок «українського хуторянства»[1], все ж об’єктивно і справедливо визнавав великий вклад цього непересічного діяча українського руху у розвиток національно-культурного життя, дослідження історії України. У кулішевих працях «Перший період козацтва од початку воронування з ляхами», «История воссоединения Руси» Михайло Драгоманов виокремив позитивні моменти та підтримав критичний підхід в історичних студіях Пантелеймона Олександровича, який мав би стати прикладом для українських істориків та змусить їх переосмислювати інші аспекти історичного минулого українського народу[271−275].

Категоричне неприйняття викликали у М. Драгоманова стаття «Козаки по отношению к государству и обществу», монографія «Отпадение Малороссии от Польши». Закидаючи П. Кулішу ряд хиб у методології дослідження, зайве моралізаторство, засудження кривавості (яка була характерна для тієї епохи усім

[1] В українському хуторі П. Куліш бачив майбутній прогрес, початок національного відродження, а М. Драгоманов навпаки його критикував як деструктивну метальну рису українства.

народам і державам), Михайло Петрович не сумнівався у фаховості автора наукових праць у плані «копання джерел», пильності до джерельного підтвердження своїх висновків та оцінок [274, с. 153−199].

Представники західноукраїнської інтелектуальної еліти В. Барвінський, І. Франко, М. Павлик здебільшого критикували історичний доробок Пантелеймона Куліша, зокрема його напади на козацтво, деякі аспекти висвітлення ним польської і московської політики, особливо щодо оцінок їхнього позитивного впливу на історичний розвиток українського народу [217, с. 7−56].

Загалом можемо підсумувати, що вітчизняні дослідники XIX ст. (здебільшого із числа представників українського національного руху) історичного доробку П. Куліша в першу чергу бралися аналізувати гостру тему козацтва і фактично не приділяли уваги іншим аспектам кулішевого наукового дискурсу – зокрема слов'янознавству.

На початку XX ст. акцент кулішезнавчих досліджень змісився у сторону біографістики та дослідження, як окремих періодів життя П. Куліша, так і висвітлення повної біографії. Так, спеціально присвячені особистості П. Куліша дослідження з'явилися відразу після його смерті. Майже одночасно Б. Грінченко [233; 235; 236], О. Лазаревський [333], О. Маковей [356−364], В. Шенрок [485] опублікували різновартісні дослідження про українського мислителя, які за рівнем синтетизму і використанням архівного матеріалу (нерідко він цитується саме за цими працями) досі, на жаль, багато у чому залишаються не перевершені. Так, Б. Грінченко у своєму біографічному нарисі не зосередив уваги на критиці ідеологічних змін у дослідженнях та трактуванні періодів вітчизняної історії П. Кулішем, ревізії ним власних наукових поглядів. Історик української літератури та мовознавець, сам активний діяч українського руху Б. Грінченко відстоював думку про те, що П. Куліш був завжди послідовним захисником окремішності українства, як слов'янського етносу, та самобутнього розвитку українського народу [233, с. 56–67].

Праця Осипа Маковея присвячена життю і творчості видатного українського літературного і громадського діяча Пантелеймона Куліша вийшла у друкарні

НТШ у Львові. Автор намагався реалістично і неупереджено оцінити значення його творчості та зрозуміти його суспільну позицію [356]. Варто відзначити, що О. Маковей не тільки сухо переповів основні факти із життя письменника, але й намагався з'ясувати ступінь впливу різних інтелектуалів того часу на формування особистості Пантелеймона Олександровича, разом із цим характеристика його історичних поглядів здійснена вкрай схематично.

Праця історика літератури В. Шенрока на початку XX ст. була найбільш повною у плані висвітлення біографії українського митця. Вона містила витримки з його листів, в яких письменник, зокрема, не приховував захоплення вчинками нового імператора всеросійського Олександра II, а також розкриває повсякденні аспекти його життя та діяльності. В. Шенроком досить повно відображено проблеми із виданням творів Пантелеймона Олександровича. Аналіз останніх дозволяє також розгледіти той, факт, що історичні погляди П. Куліш були відмінними від імперського гранд-наративу [485].

Певні аспекти родоводу П. Куліша розкрито у статті О. Лазаревського [333], окремі сторінки його життя, зокрема, намагання заснувати українське періодичне видання відображено у статті Г. Вашкевича [209]. Обидві історичні розвідки було надруковані у журналі «Київська Старовина». Подібні за характером були статті П.Щеголіва («К биографии П.А.Кулиша», 1902) [93]; В.Науменка («Кулиш П.А. и его сотрудничество в «Искре», 1904) [385−388]; В. Даниліва («П.А.Кулиш и «Киевская старина», под редакцией Ф.Г.Лебединцева", 1907) [254−255] .

Перші біографічні студії згаданих учених дали змогу зрозуміти: не стало людини, котра була живою історією XIX ст., була організатором і творцем нового українського письменства, активним творцем українського національного відродження, палким патріотом свого народу, взагалі досить непересічною особистістю, оригінальним мислителем.

Приступаючи до роботи над своєю фундаментальною працею «Історія України-Руси» (зокрема, VII–VIII тт.) М. Грушевський не міг залишити без аналізу науковий доробок П. Куліша. Він відзначив фундаментальний вклад П. Куліша у дослідження козацтва та загалом високий рівень аналітичності,

науковості й оригінальності ідей його історичних студій [202–203]. На думку М. Грушевського, для досліджень П. Куліша характерною особливістю є подолання вузьких рамок замкнутості на якомусь явищі чи предметі, широкий фокус при висвітленні об'єкту дослідження [237, с. 28]. Свої погляди та оцінки персоналії П. Куліша, його інтелектуального доробку М. Грушевський у більш розширеному викладі подасть уже у 1920-ті рр. [238; 240−244].

Історик початку XX ст. М. Василенко в «Очерках по истории Западной Руси и Украины» розглянув внесок П. Куліша в наукову розробку проблем української історії, відзначив оригінальність його історичних поглядів на визнання козацтва продуктом степового життя, його критику багатьох існуючих в тогочасній історіографії стереотипів: про визначну роль С. Баторія у творенні феномену козацтва, про релігійний характер перших козацьких повстань. На думку М. Василенка, основною причиною зміни П. Кулішем своїх історичних поглядів щодо ролі козацтва в історії України, його феномену, став вплив поляків та їхньої історичної школи [208, с. 124].

Внесок П. Куліша у розробку джерельної бази української історії розглядав відомий російський дослідник В. Іконніков у своїй фундаментальній праці «Опыт русской историографии». Аналізуючи методику дослідження джерел П. Кулішем, він відносив його до критичного напрямку в джерелознавстві [297, с.16–32].

У 1907 р. настали перші роковини по смерті українського письменника та історика, які обумовили новий етап спроб аналізу творчого та наукового спадку митця. Так, варто відзначити біографічну статтю Д. Дорошенка «П.Куліш: 10 років з дня його смерті 2.02.1897 р.», якою вчений започаткував свої подальші кулішезнавчі студії 1920-х рр. [267].

Історичні погляди П. Куліша 1840-х рр. на початку XX ст. стали предметом окремого наукового аналізу О. Грушевської, яка охарактеризувала схему еволюції історичних поглядів ученого: від захоплення історичними схемами «Истории русов» до становлення демократичного розуміння української історії у середині 40-х XIX ст. та критичного підходу до джерел [239].

У 1920-х рр. продовжується подальше становлення кулішевознавства.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. спектр досліджень пов'язаних із Пантелеймоном Кулішем сягнули того ступеня, коли в умовах радянської дійсності, з її ідеологічним диктатом та партійною заангажованістю, неофіційно витворилась ціла інтердисциплінарна галузь науки – кулішезнавство. У цей час за редакцією О. Дорошкевича готувалося до друку повне зібрання творів П. Куліша у 20-и і більше томах (вийшли лише 1-й, 3-й і 6-й тт.); за повнотою й рівнем наукового опрацювання текстів воно мало би значно перевершити незакінчені видання І. Каманіна та Ю. Романчука початку 1920-х рр. Видання творів письменника напряму було пов'язано з активізацію літературознавчого напряму кулішезнавства. Літературознавці також вдавалися до розкриття світогляду письменника, відображували його суспільно-політичні та історичні погляди. Так, на думку літературознавця В. Петрова доля П. Куліша була типовою для романтика – несталої, непевної людини з природи, що прагнула еволюції, змін, до того, щоб випробовувати на власному досвіді протилежне, суперечливе [408−410].

Філософську основу писань П. Куліша намагався віднайти львівський дослідник В. Щурат, який розглядав творчість П. Куліша в контексті західноєвропейської філософії [497]. Для осягнення естетичних основ дослідник звернувся до вивчення контактів Пантелеймона Куліша, намагався простежити вплив того чи іншого інтелектуала на ідейне поле мислителя. На думку В. Щурата, шлях П. Куліша лежить «через обоз московських слов'янофілів 1830-х рр. у москвофільський гурток поляків Правобережної України 1840х рр. потім у сферу туркофільських настроїв, … а в кінці ми, тримаючись писань Куліша, як нитки Аріадни, опинились би в спіноцизмі англійських поетів – такого улюбленого Кулішем Байрона і його друга та учителя в обсягу філософії Шеллі [497, с. 23]».

Не меншою глибиною в області кулішезнавства відзначалися дослідження істориків 1920-х рр. Цьому об'єктивно сприяли відкритий доступ до архівних матеріалів, відсутність певних цензурних обмежень, що існували за імперських часів та відсутність усталених партійно-ідеологічним диктатом оцінок та

характеристик. Так, варто виділити роботи Д. Багалія [197−198], М. Грушевського [245−249], Д. Дорошенка [265; 266; 268], М. Сріблянського [439], С. Єфремова [278−282], Є. Кирилюка [311−315], В. Міяковського [375−77], І. Ткаченка [454], С. Томашівського [456]. На Західній Україні у міжвоєнний період певними періодами у житті П. Куліша займалися М. Возняк [216; 217], М. Кордуба [326].

У «Нарисі української історіографії» Д. Багалій зазначив, що для історіописання П. Куліша характерним було критицизм, глибокий та уважний аналіз джерел. Історик 1920-х рр. пояснив, чому Пантелеймон Олександрович опинився під шквалом критики своїх колег. Д. Багалій одним із перших ретельно розглянув еволюцію Кулішевих історичних поглядів та звернув увагу на те, що критичний погляд на козацтво формувався у П. Куліша поступово [198]. У той же час історіограф критикував полеміку П. Куліша з М. Костомаровим, ідею возз'єднання Русі, нетерпимість до інших поглядів істориків XIX ст. [198, с. 86].

М. Грушевський в написаній до 30-ї річниці смерті Пантелеймона Куліша статті «Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості» розкрив погляди національно-культурного діяча на історію козацтва, навів чисельні виписки з історичних творів П. Куліша, показуючи в такий спосіб еволюцію його поглядів. Основу історичних поглядів патріарх державницького напряму української історіографії показував у зв'язці із соціальним походженням П. Куліша. Щодо однієї із головних праць П. Куліша «История воссоединения Руси: в 3 т.» М. Грушевський зазначив, що вона попри гарний фактологічний матеріал «зіпсована цареславством, культуртрегерством поляків, общеруством» [244, с. 11].

Протягом 1920-х рр. було опубліковано ряд наукових статей, що висвітлювали творчі і ділові взаємини П. Куліша з представниками інтелігенції Наддніпрянської і Західної України, характеризували громадсько-культурну діяльність мислителя в окремі, досить короткі періоди. Так, В. Міяковський висвітлював просвітницьку діяльність українського історика [376], О. Грушевська − діяльність П. Куліша у 1850-ті рр. [239]; М. Возняк окреслив зносини П. Куліша з галичанами [216; 217]; В. Гнатюк – з М. Грабовським [224], В. Данилов – з

М. Максимовичем [255], І. Житецький – з М. Костомаровим [287].

Узагальнюючи та більш об'ємні праці були написані в еміграції Д. Дорошенком («Куліш: огляд його життя й літературної та наукової праці») [2], Є. Кирилюком («Пантелеймон Куліш») [312; 313], С. Томашівським (Куліш і українська національна ідея) [456], І. Ткаченком («П.О.Куліш. Критико-біографічний нарис») [454]. Поряд з історичною працею Д. Дорошенко також одним із перших вирішив підсумувати історіографію в області історичного кулішезнавства [268], а С. Єфремов визначив подальші науково-дослідницькі пріоритети у напрямку осягнення літературної і наукової спадщини П. Куліша [278]. Загальною рисою наведених праць є певна апологетичність, відсутність, у порівнянні з попереднім історіографічним періодом, різкої критики поглядів Пантелеймона Куліша.

На рубежі 1920–1930-х рр. вітчизняні наукові традиції були по суті обірвані, а найвидатніші учені фізично знищені (С. Єфремов, М. Зеров, Филипович) або на тривалий час вилучені з наукового життя (В. Петров, Д. Дорошенко). Винятково тенденційно розглядалася, як історія суспільно-політичного життя в Україні другої половини XIX – початку XX ст., так і діяльність окремих національно-культурних діячів. Кулішеве ім'я стало забороненим. Радянський політичний режим в умовах сталінської тоталітарної моделі державного та суспільного буття, прямуючи шляхом створення тоталітарно-унітарної держави, ставив за мету, використовуючи всі доступні для засоби, способи й прийоми (далеко не наукові) уніфікації історичної науки. З початку 1930-х рр. боротьба з українським націоналізмом в історичній науці стала панівною, тому з утвердженням сталінізму радянська історіографія національно-культурного руху висвітлювала його з позицій гіпертрофованого класового підходу марксистсько-ленінської методології. Сталінізм, знищуючи історичну науку, прагнув викорінити в українській історичній науці цієї доби всі національно-культурні особливості, денаціоналізувати українську інтелігенцію, включаючи й істориків, яких позбавляли однієї з найважливіших умов професійної діяльності – свободи відкритого висловлювання своїх поглядів для вільної наукової дискусії, яка б

забезпечувала плюралізм оцінок та узагальнень.

З позицій марксистської ідеології П. Куліша було кваліфіковано як «ідеолога українського буржуазного націоналізму». Його постійно протиставляли «революціонеру-демократу» Т. Шевченкові, хоч вони і були близькими друзями, доповнювали один одного [406, с. 2−4].

Відлига 1960-х років дала змогу якоюсь мірою повернути постать Пантелемона Куліша українській культурі: надруковано його листування з братами Аксаковими (представниками російського слов'янофільства), вийшли дві книжки вибраних творів П. Куліша. Певні аспекти діяльності П. Куліша пов'язані з журналом «Основа» висвітлив М. Бернштейн [199], з розвитком українського книгодрукування – О. Дей [256; 257].

У 1969 р. в УІЖі вийшла стаття Л. Коваленка, в якій історик, аналізуючи погляди Пантелеймона Куліша, досить однозначно зазначив, що останній був реакціонером і абсолютно хибно вважав руйнівною роль народних мас в історичних процесах XVI–XVIII ст. Радянський учений у той же час відвів П. Кулішу роль засновника буржуазно-націоналістичної історіографії України. Така оцінка хоч і негативно сприймалася в радянському соціумі, але вона підтверджувала значимість Куліша в якості фундаментального дослідника [319]. Схожими були оцінки Л. Коваленка і в наступній монографічній праці «Історіографія Української РСР. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1983) [318].

Загалом у 1970-і – 1980-і рр. біографія та інтелектуальна спадщина українського історика фактично не досліджувалися. За повернення чесного імені українського літератора та історика-дослідника наприкінці 1980-х – на початку 1990-х узявся М. Жулинський, заклавши фактично нові засади сучасного трактування й осмислення літературного та наукового доробку митця-мислителя [289;288].

Історична проблематика інтелектуальної спадщини Пантелеймона Куліша, його прогресивна національно-культурна діяльність стала в центрі досліджень В. Романовського, О. Сидоренка [175; 425; 430].

Протягом 1930–1980-х рр. певний науково-дослідницький вакуум, що склався в радянській історіографії щодо життєвого шляху П. Куліша, його світогляду, заповнювала західна діаспорна історіографія. В історіографічних дослідженнях М. Андрусяка [193], П. Ісаєва, Б. Крупницького [332], Л. Винара [213] визнавалася приналежність П. Куліша до народницького напрямку в українській історіографії XIX ст. і в той же час опозиційність його історичних поглядів сучасній йому історичній науці в Україні, крайнощі і протиріччя в його оцінках найважливіших подій української історії, як-то: історія українського козацтва, історичне значення Хмельниччини та ролі Б. Хмельницького, причини занепаду державності.

Історики О. Оглоблін та П. Петренко – дослідили деякі аспекти біографії П. Куліша, розкрили ідейну еволюцію історика, висвітлили історичні погляди. Вчені були переконані, що ідеї П. Куліша випереджали добу, а тому опинилися на маргінесі суспільного сприйняття [396].

Один із найвідоміших дослідників української діаспори І. Лисяк-Рудницький зазначав, що П. Куліш на рівні з іншими «просвітителями» другої половини XIX – початку XX ст.: М. Костомаровим, В. Антоновичем, М. Драгомановим, І. Франком, М. Грушевським намагався обґрунтувати українське національне відродження на підвалинах наукового пізнання та раціональної, критичної мислі. Учений довів опозиційність поглядів П. Куліша народницькій ідеології більшості його колег по цеху, але у зазначив: «не має значення, що чимало його поглядів може нам здаватися, з нашої сучасної перспективи, перестарілими чи помилковими. Те, що мало найбільше значення, – це була сама метода: його «раціоналізм» [292].

Набули значного розвитку закордоном і вузькоспеціальні дослідження, пов’язані з П. Кулішем, його науковими студіями. Так, Г. Вібе [214] та Г. Грабович [232; 506] досліджували наукові пошуки українського історика XIX ст. у гоголезнавстві, дослідженні історії козацтва. Так, Г. Грабович зазначав, що в образі України П. Куліш відмовляється від її міфічного козацького бачення, він протиставляє свій образ козаччини міфічному образу, що його витворили

М. Гоголь та Т. Шевченко. П. Куліш відмовився від романтичного образу козацької України і запропонував раціональну та подекуди, навіть ,позитивістську програму і для осмислення минулого, і для забезпечення майбутнього [232].

У своїй праці «Panteleimon Kulish: a sketch of his life and times» Ю. Луцький, відкинувши всі ідеологічні застереження державницької школи української діаспорної історіографії намагався висвітлити історичний портрет ученого, пояснити деякі його історичні погляди, обґрунтувати його ревізіоністський поворот в оцінках ряду історичних періодів історії України. Так, Ю. Луцький писав, що аби пізнати вклад П. Куліша в українську культуру, треба пізнати самого Куліша, докладно вивчити його життєпис. Історик української діаспори справедливо зазначив, що в діаспорі не цінять П. Куліша з тієї простої причини, що він не належить до «державницької течії» української культури [342; 508].

Враховуючи останнє, необхідно підкреслити що відсутність належної повноти джерел не дозволило представникам діаспорної історіографії створити повноцінний життєпис митця, подати об’єктивний аналіз його поглядів, життєвих позицій.

Якісно новий період розвитку кулішезнавства розпочався після 1991 р. Поряд із цим вивчати постать П. Куліша, його погляди та інтелектуальний доробок в області історичної науки не можна без ознайомлення із сучасною науковою літературою, що є для нас методологічним орієнтиром та відображає сутність імперського періоду в історії України (т.б. періоду XIX – поч. XX ст.).

Методологічно-теоретичні підходи до проблеми формування нації, впливу соціальних, культурних та політичних процесів на становлення колективної національної ідентичності (свідомості) подають роботи вчених Б. Андерсона [192], Е. Гобсбаума [471; 472], Г. Касьянова [305], Е. Сміта [437].

Фоновими у нашому дослідженні є наукові праці вчених В. Вериги [210], В. Верстюка, В. Горобця, О. Толочка [211], Е. Вільсона [215], Я. Грицака [234], О. Забужко [290], Л. Іванової, Р. Іванченко [298], С. Єкельчика [277], Катренка А. [308−310], Коляди І. [323], Поповича М. [418], Реєнта О. [422], Сарбея В. [461–463], Шип Н. [486; 487], у яких охарактеризовано суспільно-політичну та

соціокультурну ситуацію в другій половині XIX ст., розглянуто основні суспільні рухи, відносини між слов'янськими народами, визначено витоки української національної ідеї, висвітлено стратегії її реалізації.

З огляду на предмет нашого дослідження важливими і методологічно цінними є статі Андреаса Каппєлєра (Кельн) «Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи», Олексія Мілера (Москва) «Россия и руссификация Украины в XIX в.» [294; 368; 369], у яких охарактеризовано сприйняття та оцінки «українського питання» державними інституціями Російської імперії, розглянуто завдання і пріоритети національної політики самодержавства щодо українства, видних національно-культурних діячів.

З погляду історіософського осмислення сутності нашої проблеми важливою є праця з історії української культури М. Поповича «Нарис історії культури України», у якій вчений-філософ подав синтетичний аналіз процесу розвитку української літератури, філософії, образотворчого мистецтва, способу життя українців, систему їхніх цінностей, традицій та вірувань у контексті загальноєвропейських тенденцій історичного поступу [418].

Важливою для розуміння процесу відродження української національної ідеї в 60-х рр. XIX ст., становлення національної ідеології, аналізу її зв'язку з ідеєю державності в контексті боротьби та взаємовпливу російського, польського та українського національного наративу, впливу нових тенденцій, що з'явилися у загальноєвропейському інтелектуальному житті та були пов'язані з фокусуванням гуманітарних досліджень на народних масах, на становлення українського руху та його національної ідеології є монографія українських дослідниць Л. Іванової та Р. Іванченко «Суспільно-політичні рухи 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології» [298].

Систематизацію й узагальнення численних фактів з історії науково-культурної і політичної діяльності українських організацій – громад та молодіжних угруповань у підросійській Україні здійснено у праці сучасного дослідника українського громадівського руху XIX ст. А. Катренко «Український

національний рух XIX ст.». Цілком погоджуємось з висновком дослідника, що провідною ідеологічною засадою у діяльності громадівців була національна ідея та боротьба за демократизацію політичного устрою Росії, таким же тенденціям мав слідувати і П.Куліш, який перебував у громадівському середовщі [310].

Спроба осмислення потенціалу національного відродження в Україні у XIX ст., загальної картини соціально-економічного розвитку в умовах становлення індустріального суспільства, аналізу сучасного стану і перспектив наукових студій означеного періоду відзначена монографія О. Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» [422].

Одним із перших до висвітлення ролі П. Куліша в утвердженні ідеї української самобутності взявся Л. Мельник [367], який справедливо підкреслив як провідну ідею у творчості П. Куліша ідею «народного духу», поєднання антиурбаністичні ідеї «хутірської філософії» та модерного національного відродження, розкрив обґрунтування П. Кулішем ідеї національного відродження українського народу.

На початку та у середині 1990-х рр. своєрідним історіографічним і методологічним орієнтиром для досліджень з історії України XIX – початку XX ст. були індивідуальні та колективні монографії В. Сарбея. У цих роботах були проаналізовані демографічні, соціокультурні чинники у розвитку української нації XIX – початку XX ст., висвітлено діяльність національно свідомої інтелігенції у напрямку відродження та збереження народних традицій, розвитку української мови та літератури, вивчення власної історії та культури. Значний роль у всіх цих історичних процесах В. Сарбей відводив П. Кулішу, його інтелектуальному доробку [382]. Зокрема, у статті «Пантелеймон Куліш в українському національному відродженні» В. Сарбей відніс його до пророків Нової України, які створювали історичний гранд-наратив майбутньої політичної нації [382, с. 37−54].

Значне місце відведено аналізу національно-культурницької діяльності П. Куліша у монографії І. Коляди «Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.» [260].

Учений показав персоналію П. Куліша крізь призму соціокультурних і суспільних процесів, в яких брала участь та започатковувала українська інтелігенція. В ряді статей І. Коляда висвітлив видавничу активність П. Куліша, відносини історика і літератора з цензурними органами Російської імперії, окреслив ідейне поле мислителя [323]. Громадська, національно-культурна активність Пантелеймона Куліша розкрита у контексті розвитку українського суспільно-політичного руху та думки у працях В. Борисенка, О. Доценка, Л. Іванової, П. Чернеги[2].

Не можна обійти увагою і синтетичні колективні наукові праці. Зокрема, багатотомні академічні видання «Історія української культури» (Том 4, книга 2) [301] та «Історія української літератури XIX століття» (У двох книгах, книга 2) [302], у яких охарактеризований процес розвитку української культури, літературного процесу XIX ст., а також серед загального контексту соціокультурної ситуації досить детально розглянуто біографічні дані, творчість, творчий метод, літературознавчі характеристики Пантелеймона Куліша в якості письменника, фольклориста, культурного діяча. Так, в «Історії української культури XIX ст.» за редакцією М. Жулинського вчені-літературознавці окремо розглянули поезію та прозу П. Куліша 1860−1870-х рр. у контексті європейських культурних стилів і напрямків [301, с. 76–78]. Поряд із характеристикою чисто літературознавчих параметрів літературознавці розглядають деякі аспекти історичних поглядів українського письменника [301, с. 79].

Переходячи від характеристики методологічних та фонових праць, які були використані у нашому дослідженні, до праць, що безпосередню відносяться до

---

[2] *Борисенко В.Й.* Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825−1860 роках / В.Й. Борисенко, І.М. Левченко. – К., 2002. – 106 с.; *його ж*. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60−90-х рр. XX ст.: монографія / В.Й. Борисенко. – К., 2011. – 161 с.; *Доценко О.Г.* Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст.: навчальний посібник для студ. гуманітарних фак. вузів / О.Г.Доценко, Л.Г Іванова.− к., 2010 . – 265 с.; *Іванова Л.Г.* Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. XIX ст. : монографічне дослідження / Л. Г. Іванова ; відп. ред.: М.Ю. Виговський. – Київ : Дніпро, 2008 . – 302 с.; *її ж.* Українська суспільно-політична думка XVIII−XIX ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки / Л.Г. Іванова; упоряд.: М.Ю. Виговський. – К., 2011. – 341 с.; *Чернега П.М.* П. Куліш у суспільно-політичному русі України XIX ст. / П.М. Чернега // Література та культура Полісся: історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2013. – Вип. 72. – С. 129−139.

предмету нашого дослідження, варто зазначити, що розмаїття наукових студій в області кулішезнавства є надзвичайно великим. Про деякі мовознавчі, педагогічні, літературознавчі, філософські дослідницькі праці пов'язані з П. Кулішем ми згадуємо, надаємо їм коротку характеристику, але відразу зазначимо, що праці вузькоспеціалізованого характеру нами не аналізувалися оскільки вони були малопов'язані з предметом нашого дисертаційного дослідження.

Початок 1990-х рр. в області кулішезнавства відзначався появою чималої кількості публікацій, присвячених різним напрямкам українознавчої спадщини Пантелеймона Куліша. Проте, перші наукові студії мали характер наукових розвідок. Для ретельного вивчення та джерелознавчого (археографічного) опрацювання інтелектуальної спадщини митця, її переосмислення об'єктивно був необхідний час.

Серед перших ґрунтовних праць, що вийшли у першій половині 1990-х рр. назвемо монографію С. Гелея «Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст.» [219]. Учений, висвітлюючи соціально-психологічний портрет П. Куліша, звернув увагу на присутність у нього почуття справедливості, у тому числі і в міжнаціональних відносинах [219, с. 14]. На думку С. Гелея відмова П. Куліша від політичної боротьби є його наївним «сподіванням випросити в царського режиму право на культурно-освітню діяльність», оскільки вважав її основою «для вироблення елементарних форм державності» [219, с. 23].

Учений В. Шендеровський у своїй праці «Іван Пулюй і Пантелеймон Куліш – світочі української нації» (1997) звернув увагу на науковий напрям творчості П. Куліша, який разом із І. Пулюєм закарбував себе перекладом Святого Письма, у духовному змісті якого «нація немовби випростовувала свій історичниий зріст» [417].

На політичний напрям творчості П. Куліша вказала історик М. Кармазіна у монографії «Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття)». На її думку, П. Куліш не бачив сенсу єднання з Польщею, яка вже у XIX столітті була заможною й освіченою. А був упевнений, що українці й самі будуть «таким суспільством, можливо, в XX ст.», тому пропонував йти

своїм шляхом, хоч «цивілізатори настоювали на своєму благодіянні» [132, с. 34].

Академік М. Жулинський у розвідці, присвяченій творчості П. Куліша, зазначив що письменник у своїй літературній творчості «був одним із перших», хто користувався першоджерелами, розглядаючи минувшину «з позицій наукової об'єктивності» [323].

Інтерес до вивчення біографії, громадсько-культурної діяльності та наукової спадщини, ідейного поля П.О. Куліша значно посилився наприкінці 1990-х – на початку 2000-х. Цьому сприяли як археографічні публікації епістолярію, спогадів П. Куліша, так і надзвичайна актуальність наукової історіографічної спадщини українського історика XIX ст. у контексті сучасного національного державотворення.

На сьогодні ми виділяємо такі напрямки дослідження багатогранної інтелектуальної спадщини П.Куліша: 1) літературознавчий та філологічний – роботи В. Владимирової [510], Т. Должикової [515], В. Івашківа [516], С. Ковпіка [518], Є. Нахліка [389; 390], В. Слободьонюка [525], О. Федорука [528] та ін. ; 2) біографічний – О. Кравченко [330; 331], Є. Нахлік [389] Н. Побірченко [373; 412−414]; 3) філософсько-культурологічний – роботи, В. Пуліної [523], А. Сініциної [524], О. Тютюнника [527] та ін.; 3) історичний – роботи П. Гончарука [228−230], Л. Грінберга [511], Л. Похилої [521], М. Скринника [435], В. Терлецького [445], В. Шевченка [482; 483], О. Яся [503−505].

Деякі із названих вище вчених мають ґрунтовні синтетичні дослідження в області кулішезнавства. Так, найбільш авторитетним дослідником персоналії, літературної творчості, громадсько-культурної діяльності, світогляду (у широкому розумінні цього слова) Пантелеймона Куліша є Євген Нахлік. Учений має величезну кількість публікацій, але ми виділили найбільш ґрунтовне на сьогоднішній день видання «Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т.» (К., 2007) [389; 390]. У першому томі дослідження Є. Нахлік висвітлює життєвий і творчий шлях мислителя. Запропонований ученим поділ життєвого і творчого шляху П. Куліша нині вважається класичним. Ним користуються при публікації кулішевого епістолярію,

творчої спадщини українського письменника. Запропонований львівським кулішезнавцем поділ був використаний і нами, коли у п. 2.1–2.2 ми простежували вплив життєвих обставин на формування ідейного поля Пантелеймона Олександровича. Текст праці Є. Нахліка щільно заселений численними цитатами з листування П. Куліша, уривками з наукового доробку мислителя, архівних матеріалів [389].

Другий том монографії Є. Нахліка присвячений вивченню світогляду П. Куліша. В окремо виділеному структурному підрозділі другого тому Є. Нахлік проаналізував історичні погляди українського мислителя XIX ст. Проте, учений у більшій мірі зосередився на висвітленні кулішевих поглядів на український народ і не досліджував його рефлексії на різні аспекти історії слов'янських народів, взаємин і моделювання їхнього майбутнього [390]. Загалом працю Є. Нахліка слід розглядати тільки комплексно, а не виділяти якусь одну її частину. Її текст досить складний для сприйняття, оскільки в авторському викладі одночасно переплітаються біографічні, літературознавчі, мовознавчі, історіографічні, археографічні аспекти пов'язані з персоналією П. Куліша. При аналізі цього, безперечно, унікального видання нами були виявлені спроби автора у деяких моментах виправдати П. Куліша, підлаштувати якісь його погляди під патріотичну й українську державницьку концепцію історіографії. Певні погляди П. Куліша, що були не симпатичні Є. Нахліку, автор намагався схарактеризувати як «фейкові» (не справжні), ситуативні, такі, що висловлювалися мислителем не серйозно [389].

Висловленні Є. Нахліком оцінки певних подій та обставин життєвого шляху П.О. Куліша викликають заперечення інших, не менш серйозних, кулішезнавців (О. Кравченко, О. Федорука та ін.).

Титанічна робота в області біографії П. Куліша була проробленa Наталією Побірченко [412−414]. У своєму тритомному виданні вона подала життєвий шлях і громадсько-культурну діяльність П. Куліша крізь призму уривків з його листування, спогадів про нього сучасників, виписок із жандармських і поліційних звітів (зберігаються в архівах України).

Ґрунтовним фактологічним наповненням характеризується дослідження О. Кравченко «Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія» (Умань, 2009) [330]. Авторка зосереджується не тільки на висвітленні біографії мислителя, але аналізує так звану «мапу особистості», тобто відстежує всі контакти П. Куліша, оцінює вплив його найближчого оточення та життєвих обставин на формування кулішевого світогляду. Ця ж дослідниця у 2009 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819-1897)» (Спеціальність 13.00.01 – історія педагогіки), у якій проаналізовано основні чинники, що сприяли формуванню особистості П. Куліша та його педагогічного світогляду. Дослідниця визначила етапи творчої діяльності педагога-просвітника, зокрема: початок педагогічної та викладацької діяльності (1841–1847), період заслання та заборони права друку (1847–1855), період інтенсивної науково-просвітницької праці, період трансформації світогляду (1865–1882) та період творчого усамітнення (1883–1897) [519].

Слід відзначити історіософське осмислення особистості та діяльності П. Куліша у студіях Ігоря Гирича. Київський історик показав особистість Пантелйемона Куліша на суспільного життя [221−223], а у статті «Особливий шлях П. Куліша. Ранній етап українського консерватизму» дослідник зазначив, що “Потрійний зрадник” [мається на увазі П. Куліш – *Є. М.*] насправді намагався послідовно вибудувати консервативну візію української історії, бо вважав, що лише майновиті верстви суспільства здатні стати матеріальною підпорою і стрижнем національного відродження у другій половині XIX ст. П. Куліш по-своєму конструював історичну пам’ять українського минулого. І це йому “без ухилів” здійснити не вдалося. Його заносило на крайнощі, йому не вдалося втримати рівноваги. На заваді успіхові були амбітний характер і непогамовані лідерські претензії. Він відмовлявся від того, до чого ще недавно закликав. У висліді Панько Олелькович опинився поза магістральним шляхом українського контексту, на марґінесі українського суспільно-політичного мейнстріму українофільського періоду національного відродження.

Серед робіт філософського напрямку ми виокремили дисертацію А. Сініціної «Історико-філософські ідеї українського романтизму», в якій простежено духовну спорідненість між західноєвропейським та українським романтизмом; проаналізовано національну специфіку українського романтизму, окреслену україноцентризмом творчої спадщини П. Куліша. Дослідниця також з'ясувала сутність філософії хуторянства П. Куліша та зауважила, що найголовнішими ідеями українського романтизму є, серед іншого, історизм як джерело пізнання минулого. Домінуюче місце у романтичному напрямі, на її думку, займав україноцентризм, в основі якого формувалася українська ідея. Оскільки представники романтизму творили у бездержавний час, то головним засобом проголошення та утвердження їх ідей стала національна література й мова, як форми вияву і виразу національного духу, незалежності та свободи народу [524].

Інші представники філософського напрямку кулішезнавства вивчали естетичні погляди українського історика (В. Пуліна) [523]; погляди українського мислителя щодо особи та суспільства у контексті загальноукраїнського історико-філософського процесу й особливостей його розвитку Україні у XIX ст. (О. Тютюнник) [527].

Становленню і формуванню світогляду українського мислителя і громадського діяча П. Куліша, присвячена дисертація М. Бойко «Суспільно-політичні й філософські погляди П. Куліша» (1998). Учений з'ясовує специфічність світоглядної орієнтації і діяльності митця в розвитку національної ідеї, його історіософських поглядів [201].

Суть світоглядних позицій мислителя в контексті вітчизняної культурно-філософської традиції розкрила Г. Поперечна у дисертації «Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша» (1998) [522].

Серед робіт філологічного напряму виділимо роботи О. Федорука у яких висвітлено життєвий і творчий шлях П. Куліша, досліджено проблемні питання участі П.Куліша в західноукраїнському національно-культурному русі, проаналізовано вплив письменника на становлення народовського літературного напрямку, його критика русофільської культурної парадигми, ідейні підоснови

відносин з русофілами [528]. Дослідник неодноразово звертався до деталізованого висвітлення взаємин та контактів П. Куліша з представниками західноукраїнської інтелігенції. Окремо виділимо статтю О. Федорука «Українсько-польські відносини у перцепції Пантелеймона Куліша» [528], в якій вчений аналізував історичні погляди мислителя на українсько-польські відносини, а також було подано досить вичерпні характеристики деяким історичним та публіцистичним Кулішевим працям. Але разом із цим сучасний учений, на наш погляд, не виокремив, не конкретизувавши ряд чинників, що породжували незгоди між двома слов'янськими народами, зосередившись у більшій мірі на висвітленні публіцистичної дискусії П. Куліша з проблеми міжетнічних відносин із представниками польського, русинського, та москвофільського рухів [528].

Найбільш предметно історіософські погляди Пантелеймона Куліша розглядали такі дослідники як Л. Похила, яку цікавили в основному погляди мислителя на загальний історичний процес розвитку українського народу [419; 521], та О. Ясь, предметом розгляду якого стали дослідницький інструментарій П. Куліша як історика та еволюція його поглядів на козацтво [503−505]. Ці роботи належать історичного напрямку кулішезнавства та є найбільш наближеними до предмету нашого дисертаційного дослідження. Так, Л. Похила визначила основний комплекс історіографічних поглядів П. Куліша, простежила процес їх формування та еволюцію, реконструювала кулішеву концепцію історичного минулого України.

О. Ясь, будучи дослідником української історіографії XIX ст., зазначає, що історіописання П. Куліша складно схарактеризувати якоюсь загальною універсальною формулою, особливо з перспективи дослідницького інструментарію. амбівалентні засади конструкції української історії П.Куліша виявляють його сильні і слабкі риси як дослідника [505].

З одного боку, це – багатовимірне, часто-густо поляризоване зображення минулого з різних площин (соціальної, економічної, політичної, духовної, культурної, церковної) та ракурсів (польського, російського, почасти татарсько-турецького), порівняльне висвітлення різних соціальних спільнот, дегероїзація

козаччини, тотальна генералізація провідних ідей та ін. З іншого, – гіперболізація руїнницької ролі козацтва і як наслідок обстоювання русофільської версії української історії.

Сполучення пізньоромантичних і позитивістських підходів в дослідницькому інструментарії Куліша виявляється в калейдоскопічному висвітленні то однієї, то іншої площини світу історії, в двоїстому тлумаченні ряду дефініцій („сила", „народ" та ін.), у суперечливому ставленні до ідеї поступу та цивілізаційних впливів в історії, які трактуються в моральному сенсі, в контексті зрушень у царині культури, духу, у наближенні до детерміністського тлумачення подій, але з перспективи ідеалізованої цілі „возз'єднання", у перегляді індивідуальної ролі особистості тощо [505, с. 242].

Історіософське світобачення П.Куліша, а саме культурологічний аспект розкриті у дисертації Л. Грінберга. Учений проаналізував культурологічний аспект історіософського світобачення П.О.Куліша, висвітлив історичні передумови формування його культурологічних поглядів [511].

Комплексно, але водночас досить описово, висвітлив історичні та суспільно-політичні погляди Пантелеймона Куліша П. Гончарук. Його доробок є для нас важливим, але у той же час він містить деякі стереотипні погляди на певні сторінки біографії мислителя, досить спрощені підходи до аналізу його історичних поглядів [228−230].

Отже, комплекс наукових праць щодо аналізу інтелектуальної спадщини П. Куліша не репрезентує повною мірою поглядів історика на різні аспекти історії слов'янських народів, особливості їх міжетнічних взаємин, культурних взаємовпливів.

1.2. Характеристика джерел та методологія дослідження

Вивчення будь-якої історичної тематики неодмінно передбачає використання першоджерел. Саме їх наявність та наукова новизна є визначальними чинниками

історичної достовірності тієї чи іншої теорії, того чи іншого припущення. Тому зробимо короткий аналіз тих джерел, котрі є базовими для нашої роботи. Необхідно зазначити, що досліджувана тематика не завжди передбачає наявність великої кількості архівних джерел – принаймні в таких секторах історіографічного пошуку, як інтелектуальна історія. У нашій роботі ми виділямо на такі групи джерел: 1) матеріали особистого походження (щоденники, спогади, автобіографічні записки та твори); 2) спогади про Пантелеймона Куліша його сучасників, найближчого оточення; 3) листування П. Куліша (поділяється на опубліковане та те, що зберігається в рукописах); 4) документи актового характеру (формуляри, ділові папери щодо персони українського історика, судово-слідчі, жандармські документи); 5) опублікована та рукописна наукова, науково-популярна та публіцистична спадщина українського історика. У якості шостої групи джерел можна також виокремити художні твори, які також до певної міри залучалися нам для налізу ідей та слов'янознавчих поглядів П. Куліша.

Застосований нами принцип поділу першоджерел уже використовувався істориками, що вивчали погляди Пантелеймона Куліша. Аналіз дисертаційних робіт Л. Похилої та П. Грінберга дав нам змогу залучити по названим типологічним групам більш широке коло джерел, багато з яких були не доступні попередникам і введені нами в науковий обіг уперше. Це насамперед опубліковане нещодавно у двох томах листування, історичні праці та статті П. Куліша, підготовленні археографами до 180-річчя від дня народження українського історика, великий комплекс рукописни матеріалів.

Перед початком аналізу джерелознавчого потенціалу використаних матеріалів вважаємо за потрібне згадати про, на жаль, вже покійного політика, громадського діяча, екс-голову ВРУ Івана Плюща. За його ініціативи та меценатської підтримки у Чернігівський області було споруджено історико-меморіальний музей-заповідник Пантелеймона Куліша «Ганнина Пустинь»[3].

[3] Згідно з постановою № 889 Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2005 р. «Ганнина Пустинь» внесена до числа переліку музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні

Відвідування цього музею, в якому з точністю до дрібниць відтворено побут родини Кулішів, їхні житлові та господарські споруди допомогло нам поринути в атмосферу в якій писав, обмірковував, щось переосмислював Пантелеймон Олександрович. Стало більш зрозумілим: на якому ґрунті народжувалися кулішеві ідеї хуторянства, вчення про українську та загальнослов'янську ментальність, що надихало митця на написання своїх літературних творів.

Перша група джерел – це джерела особистісного характеру. Незважаючи на величезний інтелектуальний доробок П. Куліша, він порівняно мало описував власне життя. Лише з настанням української незалежності у 1993 р. українські вченні-археографи опублікували «Щоденник» П. Куліша, який він вів упродовж 1845–1848 рр. [123][4]

Записи зі «Щоденника» свідчать, що писав їх молодий чоловік з 26 до 29 років, який уже утверджувався як письменник, поет, педагог, етнограф, публіцист, переповнений планами на майбутнє і жадобою праці. До 1845 р. (початок щоденника) П.Куліш встиг чимало: здобув освіту, певні знайомства, досвід творчої діяльності. В щоденникових записах П. Куліша відчувається його темперамент, філософія, стиль, погляди [123].

Багато сторінок Кулішевого щоденника пов'язано з іменем непересічних діячів російської культури та літератури, що стали для П. Куліша моральними авторитетами. Значне місце займає тема кохання, одруження, впливу сімейного життя на морально-психологічний комфорт автора «Щоденника». Останній запис у щоденнику П.Куліш зробив 6 жовтня 1848 р. через великий проміжок часу, перебуваючи на засланні в Тулі [123].

предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України.

[4] Видання було здійснено Інститутом української археографії НАН України; проектом безпосередньо керувала В. Шандра. Варто відзначити, що оригінал щоденника П. Куліша не знайдено, але його уривки використовував у своїй праці про П. Куліша його біограф В. Шенрок. Останній також публікував окремі щоденникові уривки у 1910 р. на сторінках «Киевской старины». Кулішів щоденник 1845–1848 рр. дійшов до нас у копіях, завдяки старанням дружини П. Куліша О. Куліш-Білозерської та київському історику-архівісту І. Каманіну, після смерті якого архів родини Кулішів було передано до ВУАН (відділ рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН України). У 1920-ті рр. «Щоденник П. Куліша» готував до друку С. Єфремов, але реалізувати проект йому не вдалося через свою трагічну долю.

Значним за обсягом та фактологічнонасиченим матеріалом є автобіографічна праця «Моє життя. Жизнь Куліша», яка була написана від другої особи і передана до друку від імені В. Білозерського. Вперше вона була опублікована у 1868 р. у дев'яти випусках львівського наукового і літературного тижневика «Правда». Для автобіографії П. Куліша характерний детальний опис періоду дитинства, батьків, картин села, образів сусідів, родичів та приятелів родини Кулішів. Варто відмітити також окремі акценти, що робить автор на талантах, вміннях, освітніх навиках Пантелеймона. Починаючи з 1840-х рр. і до 1867 р. автобіографічний опис стає менш деталізованим, більший акцент робиться на конкретні факти і події, ніж на філософське обмірковування життєвого шляху. Разом із цим у повній мірі розкриває коло тогочасних знайомих Пантелеймона Куліша, характер взаємин між ним та неперечісними тогочасними інтелектуалами, громадськими і культурними діячами. Ще однією особливістю є характеристика деякого літературного та наукового доробку українського мислителя, історичних поглядів Пантелеймона Олександровича на певні історичні процеси в історії слов'янських народів протягом XVII–XVIII ст. Досить конспективно П. Куліш оповідає про події пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, його тульським засланням, варшавський період життя. Дане джерело не можна сприймати як однозначно об'єктивне адже П. Куліш ним хотів скласти певне реноме як перед галицькими діячами, так і польськими колегами з якими бажав розробляти засади польсько-української згоди. Окремі сторінки його життя висвітленні у дещо викривленій формі, охарактеризовані з вигідних на той час українському історику позицій [122].

Перу П. Куліша належать невеликі його спогади про відносини з його вчителем («науковим батьком») М. Костомаровим, які були опубліковані у 1885 р. у часописі «Київська Старовина» [119]. До автобіографічно-мемуарних джерел ми віднесли «Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском» (1857) [120], «Как у нас гибнут горячие люди. Воспоминания о Петре Яковлевиче [Сердюкове]» (1862) [121]. Спільним для названих джерел є концентрування П. Куліша на певному, відносно короткому, відрізку його життя

та відносинами з названими персоналіями. Автор спогадів вказує на роль останніх у його житті, творчій та науковій діяльності. Так, у «Воспоминаниях о Николае Ивановиче Костомарове» П. Куліш висвітлює свої взаємини з М. Костомаровим, намагається пояснити причини їх розходжень у поглядах на історію, у певній мірі засуджував його філіппіки у бік своїх наукових праць, громадської діяльності початку 1880-х рр. Попри певну критику в адресу М. Костомарова П. Куліш висловлював шану і вдячність за колишнє наукове керівництво, орієнтування у світі «Кліо» [119].

Спогади про власні фольклористичні мандри 1843 р. та зближення з Грабовським і Свідзінським, про колег середини 40-х років (Шевченка, Срезневського, Костомарова, Волинського) виклав у праці «Около полустолетия назад. Литературные воспоминания» (1889). У полемічних «споминках» «Сон про вовка та про лисицю, оповіданий в листі до редактора» (написано 1893) йшлося про літературні та особисті стосунки автора з К. Білиловським, а почасти з І. Пулюєм, Д. Мордовцем та ін. [37].

До автобіографічного джерела ми віднесли також художню поему «Куліш у пеклі» (написано в 1890–1896 рр., друкувалася у львівській «Правді»), уявний автор якої Панько Небреха розповідає про пригоди «гарячого Куліша» в пеклі, куди й запроторили цього мученика за правду». Полемічний запал Куліша яскраво спалахнув у примітках до поеми, де він парирував своїм опонентам, що засуджували його наукові праці: «Историю воссоединения Руси», «Хуторну поезію», «Крашанку...» і т.д. [32].

Варто також виокремити так звані «Чорні рукописи П. Куліша», що зберігаються у фондах Інституту літератури НАН України. У чотирьох товстих зошитах розміщенні нотатки П. Куліша по останньому періоду його життя, виписки з листування з певними помітками та коментарями, поетичні твори [50]. Записи демонструють те наскільки змінився темперамент їх автора, наскільки П. Куліш став розміреніший і неспішний у своїх діях, роздумах.

Загалом, можемо констатувати, що перша (виділена нами) типологічна група джерел фрагментарна, багато аспектів самим П. Кулішем випущена з поля зору.

Прикро, але П. Куліш не слідував тренду інтелектуалів XIX ст. – залишати по собі щоденники і спогади, що могли налічувати декілька томів.

Цінний матеріал про життя та інтелектуальну діяльність Пантелеймона Куліша, а особливо його сприйняття оточенням (як молодими захопленими його персоною особами, так і його критиками) надають нам спогади сучасників П. Куліша, рецензії та відгуки на його твори. Останні дозволяють розглянути його історичні (зокрема слов'янознавчі) погляди в контексті суспільної думки другої половини XIX ст.

Серед опублікований і доступних для широкої дослідницької аудиторії є спогади М. Чалого про юні роки П. Куліша, його навчання у гімназії та Київському університеті. Цінною є характеристика манери спілкування Пантелеймона Олександровича й у тому числі з представниками вищого посадового рівня [128, с. 252–260].

Про життя і заняття П. Куліша на початку 1850-х рр. згадує у своїх спогадах Л. Жемчужников. Зокрема, надзвичайно цікавою є оповідь про подорож художника і письменника по гоголівським місцям, бесіди з родичами М. Гоголя, збирання археографічного матеріалу [118, с. 272–276].

Іван Нечуй-Левицький у своїх спогадах наводить нам цінну інформацію про їх спільну з П. Кулішем та І. Пулюєм роботу над перекладом Святого Письма. І. Нечуй-Левицький відзначив, що П. Куліш був приємний у спілкуванні, надзвичайно ерудований, але в той же час його натура була занадто нервовою, а тому дуже складною. Автор також описав зміни поглядів українського історика на роль козацтва в історії Україні [125, с. 281–282].

Про особливості життя і побуту П. Куліша на хуторі оповідає М. Стороженко, який відвідав Мотронівку у 1885 р. [127, с. 285–290]. Короткі спогади (в межах 2–3-х сторінок) також залишили племінниці П. Куліша Олександра Слинько та Ганна Половина. У них український історик постає як проста людина, позбавлена осягнення високих матерій, зайнята буденними домашніми справами [126, с. 293–298].

Ставлення сучасників до ідей, літературного, фольклористичного та наукового доробку П. Куліша у більшій мірі відображують рецензії та відгуки на праці українського історика – М. Драгоманова, Г. Карпова, М. Костомарова, М. Максимовича, Д. Мордовцева, М. Павлика, І. Франка. Вони публікувалися у популярних тогочасних громадсько-політичних, наукових, літературних наддніпрянських, російських та галицьких періодичних виданнях («Киевский телеграф», «Киевская Старина», «Современник», «Университетские известия», «Життє і слово», «Правда», «Народ», «Діло» та віддзеркалювали ставлення тогочасних інтелектуалів до справ, що їх здійснював П. Куліш. Художні твори, фольклористичні проекти, наукові праці, які умовно можна віднести до 1880 р., мали позитивні оцінки, а от видання «Отпадение Малороссии от Польши», «Крашанка…», здебільшого критикувалися М. Драгомановим, М. Павликом та І. Франком. Негативні відгуки у пресі викликали й ініціативи П. Куліша по налагодженню українсько-польської згоди (наприклад, публікація Д. Мордовця, М. Павлика) [93; 98].

Епістолярна спадщина Пантелеймона Куліша дуже велика: збереглося не менше трьох тисяч його листів. П. Куліш намагався коментувати всі події та процеси свого часу – національні, суспільні, літературні, відгукувався завжди пристрасно, непогамовно, цікаво. Його кореспондентами були найрізноманітніші за суспільним становищем, національністю і фахом люди; були серед них науковці, письменники, видавці, цензори, були й видатні особистості, які відіграли націєтворчу роль в українській модерній історії.

Кулішевий епістолярій завжди вважався першорядним джерелом для розуміння літературних і суспільно-національних процесів XIX ст. Проте й донині цей епістолярний масив значною мірою залишається неопублікованим.

Листи Куліша почали друкувати ще за його життя: 1867 р. фрагменти двох Кулішевих листів до Головацького без дозволу автора опублікували львівські часописи «Слово» і «Боян»; 1882 р. Данило Сліпченко-Мордовець помістив його листи у своїй публіцистичній брошурі «За крашанку – писанка» (полемічна відповідь на Кулішеву «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року»);

1892 р. Андрей Тітов у Росії опублікував частину Кулішевих листів до Осипа Бодянського («Русский архив», кн. 3), а Михайло Павлик у Австро-Угорщині – листи до Юзефа Іґнация Крашевського («Народ», ч. 20/21), аби вказати творцям «нової ери» у Східній Галичині на прецедент невдалої спроби зініціювати польсько-українське порозуміння [99, с. 622].

Однак справжня «лавина» Кулішевого епістолярію зійшла на читача після смерти письменника. Протягом кількох років було опубліковано сотні Кулішевих листів у «Киевской старине» – до Осипа Бодянського, Івана Хильчевського, Тараса Шевченка, Данила Каменецького, Володимира Барвінського, батька й сина Тарновських, Михайла Юзефовича, Степана Носа, Михайла Максимовича, Григорія Ґалаґана, Міхала Ґрабовського, Олександра Кістяківського, Остапа Вересая та ін. [99, с. 623; 103−117]

Протягом 1920-х рр. у царині видання Кулішевого епістолярію виступили Ієремія Айзенштоκ, Сильвестр Глушко, Олександр Дорошкевич, Іван Капустянський, Євген Кирилюк, Микола Левченко, Володимир Міяковський, Віктор Петров, Петро Рулін, Федір Савченко, Борис Шевелів, Ісаак Ямпольський. У Західній Україні виданням кореспонденції Пантелеймона Куліша займалися Михайло Возняк та Кирило Студинський, які тоді опублікували переважну більшість його листів до галичан, а також тих східноукраїнських діячів, чиї архіви опинилися в Галичині. Завершенням цього винятково плідного періоду можна вважати публікації Кулішевих листів до Михайла Драгоманова та Кесаря Білиловського, які в 1930-ті роки здійснили відповідно Олександр Лотоцький (у Празі) та Франц Коковський (у Львові) [99, с. 627].

Одну з найістотніших спроб видати Кулішеві листи зробив на зламі 1920–1930-х років О. Дорошкевич. Видання мало бути багатотомним, упорядкованим за періодами життя П. Куліша [96, с. 28]. Унікальність Дорошкевичевого проекту в тому, що він був єдиною відомою спробою видати епістолярій Куліша системно. Дослідник зосередився не тільки на недрукованому листуванні, а й прагнув подати цілі масиви відомих і невідомих текстів, розташовуючи їх за періодами, подаючі необхідні коментарі.

У 1930-ті про публікацію матеріалів листування П.Куліша, якого визнали «реакційним буржуазним націоналістом» не могло бути й мови.

Варто виділити дуже важливу у дослідницькій роботі археографічну роботу української діаспори. Серйозну публікацію Кулішевої епістолярії здійснив 1957 р. М. Гудзій, надрукувавши 40 листів П. Куліша до Аксакових у супроводі досить ґрунтовних, як на той час, приміток [97].

У 1984 р. у Торонто опубліковано «Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані» (підготував Юрій Луцький). Упорядник залучив до співпраці Юрія Шевельова, який спеціально для цього видання написав синтетичну статтю «Кулішеві листи і Куліш у листах» [101].

Після 1991 р. листування П. Куліша з окремими національно-культурними діячами видавали Ніна Крутікова (1992), Олесь Федорук (1997), Степан Захаркін (1998), Альбіна Шацька (2000) [102, с. 3−14].

Найновішим, але ще на жаль, не завершеним залишається започаткований у 2005 р. проект видавництва «Критика» [99−100]. На даний час опубліковано два з десяти запланованих томів Кулішевого епістолярію. Листи розподілено за періодам життя й творчості письменника.

Значна кількість листів вивчалася нами з фондів Інституту рукописів НБУ імені В. Вернадського, зокрема фондів І, ІІ, ІІІ, 338. Особливе зацікавлення викликали листи до начальника Св. Синоду М. Протасова, дружини українського байкаря Л. Глібова П. Глібової. І хоча це не стосувалося предмету нашого дослідження, ми з'ясували, що у П. Куліша до цієї жінки були романтичні почуття, і між ними була духовна близькість [40−52; 54−58; 60−90].

З деякими листами українського історика ми ознайомилися з особистих фондів Державного історичного архіву України м. Києва (ф. 873 – «Г. Галаган», ф. 3052 – «М. Сумцов»).

Матеріали актового характеру представленні опублікованих документальних збірниках, фондах ІР НБУ імені В. Вернадського, ЦДІАК України. Так, нами вивчався широко відомий історикам, що досліджують суспільно-політичне життя й український національний рух XIX ст., збірник слідчих справ «Кирило-

Мефодіївське товариство: У 3-х т.», підготовлений у 1990 р. Окремий розділ присвячений слідчій справі по персоні П. Куліша. У жандармських, поліційних документах міститься широкий матеріал по діяльності українського історика протягом першої половини XIX ст., протоколи допитів Пантелеймона Куліша розкривають характер його участі у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, окреслюють його ідейне поле, рівень причетності до загальноімперського слов'янофільського руху [95−97].

Продовжуючи тему участі П. Куліша у роботі Кирило-Мефодіївського товариства та визначеного за це імперською владою покарання, важливими є справи про характер перебування, роду занять українського історика у Тулі, виявлені нами у фонді № І ІР НБУ імені В. Вернадського [44; 47; 48]. Зберігся також формуляр послужного списку Пантелеймона Олександровича, який був переадресований тульському губернатору та поліцмейстеру, зразок наглядової справи поліційного пристава, що здійснював гласний нагляд за Пантелеймоном Олександровичем та його дружиною [47, арк.. 3−5].

Документи ЦДІАК України також досить повно висвітлюють кілька періодів життя П.О. Куліша. Так, у фонді Управління Київського навчального округу (ф. 707) зберігаються документи, які дозволяють уточнити деякі аспекти біографії українського мислителя, зокрема, час його навчання у Новгород-Сіверському повітовому училищі, Новгород-Сіверській гімназії та в університеті св. Володимира у Києві [23−25]. Ряд справ цього фонду відображує період навчання П. Куліша у Київському університеті (1839–1841 рр.) [25].

З відомості про чиновників дирекції училищ Волинської губернії дізнаємося про те, що 28 січня 1841 р. (після відрахування з університету) П. Куліш зарахований в.о. учителя російської мови до Луцького повітового дворянського училища [25]. Документи цього ж фонду зафіксували і факт переведення П. Куліша у грудні 1841 р. до Києво-Подільського повітового училища [26, арк. 227–228], під час служби в якому він почав посилено працювати над вивченням історії України [27, арк. 14]. У квітні 1844 р. за проханням київського губернатора І. Фундуклея і з дозволу попечителя округу йому було доручено здійснити

поїздку по Київській губернії для зібрання відомостей «о предметах древности» цього краю [28, арк. 1].

Чимало відомостей про П. Куліша можна почерпнути також з фонду Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора (ф. 442). Тут також зосередилися документи про переслідування осіб, які інформували громадськість про арешт П. Куліша як члена Кирило-Мефодіївського товариства [22, арк. 15; 16], про вилучення його книг та переслідування тих, хто займався їх розповсюдженням [11, арк. 2; 17, арк. 8].

Документи цензурних фондів (ф. 293 – «Київський цензурний комітет»; 294 – Канцелярія київського окремого цензура) ЦДІАК України дозволяють простежити складну долю творів П. Куліша: вони або заборонялися повністю, або ж отримували дозвіл на видання зі значними купюрами [1−14]. Серед них зберігся і автограф письменника: 24 листопада 1891 р. він звертався до Головного управління в справах друку про видання поетичної збірки «Дзвін» та драми «Цар Наливай» [12, арк. 44].

У фонді М. Юзефовича зберігається прохання П. Куліша про влаштування О. Марковича вчителем до Немирівської гімназії [34, арк. 1]. У фонді Грушевських відклалися рукописи праць О. Грушевського про Шевченка і Куліша, розвідки про ранні твори письменника «Повесть об украинском народе» і «Украина», про його співробітництво в редакціях журналів «Основа» і «Правда» [35–39], дослідження О. Грушевської про діяльність Пантелеймона Куліша в 50-х роках XIX ст. [38].

Найбільшу вагу у дослідженні інтелектуальної історії мають наукові праці. Не виключенням є і предмет нашого дослідження: слов’янознавчі студії у науковій спадщині Пантелеймона Куліша. Змістовий та ідейний аналіз наукового доробку П. Куліша здійснюється нами у підрозділі 3.1, а тому тут лише наведемо умовний поділ наукової спадщини українського історика: історичні праці (публікувалися як окремим накладом, так і частинами у журналах «Основа», «Киевская старина», галицьких («Мета», «Руська хата») та російських («Русская беседа» та ін. виданнях); етнографічні збірники та передмови до цих видань,

філософські твори («Листи з хутора», «Хуторська філософія і віддалена од світу поезія»), історичні романи та передмови до них, публіцистика. Дана група джерел важлива для вивчення формування і розгляду світогляду Пантелеймона Куліша, вона також подає відомості про історичні обставини та ідейні витоки формування слов'янознавчих уявлень історика. П. Куліш подав свої роздуми про розвиток слов'янського етносу, розглянув історичні передумови взаємовідносин між слов'янськими народами, висловив свої міркування щодо основних рушійних сил у розвитку культури і державності в історії українського, польського, російського народів; окреслив певні особливості білоруського, сербського, болгарського та чеського народів.

Загалом можемо констатувати, що джерельна база дослідження має доволі широкий спектр джерел, високий рівень інформативності, автентичності і достовірності, що дозволяє нам на основі ретельно виробленої методології дослідження реалізувати наукову мету і завдання дисертаційної роботи.

Методологія наукового пізнання теми «Слов'янознавчі погляди Пантелеймона Куліша» за своєю сутністю є системою теоретико-методологічних принципів, об'єктно-орієнтованих підходів та структурних методів дослідження. Системне поєднання методів, принципів, орієнтирів створило умови комплексного дослідження основних проблем теми, дало можливість окреслити причинно-наслідкові зв'язки, закономірності та особливості формування та розвитку наукових поглядів Пантелеймона Куліша.

У ході розробки теми дисертації нами враховано відповідні методологічні принципи, що забезпечили системну спрямованість наукового дослідження й практичне пізнання об'єкта. Визначивши об'єктом дослідження інтелектуальну спадщину Пантелеймона Куліша теоретичною базою дослідження став системний підхід. Для реалізації зазначеного підходу використовувався також міждисциплінарний синтез (використання методів суміжних соціальних і гуманітарних дисциплін).

Об'єкт і предмет дослідження є складною, взаємообумовленою, багатоелементною системою і для його вивчення застосовувалися методи

структурно-генетичного аналізу та синтезу з виокремленням підсистем, які досліджувалися автономно з подальшим їх упорядкуванням. Для розв'язання конкретних дослідницьких завдань були застосовані універсальні, загальнонаукові та конкретно-історичні методи (історично-генетичний, порівняльно-історичний, історично-типологічний, хронологічний).

Методи типологізації та класифікації було застосовано для характеристики джерельної бази. Джерельна база дослідження широко представлена у вигляді рукописних та опублікованих листів, численних спогадах, опублікованій науковій спадщині.

Застосування конкретно-історичного методу відкрило можливість встановити факти та події, що складають основу вивчення життя та діяльності П.О. Куліша. Метод персоналізації дозволив визначити особистий внесок Пантелеймона Куліша у національний розвиток України XIX ст. Об'єктивний аналіз подій соціально-культурного життя суспільства та процесу становлення й трансформації світогляду П. Куліша в ньому обумовило використання історико-аналітичного методу.

Методами дефініцій визначені специфічні поняття, що були розробленні та уведенні у науковий обіг П. Кулішем. Так, під означенням «руський народ», «руська народовість» український історик мав на увазі саме український народ, вважаючи саме його власником цієї назви. На переконання історика, російський (за П. Кулішем – московський) народ узурпувавши право власності на цю самоназву, відібрав її в українців, які мали вибудовувати і закріплювати за собою іншу самоназву – «українці».

Під поняттям «московитів» він мав на увазі російський народ, а саме його слов'янський компонент. Для позначення східнослов'янських народів мислитель використовує дефініції «південноруська народність» (українці), «північноросійська народність» (росіяни)

В означенні поляків П. Куліш вирізняє такі терміни як «ляхи», «краковяни», «мазури». Дефініція «ляхи» має двояке, негативне значення, яке також використовується для позначення непольського етнічного елементу, який

насаджував католицизм та полонізував «руську народність» задля свого панування та економічної вигоди.

Для об'єктивного трактування слов'янознавчих поглядів і студій П. Куліша нами враховувалися його відповідні історіографічні пріоритети. Так, історіографічні пошуки українського історика були обумовленні прагненням обґрунтувати окремішність українців як етнічної спільноти, визначити сенс історичного існування, місце в світі серед інших народів.

Народ в осмисленні Пантелеймона Куліша особлива колективна індивідуальність, збірна особа. Народи в часи творення нації мають заявити про своє право на буття своєю мовою, утворенням власної літератури. Народ характеризується самобутнім духом, що проявляється в традиціях, мові, праці, вірі, власності й самобутності.

Нація розумілася як вищий етап розвитку народу. Цей розвиток мав бути поступовий, поетапний. Для П. Куліша «політична нація» – це нація, яка має повну соціальну структуру, і перш за все – це нація, яка має свою еліту – «національне верховіття». Причому для історика П. Куліша еліта – це не тільки інтелігенція, а й чиновники, адміністратори. Тому у своїй діяльності він собливу увагу приділяв так званому «сословию панскому» [102, с. 128]. І в цьому П. Куліш був одиноким, оскільки пануюча на середину XIX ст. ідеологія народництва, в особі її прибічників в українському національному русі М. Костомарова та В. Антоновича, ігнорувала «панів» і не допускала їхньої можливої участі у національному відродженні, наголошуючи натомість на виключній ролі та можливостях селянства.

Історичний розвиток П. Куліш розумів як поступальний рух до кращих, більш досконалих форм устрою дійсності, а не ідеалізував минуле[5]. Він вірив у перемогу просвітництва.

[5] Для свідомості більшості української інтелігенції XIX ст. було притаманним розуміння «минулого» як безповоротно втраченої тези теперішності України, як часу, що всі попередні лади ідеалізувалися.

В основі світогляду та дослідницьких принципів українського історика характерним було поєднання ідей романтизму, позитивізму, методології Л. Ранке (досліджувати так, як це існувало насправді). Поєднання таких несумісних часом речей розбавлялося також ідеями націоналізму (у розумінні XIX ст.): вироблення національної ідентичності на основі протиставлення: свій – чужий.

Суперечливе поєднання в світогляді Пантелеймона Куліша релігійних, романтичних ідей із позитивістським підходами визначало основні принципи його історичного пізнання, зумовлювало вирішення ним головних історіософських проблем.

Застосування порівняльно-історичного методу, який можна вважати систематично організованим способом дослідження, дозволило проаналізувати історіографічні здобутки представників різних історичних періодів, відшукати в їхніх працях спільне й особливе, простежити динаміку вивчення дослідниками окремих сторін громадсько-культурного життя П. Куліша, його наукової та літературної спадщини, оцінки історичних та слов'янознавчих студій. З'ясування особливостей становлення кулішезнавства як одного з напрямків вітчизняних історико-біографічних досліджень, окреслення його специфіки, а також закономірних тенденцій розвитку в радянській, діаспорній та сучасній українській історіографії стало можливим за допомогою історико-генетичного методу.

Використання історико-типологічного методу дало змогу більш детально проаналізувати методологічні засади кулішезнавчих студій, прийоми та методи, які застосовували науковці, займаючись дослідженням інтелектуально спадщини Пантелеймона Куліша та його життєвого шляху. При вирішенні поставлених у роботі завдань автор дотримувався основних теоретичних та методологічних принципів, які дають можливість проаналізувати та оцінити громадсько-культурну, наукову діяльність П. Куліша. В цілому застосування сучасної методології забезпечило можливість оптимального використання нових архівних матеріалів, опублікованих джерел та наукової літератури.

Отже, історіографічні напрацювання в області кулішезнавства досить масивні та водночас різнопланові. У дорадянський період дослідників у

переважній більшості цікавили біографічні аспекти з життя П. Куліша (нариси Б. Грінченка, Д. Дорошенка, О. Маковея, В. Шенрока), до аналізу поглядів українського історика тодішні дослідники звертались поверхнево, іноді емоційно та критично, хоча й однозначно визнавали його високий професіоналізм як історіософа. У 1920-ті – на початку 1930-х рр. радянського періоду розвитку історичної науки студії присвячені біографії П. Куліша, його громадсько-культурній діяльності, літературній та публіцистичній спадщині вийшли на новий рівень неупередженого вивчення й аналізу (роботи Д. Багалія, О. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Сріблянського, С. Єфремова, Є. Кирилюка, В. Міяковського, С. Томашівського, І. Ткаченка; на західній Україні – М. Возняка, М. Кордуба). Саме наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. спектр досліджень пов'язаних із Пантелеймоном Кулішем сягнув того ступеня, коли можна було констатувати, що в умовах радянської дійсності неофіційно витворилась ціла інтердисциплінарна галузь науки – кулішезнавство. Починаючи з 1930-х рр. ідеї П. Куліша почали тавруватися як «буржуазно-ліберальні», а постать мислителя протиставлялися його сучаснику «революційному демократу» Т. Шевченку. У такій ситуації ні об'єктивної біографії, ні, тим більше, повноцінного дослідження по інтелектуальній спадщині П. Куліша написати вченим було не можливо. Протягом 1930–1980-х рр. певний науково-дослідницький вакуум, що склався в радянській історіографії щодо життєвого шляху П. Куліша, його світогляду, заповнювала західна діаспорна історіографія. Вона має значну кількість праць (роботи М. Андрусяка, Г. Вібе, Л. Винара Г. Грабовича, П. Ісаєва, Б. Крупницького), але відсутність належної повноти джерел не дозволило її представникам створити повноцінний життєпис митця, подати об'єктивний аналіз його поглядів, життєвих позицій. Після 1991 р., коли історична наука звільнилася від радянських ідеологічних обмежень, постать Пантелеймона Олександровича стала надзвичайно цікавою для наукового аналізу як істориків, літературознавців, так і широкого спектру дослідників гуманітарного профілю. Зважаючи на предмет нашої історичної студії варто назвати роботи таких сучасних дослідників як В. Борисенко, І. Гирич, П. Гончарук, Л. Іванова, О. Кравченко, Є. Нахлік,

Л. Похила, О. Федорук, П. Чернега, О. Ясь. Найбільш предметно історіософські погляди Пантелеймона Куліша розглядали П. Гончарук та Л. Похила, яких цікавили перша за все погляди мислителя на загальний історичний процес розвитку українського народу, та О. Ясь, предметом розгляду якого стали дослідницький інструментарій Пантелеймона Олександровича та еволюція його поглядів на козацтво. Значні наукову інформації щодо формування наукового світогляду П. Куліша мають дослідження М. Бойка, Л. Грінберга, Г. Поперечної, В. Пуліної, А. Сініциної та ін. Разом із цим історичний комплекс праць щодо аналізу інтелектуальної спадщини П. Куліша потребує розширення і саме у напрямку аналізу та висвітлення історичного осмислення П. Кулішем історії слов'янських народів.

Джерельна база наукової роботи, яка складається з джерела особистого походження (щоденники, спогади, автобіографічні записки та твори); спогадів про Пантелеймона Куліша його сучасників, найближчого оточення; листування П. Куліша (поділяється на опубліковане та те, що зберігається в рукописах); матеріалів актового характеру (формуляри, ділові папери щодо персони українського історика, судово-слідчі, жандармські документи); опублікованої та рукописної наукової, науково-популярної та публіцистичної спадщини українського історика є репрезентативною, має високий рівень інформативності й достовірності, розкриває всі аспекти досліджуваної нами проблеми.

Теоретичною базою дослідження став системний підхід, реалізований на основі загальноприйнятих у сучасній українській історичній науці принципів історизму, багатовимірності, об'єктивності, усебічності. Для вирішення визначених завдань застосовувалися загальнонаукові, спеціально-історичні методи та методи суміжних наук, що дозволили реалізувати мету і завдання дисертаційного дослідження.

Отже, здійснивши історіографічний огляд, проаналізувавши джерельну базу дослідження та визначивши його методологічні засади, ми отримали можливість комплексно дослідити слов'янознавчі погляди П. Куліша.

РОЗДІЛ 2
ФОРМУВАННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА ОЛЕКСАНДРОВИЧА КУЛІША ЯК СЛАВІСТА

2.1. Пантелеймон Куліш у період фахового становлення (1840–1860-ті рр.)

Інтелектуальна історія як новий інтегральний напрямок сучасної історіографії вивчає історію окремих ідей та ідейних комплексів разом з тими соціальними, політичними та релігійними контекстами, в яких ці ідеї народжуються, розповсюджуються та модифікуються. Тут маються на увазі народжені індивідуальною свідомістю завершені в собі духовні конструкції відрефлектовані та систематизовані за допомогою цілеспрямованих розумових зусиль мислителів та теоретиків («інтелектуалів») [321, с. 42]. Саме тому необхідним структурним компонентом будь-якого дослідження з інтелектуальної історії є ретельне вивчення біографії творця ідей що розглядаються. Ця частина дослідження має базуватися не лише на констатації події чи етапів у житті історичної особи, а у першу чергу на з'ясуванні того як родинне походження, освіта, професійна діяльність, коло спілкування, міжнародні контакти, загальна соціокультурна ситуація, міжособистісні контакти, що вливали на формування, розвиток, еволюцію світу ідей інтелектуала.

При висвітленні нами біографії Пантелеймона Куліша, ми користуємось періодизацією сучасного дослідника його життя і творчості Євгена Нахліка, за якою виділено такі періоди:

–1840-ві роки – грудень 1850 року – від початку творчої діяльності (або період до арешту в справі Кирило-Методіївського братства) до ув'язнення й заслання до Тули;

–грудень 1850 – квітень 1856 року – звільнення із заслання із забороною займатися літературною діяльністю;

– квітень 1856 – лютий 1864 року – власна видавнича діяльність у Петербурзі, «основ'янський» та «післяоснов'янський» періоди;

– березень 1864 – жовтень 1867 року – урядова служба у Варшаві в Установчому комітеті;

– листопад 1867 – серпень 1872 року – звільнення з державної посади, включення у галицько-наддніпрянські суспільно-літературні справи, редагування «Правди»;

– осінь 1872 – весна 1879 року – проживання в Петербурзі та Мотронівці, праця над «Историею воссоединения Руси»;

– літо 1879 – березень 1883 року – видання й конфіскація «Хуторской философии...», від'їзд за кордон задля постійного там проживання й вільної праці, відмова від російського підданства;

– квітень 1883 – лютий 1897 року – повернення до Мотронівки, праця над «Историею отпадения Малоросии от Польши», підготування другого видання «Истории воссоединения Руси», переклад Біблії, твори Шекспіра, Байрона та ін. [100, с.432].

Така періодизація, на наш погляд, цілком виправдана, хоча на наш погляд має бути дещо скоректована, зокрема необхідно додати період дитинства та юності, оскільки саме у ці роки відбулося формування засадочних рис характеру мислителя, коли неабияке значення мали походження, оточення у роки дитинства, навчання, сам навчальний процес.

Публіцист, громадсько-політичний діяч, вчений – фольклорист, джерелознавець, поет і прозаїк Пантелеймон Олександрович Куліш народився 26 липня (7 серпня н. ст.) 1819 р. у містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Метричні книги архіву колишньої Чернігівської «духовної консисторії» свідчать, що 27 липня (8 серпня н. ст.) відбулися хрестини П. Куліша [389, с. 11].

Предки П. Куліша згідно з літописами, датованими 1710 роком, «изстари жили в ряду местных казаков». В архівних джерелах збереглися відомості про дворянський чин діда письменника – Якова Куліша. Спадкове дворянство за

родиною Куліша закріпилося лише після перемоги російської армії над Наполеоном. Батько П. Куліша, Олександр Андрійович підпав під категорію «благородного дворянства», яке з нагоди «благополучного окончания войны с французами» маніфестом імператора Олександра І за вірність «Царю и отечеству» було нагороджено «бронзовой на владимирской ленте медалью» [333, с. 63]. Сам же П. Куліш, який у певній мірі критично висловлювався щодо організації батьком його навчання і виховання у дитячі роки: «Отец мой, как и его соседи, были прямые потомки тех казаков, которые приобрели право дворянства, не усвоивши себе привычек образованной жизни. Они как будто еще вчера скинули старосветские жупаны и надели запоздалого покроя сюртуки... Я не очень сильно привязан был к дому родительскому, потому что у меня не было матери: родной кров и мать – эти два понятия одно с другим неразлучны. Я лишился матери (из фамилии Гладких) в самом раннем возрасте и взрос одиноким мальчиком в сообществе отца, который горячо любил меня, но утомлял чтением переплетенного в кожу Державина и арифметическими задачами... [123, с. 252]».

Говорячи досить скептично про батьківське дворянство, Пантелеймон Олександрович ретельно вивчав генеалогію роду, а разом із цим ще з юних літ осягав козацький період історії України, особливості інтеграції козацької старшини до соціальної стратифікації Російської імперії.

У формуванні характеру майбутнього інтелектуала вагома роль належить родині та колу близького спілкування, зоні особистого комфорту, психологічний клімат, що панував у родині. Батько, Олександр Куліш, за описами самого П.О.Куліша, був суворим та вимогливим у ставленні до свого єдиного спадкоємця (П.Куліш навіть побоювався батьківського гніву), досить ощадливим у побуті. Мати, Катерина Іванівна, випещувала свою єдину дитину[6] [16, арк. 3].

Український кулішезнавець Є. Нахілік відзначає, що з дитинства П. Куліша тягнеться його психологічна контроверза (внутрішня боротьба у його

[6] Пантелеймон був восьмою дитиною, усі попередні діти подружжя померли одразу після народження або у малолітстві.

психологічному типі двох успадкованих надто різних, навіть, мало сумісних між собою первнів його батьків – отчого і материного), що яскраво проявилася і у громадсько-політичній діяльності й у інтелектуальній спадщині [389, с. 15].

Хутірний побут, різноманітні українські народні пісні та приказки, що їх знала хоч неписьменна, але від природи мудра матір, україномовне оточення малого Пантелеймона назавжди вкарбувалися у пам'яті вже зрілого Пантелеймона Олександровича як певна ідилія, звичний і комфортний порядок життя. Можливо, таке сприйняття світу запам'яталося митцю саме через те, що то були роки раннього дитинства, яке швидко обірвалося після смерті матері (тоді П. Кулішу було 5-6 років): «При поездках в отпуска П. А. лишен был удовольствия счастливцев-товарищей – возвращаться в объятия матери, после долгих месяцев, проведенных за учебниками [174, с. 253]». Опіку над хлопцем узяла заможна сусідка Кулішів, Тетяна Мужиловська. І хоча П. Куліш переїхав у розкішний на ті часи Мужиловської з бібліотекою, картинами й німецькими слугами, але туга за колишнім укладом залишалася. У 10 років батько відправив Пантелеймона Олександровича на навчання до повітового училища у Новогород-Сіверському, де майбутній учений закінчив 2 класи (1831–1833). Навчання було однотипним і вчитися Пантелеймон Олександрович не хотів. У 1833 р. П. Куліш усупереч волі батька, який прагнув улаштувати сина на службу до повітового суду, та підтримці родини Мужиловської пішов до третього класу Новогород-Сіверської гімназії. Тамтешній навчальний процес теж був не найкращий. У цьому навчальному закладі, він закінчивши 5 класів, провчився до 1836 р. та через фінансові труднощі змушений був піти на самостійні заробітки. Батько грошей не давав, вимагав аби син став урядником. П. Куліш узявся заробляти гроші на подальше навчання. За тодішнім законодавством в університет абітурієнт, який закінчив не повний курс навчання у гімназії, міг вступити після складання відповідних іспитів та проходження терміну необхідного для закінчення повного курсу навчання у гімназії. Рік П. Куліш працював домашнім учителем у пана Красовського, глухівського маршалка, потім у поміщицькій сім'ї в Новгороді-Сіверському, де займався з двома паничами. Протягом цього нетривалого вчителювання, П.Куліш

сам готувався до іспитів і паралельно збирав народні пісні та перекази, пізнавав особливості народної мови [174, с. 256].

Протягом 1837–1838 рр., працював у канцелярії Ніжинського фізико-математичного ліцею (навчального року), там переписав для директора Християна Екеблада (психолога шведського походження) «Историю русов», а відтак у поміщика Ілляшенка на Переяславщині готував двох синів до вступу в училище («Дописки» до поеми «Куліш у пеклі») [389, с. 30].

Отже, у перші роки становлення особи П.Куліша вирішилися фактично центральні життєві питання: підкоритися волі батька і бути рядовим службовцем чи далі продовжувати освіту і торувати собі шлях до інтелектуальних вершин. Так сформувалися засадничі риси характеру майбутнього мислителя: цілеспрямованість та наполегливість у досягненні поставленої мети, романтичність, чуттєвість й мрійливість натури, бажання пізнання чогось нового. Ми не вважаємо, що Пантелеймон Олександрович на цьому етапі свого життя уже міряв про національне месіанство, інтелектуально-духовне лідерство, однак не заперечним є те, що козацьке походження роду, старосвітський уклад життя батьків, українське духовне середовище з його народними піснями, традиціями, легендами та міфами, спілкування з простим людом стали тими визначальними чинниками, що формували національну самосвідомість юного П. Куліша, вплинувши у подальшому на його світобачення та світосприйняття.

У працях істориків української діаспори, а також науково-популярних статтях досить часто експлуатуються такі твердження, що перший внутрішній дисонанс, який був пов’язаний із імперським культурним простором, юний український мислитель відчув у початковій школі, де йому довелося опановувати незнайому російську мову та другий – коли через брак дворянства йому не дозволили стати студентом Київського університету Св. Володимира у 1839 р. Остання ситуація вимагає певного роз’яснення. У П. Куліша, особливо до його участь у Кирило-Мефодіївському братстві не було опозиційних настроїв щодо самодержавства. Він абсолютно адекватно сприймав тодішній соціокультурний простір і чітко розумів закони тодішнього періоду.

Судячи із спогадів самого митця він ніколи особливо не прагнув проявляти значні успіхи у навчанні, особливо у предметах, які йому були не цікаві. Середній бал вступного іспиту до університету на історико-філологічний факультет у нього був невисокий, він не закінчив повного курсу гімназійної освіти, а тому (саме через це) він мав право відвідувати лекції тільки як вільний слухач [268, с. 30].

У вересні 1840 р. університетська рада зараховує П.Куліша за його ж клопотанням на юридичний факультет. Однак, у грудні того ж року П. Куліша відрахували з університету через відсутність документів про дворянство. Аналіз спогадів Пантелеймона Олександровича та його сучасників дозволяє нам стверджувати, що майбутній учений просто не бажав активно займатися оформленням собі так званої «дворянської довідки», яка б дозволила продовжити навчання. Можливо, не хотів звертатися до батька, або витрачати гроші на судові тяжби, тощо [174, с. 256–257].

У 1841–1842 рр., незважаючи на відрахування з університету, матеріальну скруту (як про це повідомляє товариш українського історика М.Чалий), П.Куліш розпочав свої перші літературні та історіографічні починання, а також, що більш важливо, починає входити до найближчого оточення тодішньої інтелектуальної еліти, вищого губернського чиновництва. Він затоваришував із професором університету Михайлом Максимовичем, інспектором шкіл Київського учбового округу Михайлом Юзефовичем (у 1843 р. став помічником попечителя Київського навчального округу). Саме вони сприяли освітянській кар'єрі Пантелеймона Куліша, підтримували його творчість на початковому етапі [53, арк. 4]. Від 28 січня до серпня 1841 р. П. Куліш як виконувач обов'язків учителя викладав російську мову в Луцькому повітовому дворянському училищі, від серпня 1841 р. по вересень 1845 р. працював у Києво-Печерському та Києво-Подільському повітових дворянських училищах, де викладав ту ж російську мову та словесність, історію й географію, впродовж вересня – листопада 1845 р. працював в. о. старшого вчителя історії у гімназії в Рівному; 27 квітня 1845 р. був затверджений у чині губернського секретаря [25, арк. 19; 122, с. 109]».

Луцький період став дуже важливим для формування наукового світогляду

інтелектуала, адже його знайомство із бібліотекарем вчителем історії Іваном Пилиповичем Хільчевським відкрили для П. Куліша можливість ознайомитися із тогочасною прогресивною літературою, забороненої до вільного поширення у Російській імперії: «Во время кратковременного пребывания в Луцке – згадував М. Чалий – Кулиш, при своих громадных способностях, приобрел массу научных сведений. Большая училищная библиотека, обогащенная конфискованными, по распоряжению генерал-губернатора Бибикова, библиотеками волынских магнатов, с дорогими и редкими изданиями и состоявшая из 15000 томов, весьма много способствовала расширению умственного кругозора Кулиша и дала ему возможность пополнить пробелы недоконченного образования. В библиотеке между прочим находилось полное собрание романов Вальтер Скотта на французском языке. По свидетельству Хильчевского, Кулиш приехал в Луцк с весьма жалкими познаниями во французском языке, но по истечении трех-четырех месяцев он стал свободно читать Вальтер Скотта и в подражание его роману «Карл Смелый» тогда же начал писать свой собственный исторический роман «Михайло Чернышенко [128, с. 258]».

Власне, захоплення закритими фондами бібліотеки, а можливо і певна конфліктність П.Куліша, нездатність його пристосуватися до нового начальства змусило покинути вчителювання у Луцьку і прохати своїх патронів про нове місце роботи.

Гіпотеза про те, що в Києві П. Куліш належав до найактивніших членів літературно-наукового гуртка «Київська молода» не підтверджена джерелами. На початку 1840-х рр. П. Куліш особливо близько зійшовся також зі студентами історико-філологічного факультету Василем Білозерським, Опанасом Марковичем. У 1843 р. П.Куліш зустрівся із Т. Шевченком [479, с. 102−106].

Восени 1844 р. П. Куліш запізнався з молодим істориком Миколою Костомаровим, який став для нього справжнім авторитетом, якого він образно називав – «Тацитом» [287, с. 37].

Під час літніх канікул П. Куліш мандрував Правобережною Україною, збираючи багатий народний фольклор, вивчав характерні особливості народного

побуту та готуючи матеріал для майбутньої публікації. Як відмічає сучасний дослідник Є. Нахлік фольклористично-етнографічним мандрам Куліша сприяло те, що в 1843–1845 рр., завдяки протекції М. Юзефовича, київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор Дм. Бібіков відряджав його для огляду всіх архівів у присутствених місцях та монастирях Київської губернії (з 5 липня 1843 р.), а київський цивільний губернатор Іван Фундуклей – для збирання в деяких її повітах відомостей про предмети старовини (з 13 липня 1844 р.); генерал-губернатор Дм.Бібіков призначив його також (із 18 січня 1844 р.) співробітником при Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (Київській археографічній комісії), яка функціонувала при канцелярії військового губернатора для збору й видавання історичних документів, виявлення та дослідження археологічних пам'яток (одним із діловодів був історик права Микола Іванишев) [389, с. 39].

Зацікавлення українським фольклором та етнографією в молодого П. Куліша було нерозривно пов'язано з інтересом до вивчення пам'яток національної історії, насамперед козацької доби. Саме з Кулішевої подачі та з його передмовою О. Бодянський опублікував 1846 р., в щойно започаткованих тоді й редагованих ним, «Чтениях в императорском Обществе истории и древностей российских» «Літопис Самовидця», що 1840 р. потрапив до рук П.Куліша, який його зредагував, давши цю назву (обґрунтувавши її у «Предисловии») [341].

Характерною особливістю життя П. Куліша у першій половині 1840-х рр. було хронічне безгрошів'я, але у той же час бажання активно видавати свої літературні, фольклористичні зібрання. Тому у цей період усі фінансові питання вирішували його тодішні друзі, і зокрема М. Юзефович. Аби виручити якість кошти за свої перші видання П. Куліш активно листувався з М. Погодіним (Москва), Т. Шевченком (Петербург) та ін., цікався про читацький попит на його книги «Україна», «Михайло Чарнишенко», прохав товаришів сприяти у поширенні виданих ним книг серед знайомих [99, с. 45–47, 56–58, 67].

Ще у листопаді 1843 р. П. Куліш просив у свого патрона М. Юзефовича сприяння про переведення його з Києва до Петербурга, де за словами

письменника у нього з’явилася б можливість професійно і творчо самовдосконалюватися [99, с. 162; 103]. М. Юзефович досить швидко зумів задовольнити прохання свого протеже. Якраз у 1845 р. ректору Петербурзького університету П. Плетньову знадобився викладач російської мови для іноземних студенів, і М. Юзефович порекомендував Пантелеймона Куліша. Останній одразу заімпонував ректору і тому зміг поліпшити своє матеріальне становище, отримавши за очікувану посаду загалом оплату у розмірі 3450 рублів на рік [99, с. 103]. Часто П.Куліш виконував особисті редакторські доручення П. Плетньова, а разом із цим не забував про будь-яку можливість підвищити свої знання, паралельно відвідуючи лекції з палеографії професора Якова Бредникова. Останній разом із ректором рекомендують Пантелеймона Олександровича на посаду ад’юнкта зі слов’янських мов у Петербурзькій академії наук [389, с. 73].

У вересні 1846 р. Академія наук відряджає Пантелеймона Олександровича в оплачуване відрядження до Пруссії, Саксонії, Австрії для вивчення слов’янських мов, літератур та історії протягом двох з половиною років. За інструкцією, що її було надано П. Кулішеві, він мав вивчати мови, наріччя, літератури та політичну історію західних і південних слов’ян (зокрема простежити помітний зв'язок «чешской речи» «с русинским и малорусским наречиями, происшедшими из древнего южнорусского»), відвідати Польщу, Лужицю (серболужицькі землі), Чехію, Болгарію, Сербію, Славонію, Іллірію, Далмацію, Словаччину, Галичину, побувати у визначних слов'янських містах, а також центрах славістики, таких, як Варшава, Познань, Берлін, Лейпциг, Прага, Відень, Софія, Дубровник, Пресбург (Братислава), Львів; його навіть зобов'язано «изучить литературу русинов и освоиться с народным их наречием, по отношению его к нынешнему малорусскому [26, арк. 49]».

Загалом, для періоду 1840-х рр. доцільним було б сказати, що Пантелеймон Куліш сам себе творив інтелектуально, особливого наукового наставника у нього не було, на першому місці була самоосвіта, самостійний етнографічний пошук, робота із першоджерелами та історичними працями: «История государства Российского» (у 4-х тт) Карамзіна, «Русская история» Устрялова, «Описание

Украины» Боплана, «История Малой России» Бантыш-Каменского, «История Малороссии» Маркевича, «Полное собрание русских летописей», «Сказания князя Курбского», «Устное повествование бывшего запорожца Коржа», «Polska do polowy XVII wieka» przez Maciejowskiego та ін. У той же час відчутним для мислителя стали український народний, польський патріотичний та російський літературний впливи. Ми маємо на увазі, що у 1840-ві рр. Пантелеймон Олександрович почергово перебував, то в українському простонародному оточенні під час своїх фольклористичних експедицій, то спілкувався з польськими патріотично налаштованими поетами та письменниками, то, за посередництва М. Юзефовича, був уведений у найавторитетніше середовище російських літераторів та учених-славістів.

Досить проблемним залишається питання безпосередньої участі Пантелеймона Олександровича у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Ні у спогадах, ні у щоденникових записах П.Куліша немає якихось чітких записів, що свідчили про активну участь в організації братства. Сучасний кулішезнавець Є. Нахлік стверджує, що П. Куліш безпосередньої участі у діяльності братства не брав, живучи у столиці він лише активно листувався з братчиками. Ми також дотримуємося аналогічної думки і вважаємо, що Пантелеймон Олександрович мав подібні, але так би мовити стихійні опозиційні щодо влади погляди. Над ними він глибоко не замислювався, а вступав у листування задля підтримки загального інтересу до розвитку суспільно-політичного руху та участі у ньому тодішньої української інтелектуальної еліти. Для братчиків, які уже тоді зачитувалися творами Пантелеймона Куліша було за честь залучити письменника у свої лави, приписати йому організаційні дії, які він і не робив. П.Куліш на 1847 р. затоваришував із багатьма на той час відомими славістами і не випускав жодної можливості вивчати будь-які ідеї і теоретичні розробки пов’язані з історією Слов’янщини. Однак і наукова кар’єра, і щасливе подружнє життя, і закордонне відрядження зірвалися через початок поліційного слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства. Заарештовано було П.Куліша у Варшаві 2 квітня 1847р. Кулішеві інкримінували «дружеские сношения» з усіма учасниками братства,

«чрезмерные мысли о мнимой важности Украйны», висловлені в листах до «братчиків», у популярному нарисі для дітей старшого віку «Повесть об украинском народе» (Звездочка. – 1846. – Части 17-19; окреме вид. - Санкт-Петербург, 1846), поемі «Україна. Од початку Вкраїни до батька Хмельницького» (Київ, 1843) та романі «Михайло Чарнышенко» (Київ, 1843), а також наявні в цих творах «многие двусмысленные места, кои могли поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от империи». У висновку ІІІ відділення (не раніше 30 травня 1847 р.) про справу Куліша зазначалося, що «в письмах своих он везде выражал чрезмерную любовь к родине, Малороссии, ложные понятия о её прежней будто бы славе и заботился о восстановлении её литературы и народности», а у вищеназваних творах: «С восторгом описывал дух прежнего казачества, наезды гайдамаков изображал в виде рыцарства, представлял историю малороссиян едва ли не знаменитее всех историй, славу этого народа называл всемирною, приводил песни украинские, в которых выражается любовь к вольности, намекая, что этот дух не простыл и доселе также в малороссиянах; описывал распоряжения императора Петра I и преемников его в виде угнетений и подавлениях прав» [96, с. 80–81, 87–96, 100]».

Сучасний дослідник української інтелігенції другої половини XIX – поч. XX ст. професор, доктор історичних наук І. Коляда стверджує, що не діяльність Кирило-Мефодіївського братства була небезпечна для самодержавства, а сам прецедент того, що інтелектуальна еліта національної окраїни стала опозиційно налаштованою до імперської влади. Саме цим можна пояснити жорстокість репресій царизму, відступ від главенства права та часом штучні звинувачення у бік осіб, які лише побіжно були пов’язані із організацією братчиків [323, с. 179].

У перший місяць свого арешту П. Куліш намагався виправдатися й адресував вищим сановникам (начальнику штаба Корпусу жандармів Л.Дубельту) й впливовим особам (начальнику ІІІ Відділення Імператорської канцелярії О. Орлову) листи, де наводив докази свого позитивного ставлення до росіян. Але жандарми були непохитні, вони хоч і не довели прямої причетності до братства, але були переконані, що П. Куліш був таємним мозковим центром і натхненником

братства [99, с. 120–125].

2 вересня 1847 р. Пантелеймона Олександровича відправили на заслання до Тули, в розпорядження тульського військового і цивільного губернатора. У цьому місті він провів 3 роки і 3 місяці.

Приватне листування у Російській імперії політично неблагонадійних осіб ретельно перлюстровувалося, тобто для осіб, що підтримували із П. Кулішом зв'язок під час його заслання у Тулі, а це були О. Бодянський, П. Плєтньов, М. Погодін, існувала потенційна небезпека. Але жоден із них не став відхрещуватися від Пантелеймона Олександровича. Багато, хто особисто провідував письменника – Іван Вернадський, Михайло Максимович, сенатор Олександр Кочубей [61−70; 73; 87].

Цікавими є листи П. Куліша періоду заслання до шефа Окремого корпусу жандармів генерала Л.Дубельта, в яких адресант неодноразово нарікав, що йому не потрібна слава героя, якої він ненавмисно нажив у 1847 р. і яка й нині про нього розходиться по «Малоросії» [99, с. 78, 89, 93].

Ми також схильні вважати, що арешт і заслання П. Куліша, зробили його ім'я більш відомими широкому загалу, ніж його реальна літературна, науково-популярна творчість. Під різними приводами (деякі дослідники називають їх вигаданими – О. Дорошкевич «Куліш на засланні») (хвороби, матеріальна скрута, сімейні проблеми) Пантелеймон Олександрович намагався випросити собі більш оплачувану посаду, скасування заборони на літературну та наукову діяльність, можливість відвідати Воронеж [269]. Однак, справа була не в особі генерала, а у загальній політичній ситуації в імперії.

Разом із усіма труднощами заслання, які безперечно були, П.Куліш не був відрізаний від інформаційного простору імперії, був ознайомлений із передовими науковими тенденціями і до того ж отримав змогу продовжити самоосвіту: вивчав іноземні мови (польську, французьку, італійську, німецьку, англійську), багато читав художньої та філософської літератури (В. Скота, Дикенса, Шекспіра, Байрона, Філдінґа, Мольєра, Шиллера, Міцкевича, Пушкіна, Тургенева), історичних матеріалів (О. Бодянський надіслав йому повний комплект своїх

«Чтений...», регулярно постачав інші історичні книжки й зарубіжну літературу «Сказание о осаде Троицкого монастрыря» Аврамия Палицына, «Летописи о мятежах и олразорении Московского государста» та ін.), з особливою увагою віднісся до праці Шафарика «Славянские древности» у перекладі Бодянського (Москва, 1848) [269, с. 66–67]. Звісно, у Тулі не було інтелектуального кола, яке оточувало Пантелеймона Куліша у Петербурзі, але був час підготовки розуму до майбутніх культурних та ідейних звершень, написання перших серйозних наукових праць.

У червні 1850 р. П. Куліш завершив роботу над 1-ю частиною історичного роману «Северяки», для продовження роботи прохав у Л. Дубельта дозволу на пересилку йому історичної літератури та документів, зібраних археографічною комісією (усього 43 найменування). Відповідь так і не надійшла, натомість була інша гарна звістка: 15 грудня 1850 р. до канцелярії Тульського губернатора надійшло повідомлення з МВС «Про звільнення від нагляду губернського секретаря Кулиша». За Височайшим повелінням імператора Миколи І надавалася часткова амністія: «Дозволить жить и служить везде», не исключая Малороссии и столиц, но не определять по министертсу народного просвещения и иметь за ним до времени секретный надзор [56, арк. 2]».

Отже, протягом першого періоду свого свідомого життя Пантелеймон Олександрович Куліш відчув як неймовірний злет своєї кар’єри та становища у тодішньому інтелектуальному світі слов’янознавців, так і падіння, яке значно загальмувало оберти його інтелектуального вишколу, принесло йому, можливо, і не ту славу, про яку він мріяв. Та, попри все він зумів із честю вийти з цих перепитій долі, продовжити курс самоосвіти, не полишати, а навпаки заглиблюватися у вивчення історії, формувати емпіричну базу свого розуму.

У січні 1851 р. Пантелеймон Куліш переїхав до Петербургу, де заробляв працею у журналах: перекладав і робив усякі компіляції з книжок німецьких, галицьких, французьких і польських. За ним був постійний поліційний нагляд. Шеф окремого Корпусу жандармів Л. Дубельт у листі до П.Куліша рекомендував йому нічого не писати, повністю порвати контакти з колишнім оточенням,

відмовитися від своїх прозахідних (за словами жандарма) ідей [100, с. 13–14].

Протягом 1852–1853 рр. П. Куліш працював редактором у статистичному відділенні при міністерстві державних маєтностей. Матеріальне становище родини Кулішів дозволяло їм влаштовувати різні літературно-мистецькі вечірки, заводити знайомства з багатьма новими і цікавими людьми: Семеном Гулаком-Артемовським, професором Михайлом Туловим та ін. [485, с. 35].

У 1854 р. П.Куліш, прагнучи краще зрозуміти та вивчити світобачення пересічних українців, спробував пожити серед селян придбавши маєток на Баївщині (місцевість між Лубнами, Хоролом, Пирятином). Парадокс полягав у тому, що Пантелеймон Куліш протягом 1854–1856 рр. вивчаючи особливості народної мови, фольклору, звичаїв, об'їздив багато сіл Полтавщини, спілкувався із простими людьми, але відносини із місцевими селянами, що працювали у його маєтку так і не склалися, не вийшла і перша спроба хуторського господарювання. Цю ситуацію можна пояснити тим, що між інтелігенцією та народом був величезний розрив. Не було того механізму, який би міг зв'язати ці дві верстви, умовно кажучи − поєднати інтелект і могутню масовість. Потрібна була значна і довготривала культурно-просвітницька робота української інтелігенції (здебільшого яка вийшла із представників козацько-старшинського середовища та дрібнопомісного дворянства) серед українського селянства [485, с. 36].

У першій половині 1850-х рр. в умовах заборони на письменницьку діяльність П.Куліш шукав альтернативні можливості для своєї самореалізації, у цей же період його науковим пріоритетом стало вивчення творчості та особистості Миколи Гоголя, накопиченого значного масиву етнографічного матеріалу [214].

Лібералізація суспільно-політичного життя, пом'якшення цензурного режиму на початку правління Олександра II (1855–1881) дозволили сподіватися і на зміну становища колишніх кирило-мефодіївців. У 1856 р. П. Куліш звертається до III Відділення Імператорської канцелярії з проханням зняти з його творів спеціальну цензуру цієї інституції і передати їхній розгляд до органів загальної цензури. Керуючий III Відділенням доповідає про це прохання імператору й тільки після

санкції найвищої особи держави, розглядом рукописів П. Куліша дозволено займатися органам загальної цензури. При цьому була заувага: «Чтобы цензор обращал на сочинения его (П. Куліша – *Є.М.*) строжайшее внимание [255, с. 166]».

Бюрократична процедура із цим дозволом затягнулася на рік і тільки у 1857 р. з'явилася реальна можливість знову вдатися до активної публіцистичної діяльності. Чекаючи височайшої санкції, П. Куліш не став зволікати, він перебрався до Петербургу і докладав чималих зусиль аби у 1856 р. відкрити власну друкарню. Спочатку Пантелеймон Олександрович хотів зареєструвати її під назвою «Українська друкарня». Проте, таку назву у відповідних органах не прийняли. Довелося назвати просто – «Друкарня Пантелеймона Куліша» [225, с. 16−20]. Першою книжкою, що він видав у своєму підприємстві, стали «Размышления о Божественной Литургии» М. Гоголя. Раніше ця книга була заборонена відомством духовної цензури. Проте через певні зв'язки в Священному Синоді П. Кулішу вдалося добитись цензурного дозволу на її видання. Трохи пізніше аналогічний дозвіл був також отриманий на видання гоголівських «Творів і листів» [225, с. 16].

Друге видання, що вийшло з верстатів кулішевої друкарні, було впорядковано Пантелеймоном Олександровичем і називалося «Записки о Южной Руси» (1856–1857). Академік Сергій Єфремов назвав їх «першою ластівкою нового літературного руху, виданням переважно, але не виключно, етнографічним» [279, с.16].

Це був двотомний альманах, перша книжка якого з'явилася 1856 р., а друга – 1857 р. П. Куліш видрукував абеткою, що пізніше стала зватися «кулішівкою». Водночас він підготував українське і російське видання «Чорної ради». Відомо, що фінансову допомогу у виданні «Записок…» упорядникові надали українські землевласники Г. Ґалаґан та В. Тарновський, з якими П.Куліш приятелював [143].

Протягом третього періоду свого життя П.Куліш починає стрімко розширювати коло своїх знайомих, до якого входять як тодішні багатії, так і талановиті простолюдини.

У 1857 р. у своїй друкарні П. Куліш видрукував власну педагогічну розробку – «Граматку» – перший у Наддніпрянській Україні український буквар із читанкою. У своєму листі до сестер Олександри й Марії Милорадовичів автор писав: «Ся книжка явить народу, що він таке, звідки узявся і як йому подобає на світі жити». «Цензура таки пропустила ту «Граматку» – згадував П. Куліш – та не пішла книжка в народ». Цензурний комітет дійсно не знайшов у рукописі «Граматки» істотних огріхів, які б дали підстави заборонити її до видання. Однак, після її виходу деякі чиновники високого рангу, що неофіційно, на власний розсуд, розглянули це видання, помітили у ній «намерения вызывать снова к отдельной жизни малороссийскую народность [15, арк. 4]». Підтримуючи вимоги місцевого, як українського, так і польського панства про заборону і вилучення видрукуваних екземплярів «Граматки», київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков у травні 1858 р. подав клопотання до ІІІ Відділення Імператорської канцелярії. У ньому він заявляв, що «в пресі йдуть масові висловлювання проти цієї книги з боку поляків, тому аби не збурювати громадськість, її, книгу, слід заборонити або хоча б вилучити з неї деякі сторінки. Імперський орган з внутрішньої та зовнішньої безпеки схвалив дії місцевої влади спрямовані на підтримку у краї порядку та стабільності. Так, київському поліцмейстеру з губернаторської канцелярії надійшов наказ у найкоротші строки зробити ревізію всіх книжкових магазинів, читалень та вилучити «Граматку» П. Куліша. Був проведений цілий комплекс слідчих дій: встановленні постачальники, кількість примірників, склади зберігання, покупці тощо. Так, із рапорту поліцмейстера відомо, що «Граматка» була виявлена у незначній кількості на полицях лише двох книгарень Києва. Решта була опломбована на оптових складах. Загалом до поширення у Києві надійшло 555 одиниць цієї книги, з них 458 примірників було конфісковано поліцією, і лише 140 одиниць було продано вроздріб. Тобто лише четверта частина тиражу дійшла до читача [15, арк.2−5]».

Свою помилку із першим букварем-читанкою визнав і Пантелеймон Куліш, у листі до дружини О. Глібова датованого 1861 р. він писав: «Граматки» вже немає, так я скомпонував іншу дешевеньку, гривеник буде коштувати з пересилкою… Се

добра штука, краща од усіх тих історій, котрі прості люди не розуміють [46, арк. 1]».

Попри значну увагу з боку ІІІ Відділення Імператорської канцелярії до персони П. Куліша, йому вдалося без особливих труднощів у своїй друкарні видати протягом 1860–1862 рр. 20 дешевих книжечок з творами Т.Шевченка, П.Куліша, Г. Квітки-Основ'яненки, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, М. Носивця, Д. Мордовця, об'єднаних у серії «Сільська бібліотека» [316, с. 67].

Іншим напрямом національно-культурної діяльності українського літератора стало видання української періодики (журналів та альманахів), кошти для яких мали надходити від добровільних пожертвувань із боку вітчизняних меценатів, а також різних комерційних проектів. У 1858 р. він пише клопотання до міністра освіти, в якому обґрунтовує необхідність створити український літературно-політичний часопис «Хата». Для дозволу відкриття та реєстрації періодичного видання слід було пройти величезну кількість перевірок. Перша й основна перевірка стосувалася політичної благонадійності. Її ступінь визначався ІІІ Відділенням Імператорської канцелярії, в якому на П. Куліша було багатотомне досьє [209, с. 207–217].

Отже, з огляду на довідку з ІІІ Відділення у міністерстві освіти було вирішено: «Разрешение губернскому секретарю Кулишу издание журнала отклонить [209, с. 205]».

Проте, як писав про себе Пантелеймон Олександрович: «Гадку видавати українські часописи плекав він без перестану, але правительство йому не позволяло … [122, с. 111]». Замість недозволеного журналу у 1860 р. у своїй друкарні П. Куліш видає альманах із однойменною назвою «Хата». Дозвіл було видано Петербурзьким цензурним комітетом. Однак, усе ж ряд творів через побоювання цензурних переслідувань П. Кулішу довелося вилучити з цього часопису. Другий номер альманаху мав чимало зауважень і вийшов у світ лише за сприяння цензора І. Розковшенка, який був особистим знайомим П. Куліша [385, с. 138].

Пантелеймон Олександрович мав багато ідей по виданню різної періодики,

але цензурні органи не підтримали цих ініціатив [385, с.149].

Цензурних утисків зазнавали не тільки періодичні видання П. Куліша, а й написані ним історико-художні твори. Так, історична хроніка П. Куліша «Чорна рада» та історико-популярний нарис «Хмельниччина» пройшли тривалу цензурну перевірку у імперській столиці [317, с. 60−62].

На початку 1860-х рр. П. Куліш багато разів зустрічався із діячами різних громад, аналізував складнощі національно-культурного руху, зокрема його зацікавила проблема викладання української мови у недільних школах. Цю проблему П. Куліш намагався вирішити виданням нової версії «Граматки» (1861 р.) та поширенням книжок із серії «Сільська бібліотека», виданих його друкарнею [317, с. 64].

Селянську реформу та ліквідацію кріпосного права в Росії (1861 р.) П. Куліш привітав не тільки емоціями, але й запропонував перекласти царський маніфест українською мовою. Цієї публікації не дозволив уряд, коли П.Куліш настоював на своїй прерогативі перекладача [161, с. 1−51; 293].

У період активного розвитку громадівського руху сформувалося коло національних авторитетів, до якого завдяки своїй науково-дослідницькій, видавничій діяльності ввійшов і Пантелеймон Олександрович Куліш. Позиція тодішніх авторитетів щодо стратегії розвитку національно-культурного руху, змістового наповнення тодішніх інформаційних засобів (мова йде про журнал «Основа») різнилася. На ґрунті цього і стався розрив у відносинах між редактором «Основи» В. Білозерським та її активним дописувачем П. Кулішем. Як зазначає Є. Нахлік: «Розходження зі шваґром (мається на увазі В.Білозерський) відбувалося на засадничій основі: Куліш тоді займав демократичну позицію і майбутнє України пов’язував із пробудженням та самоутвердженням народу на противагу поміщицькому класові, що, на Кулішеве переконання, втрачав історичну перспективу. Саме в такому дусі він і хотів видавати український журнал. Це аж ніяк не була ситуативна позиція, зумовлена його тогочасними натягнутими стосунками з Ґалаґаном і Тарновським, адже демократичні погляди стали не наслідком, а причиною Кулішевих розходжень із цими магнатами. До

засадничого демократизму органічно привів Куліша весь його попередній духовий розвиток, особливо перед арештом і потім за часів «відлиги» (щире захоплення фольклором, Шевченковою поезією, народністю у літературі), сприяв цьому й демократичний дух доби ліберальних реформ. Демократичні переконання Куліша, сягнувши на зламі 1850–1860-х років своєї вершини, були глибокими й природними (інша річ, що невдовзі, а надто ж із часом духовий саморозвиток мислячого письменника спонукав його ширше подивитися на суспільні процеси). Білозерський же хотів видавати журнал на широкій національній платформі, з озиркою на можновладних і грошовитих поміщиків, з урахуванням їхніх інтересів та побажань [389, с. 142]».

В умовно третій період життя П. Куліша розпочинається активна дискусія між ним та шовіністично налаштованими російськими громадсько-політичними діячами, зокрема І. Аксаковим, якому український мислитель доводив самобутність свого народу і виражав свою впевненість у неодмінному національному відродженні України [390, с. 39].

Для формування певних ідей та загалом інтелектуального змісту діяльності важливі емоції, спостереження та почуття набуті мислителем. Так, у період другої половини 1850-х − на поч. 1860 рр. у Пантелеймона Куліша було чимало таких яскравих життєвих моментів, що вплинули на його мислення. У 1858 і 1861 рр. Пантелеймон Куліш, подорожуючи по Західній Європі, ознайомився із здобутками західноєвропейської культури та ще більше усвідомив необхідність національного відродження, формування єдиної української народності. Протягом цього відрізку часу йому випала можливість зав’язати контакти із західноукраїнською інтелігенцією, ознайомитися із її видавничими проектами (львівські журнали «Мета», «Вечорниці» та ін., недоступні у Наддніпрянщині), налагодити організацію літературно-видавничої співпраці з Н. Вахнянином [501, с. 81].

У 1862 р. за П.Кулішом посилився нагляд поліції, невдовзі почалися обшуки у помешканнях деяких громадівців, почали закривати недільні школи. Польське повстання 1863–1864 рр. сприяло також посиленню наступу на український

національно-культурний рух, знайомі П.Кулішу українські діячі (П. Чубинський, О. Кониський, С. Нос) були затримані і покарані адміністративним засланням, набуло чинності розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва цензурним органам від 18 червня 1863 р. («Валуєвський циркуляр»). Ці репресії прямо не зачепили П. Куліша, але слід було бути обережним [216; 217]. У 1863 р. Пантелеймон Олександрович купує землю поблизу Мотронівки на Чернігівщині, дистанціюється від громадського життя, і пробує зайнятися сільськогосподарською працею [413, с. 37]. Пантелеймон Куліш не злякався, не втратив свого інтересу до суспільно-політичних подій, він не хотів знову стати жертвою репресивної машини самодержавства через дії молодих і радикальних діячів українського руху. Стратегія П. Куліша була ліберальної, інтелектуальною, у межах правового поля Російської імперії.

1863 рік і перші два місяці 1864 р. були своєрідним епілогом дуже напруженого періоду 1856−1862 рр. Так минув період, що був і духовно, й почуттєво найбурхливіший, найскладніший та найрізноманітніший у Кулішевому житті і став вершиною його різнобічної громадсько-культурної діяльності, коли він заслужено здобув широку популярність, великий авторитет і повсюдне визнання серед української громадськості на українських теренах по обидва боки кордону.

Період з березня 1864 р. по жовтень 1867 р. – урядова служба Пантелеймона Куліша у Варшаві. У діаспорній літературі роки служби вважаються початком певного духового занепаду у громадсько-політичній діяльності П.Куліша, коли він старався стояти осторонь від змагань «громад» в Наддніпрянській Україні за розв’язання українського питання [345, с. 209−221]. Насправді, варто об’єктивно оцінювати ситуацію і розуміти, що інтелектуальна праця вимагає також відповідної матеріальної підтримки. На початок 1860-х рр. Пантелеймону Олександровичу вкрай необхідно було поліпшити своє матеріальне становище, отримати постійний заробіток. Чиновницька служба, як стверджує сучасна дослідниця біографії П. Куліша О. Кравченко, вимагала довести свою лояльність до влади, уникнути, навіть, опосередкованих обвинувачень у зв’язках з діячами

громадівського руху. Як свідчать різні джерела, більш виграшною була б посада у Петербурзі, однак такої не знайшлося, тому служба у Варшаві для нього стала хоч і не рівнозначною альтернативою, але з огляду на можливість опрацювати польські архіви досить виграшною. У листі до своєї дружини Ганни Барвінок (О.Білозерської) він писав: «Тепер всі мої літературні заняття такі, що мені треба користуватися архівом варшавським та публічною бібліотекою [101, с. 59]».

За свою службу у Царстві Польському П. Куліш мав отримувати значну винагороду, що безперечно допомогло б йому системно працювати та видати свої наукові студії, літературні твори. Проте, цього не розуміли представники української громади, які вже тоді почали вважати співпрацю П. Куліша з владою як зраду служінню національній справі. На наше перконання, перехід Пантелеймона Олександровича на чиновницьку службу був цілком виправданим і прагматичним та пояснювався ним не тільки фінансовими труднощами, а й певними розчаруваннями: «Земляки-либералы смущены моею готовностью ехать в Польщу, но что на них смотреть? Политика – не наше дело: для этого надо быть богатым и сильным; а терпеть нужду и гонение из-за неопределённых надежд на перемену обстоятельств глупо. Двадцать лет действовал я в так называемых национальных интересах – и каких же результатов достигнул? Теперь ограничиваюсь простою наукою, простым изучением того, что было в старину, а какое применение сделает новое поколение из моих литературных трудов – это его дело [Цит. а 389, с. 216]».

Протягом березня–квітня 1864 р. вирішувалося питання яку ж саме посаду має зайняти П.О.Куліш у Варшаві. Про це безпосередньо піклувався Микола Олексійович Мілютін, влаштувавши його до Установчого комітету[7].

25 жовтня (6 листопада) 1864 р. він прибув до Варшави у розпорядження установчого комітету, де *25* грудня 1864 р. (4 січня 1865 р.) його призначено

[7] Цей комітет було створено для подолання причин і наслідків Січневого повстання (1863 р.), для приборкання й умиротворення польського народу шляхом ліберальних соціально-економічних реформ, передусім аграрної, ослаблення впливу католицького духовенства, заміни специфічного тамтешнього адміністративного устрою загальноімперським та для русифікації краю.

урядником (чиновником) при цьому комітеті з окладом 3 600 крб. на рік. Працював під керівництвом відомих ліберaлів та реформаторів у соціально-економічних питаннях і шовіністів – у національних: міністра статс-секретаря у справах Польщі Миколи Мілютіна, який перебував у Петербурзі, головного директора Урядової комісії внутрішніх і духовних справ Володимира Черкаського, завідувача справами Установчого комітету, голови Центральної комісії із селянських справ Якова Соловйова [326, с. 327−333].

Варто зазначити, що своєю працездатністю та професіоналізмом ці чиновники, не зважаючи на їх імперські погляди, викликали захоплення та повагу П. Куліша. Постійна і цікава робота захопили його. У листі до О. Вересая він писав: «Завела мене доля аж за річку Віслу, у город Варшаву. Судилось, бач, козацьким дітям порядкувати в лядському краї, так, як порядкували колись ляхи в нас на Вкраїні. Тільки вони згорда нами орудували і добра нам не мислили, а ми пораємось у них по-християнськи. Вони в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволямо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон. От на таке то діло і мене зазвано у Варшаву, а козак до сього торгу пішки, бо йому любо ляха гнуздати. Слава Богу, що ми таки люде не нікчемні і є з нас користь Цареві нашому і всьому православному мирові. Ну, і живеться нашому братові у Варшаві таки й геть добре [101, с. 183]».

У червні 1865 р. П. Куліш отримує за вислугу років та «бездоганну службу» наступний чин (після губернського секретаря отримав чин колезького секретаря) та Орден Св.Володимира 4-го ступеня. У грудні того ж року він уже чиновник із особливих доручень V класу із заробітною платою 4500 рублів річних [326, с. 328]. У червні 1866 р. він став директором Відділення духовних справ із широкими повноваженнями здійснювати безпосередній нагляд за римо-католицьким духовенством. Відповідно оклад зріс до 6563 рублів на рік. Із листа до О. Верасая дізнаємося про ревностне ставлення П. Куліша до служби, істинну переконаність у необхідності прилаштування краю до імперії [326, с. 329].

Офіційна російська влада не скупилася на відзнаку Кулішевих потуг і

старанності на адміністративній службі в Установчому комітеті. Крім грошових виплат, він був нагороджений 1865 р. темно-бронзовою медаллю «в память усмирения польского мятежа 1863/4 г.», а 19 лютого (3 березня) 1866 р. – срібною медаллю за працю щодо упорядження селян у Царстві Польському; 30 серпня (11 вересня) 1867 р. указом Олександра ІІ йому надано за заслуги чин надвірного радника (VII клас) [94, с. 360].

Напружена адміністративна, але водночас високооплачувана робота давала змогу П. Кулішу не відволікатися на побутові проблеми і протягом 1866–1867 рр. написав ряд історичних праць, зокрема, трактат «Русь і Польша», «Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами». Під час свого перебування в Польщі П.Куліш почав перекладати Біблію українською мовою [265, с. 131].

Хоча під час варшавської служби П.Куліш відійшов від активної діяльності в українському русі, його дітище – український правопис – «кулішівка» почав поширюватися та ставати предметом суспільних дискусій. Правопис П.О.Куліша досить швидко став надзвичайно популярним. Час від часу виникали скандали пов’язані із різними провокаційними, дезінформативними публікаціями у російській пресі. У 1867 р. було розіграно таку ситуацію. Було заплановано у Західній Україні випускати пропольську газету «Русь» саме «кулішівкою». Протестуючи проти цього П.Куліш написав листа, що він радше відмовиться від правопису, ніж допустить появу такого видання. Натомість лист, а вірніше його частини, було опубліковано без відома автора у газеті «Слово» (№ 4) під заголовком «Отречение Кулиша от своїй правописи». Майже блискавично публікацію передрукували періодичні видання «Боян» (1867, №10), «Страхопуд» (1867, № 13–15), «Галичанин» (1867, №11), «Славянская заря», «Москва», «Московские ведомости» та ін. Опротестувань жодна із названих газет неприйняла. Лише газета «Правда» почала несміливі спроби загасити провокацію [227, с. 62].

На 1867 р. припадає і розрив відносин Пантелеймона Куліша з Миколою Костомаровим. Дослідниця О. Кравченко основною причиною розриву називає варшавську службу, а Є. Нахлік − розходження у поглядах на історичні події часів

козаччини та у загальних підходах до історіописання. П.Куліш, ознайомившись із матеріалами варшавського архіву, вказав на недоліки у праці М. Костомарова «Богдан Хмельницький» (зокрема у 3-му виданні не було виправлено фактологічні помилки та додано різні недоречності) [330; 389].

Цього ж року виникають труднощі на державній службі у митця, обумовлені хворобою і відстороненістю від чиновницької діяльності статс-секретаря у справах Польщі М. Мілютіна та виходом у відставку безпосереднього начальника князя В.Черкаського. Надвірний радник П.Куліш стає об'єктом цькувань з боку нового начальника Я. Соловйова, який не міг пробачити неприхильне ставлення до себе колишнього кулішевого патрона М. Мілютіна. Скориставшись реорганізацією Установчого комітету, Я. Соловйов понижує П.Куліша у посаді, зменшує оклад та розпочинає шукати будь-які формальні приводи щодо дискредитації професіоналізму чиновника. Пантелеймон Олександрович розумів, що його чиновницькій кар'єрі у Варшаві наступав кінець, але продовжував гідно триматись перед начальником. Врешті-решт Я. Соловйов вимагав публічно зректися всіх українофільських переконань або звільнитися. 30 жовтня 1867 р. П. Куліш звільнений з посади через хворобу: «Моральная смерть Милютина испортила мою карьеру; но если бы мне не опротивили чиновники до блевоты, то я бы мог остаться при 4500 (а с наградными 5000) сколько угодно, впредь до лучшего времени. Нет, я должен был разорвать с ними и по состоянию моего духа, и ради спасения моей репутации, которую они хотели опоганить [122, с. 111]».

Варшавський період життя завершився. У цей короткий, але також плідний період Пантелеймон Куліш накопичив достатню кількість коштів для подальшої творчої діяльності, зібрав необхідний джерельний матеріал, отримав досвід серйозної урядницької діяльності, осягнув механізми державного функціонування й, побачив реальне життя чиновницької еліти. У цей період він листувався з В. Тарновським, О. Кістяківським, І. Хільчевським, друкувався у газеті «Правда» [45–49].

Однозначно, на наш погляд, необхідно відмовитися від твердження, що

варшавський період – це час духовного занепаду П. Куліша. Навпаки, протягом 1864–1867 рр. на життєвому шляху митця з'являються особистості, що викликали захоплення, впливали на формування його ідейного світобачення, історіософських поглядів.

Отже, період 1840–1860-х рр. став для П. Куліша часом формування його ідейного поля, на яке впливали українські та зарубіжні інтелектуали. Поряд із цим відмінність Кулішевих поглядів призвела до розриву з деякими представниками українського національно-культурного руху. На наше переконання, це було неминучим, адже український рух XIX ст. потребував не тільки прихильників прямої дії, які б клали свої долі на вівтар боротьби, а й будівничих інтелектуальних підмурків народу-нації.

2.2. Життя та ділові зв'язки П. Куліша у період інтелектуальних трансформацій та творчого усамітнення (1870-ті–1890-ті рр.)

Звільнившись із варшавської служби П.Куліш розпочав вивчати іврит, протягом 1867–1868 рр. подорожував Європою (Відень–Флоренція–Венеція–Прага), познайомився із І. Пулюєм та багатьма молодими представниками західноукраїнської інтелігенції О. Барвінським, К. Студинським, М. Подолинським та ін., приступив до перекладу Біблії українською мовою [330, с. 167−184].

Сучасні дослідники біографії П. Куліша значну увагу приділяють його співпраці з західноукраїнською інтелігенцією, насамперед у видавничій сфері, однак не аналізують оцінки цієї співпраці самим Пантелеймоном Кулішем, при цьому поза увагою дослідників полишається проблема її впливу на світобачення та історіософію українського митця. Протягом 1869 р. фактично у кожному номері щотижневого літературного журналу «Правда» (редагував А. Вахнянин) друкувалася стаття або інший доробок П.Куліша. На сторінках видання також

розміщувалися твори наддніпрянських письменників (Тараса Шевченка, Івана Нечуя-Левицького, Ганни Барвінок, Івана Стороженка та ін.) [528, с. 14]. П.О. Куліш не тільки готував до друку матеріали редагував тексти, а й сам фінансово підтримував видання, бо волів аби українське слово та ідея ширилися по всій Україні. Виявлені фінансові махінації в редакції часопису відбили бажання П. Куліша співпрацювати із А. Вахняниним, але опіку над контентом «Правди» Пантелеймон Олександрович не полишив до кінця 1870 р. Він сподівався, що новий ентузіаст, молодий західноукраїнський інтелігент-народовець О. Барвінський підніме справу часопису «Правда», а її інформаційним наповненням буде вже займатися саме галицька інтелігенція. Український історик відводив собі лише роль такого собі помічника, який може прислати щось цікаве з України або «відписатися від польських претензії на Русь» [55]. Сучасний дослідник Є. Нахлік вважає, що Пантелеймон Куліш відійшов від активної підтримки «Правди» через брак власних коштів, які надав в якості підтримки видання, та фактичну неможливість поширення цього часопису через цензурні перепони у Наддніпрянській Україні [389, с. 280]. Ми у свою чергу схильні вважати, що у П. Куліша та галицької інтелігенції назрів певний конфлікт, або в українського митця (з огляду на його характер) закралася образа на редколегію «Правди». Пантелеймону Олександровичу не подобалося, що його видавничих рекомендацій ніхто з редколегії реально не враховував, а будь-яка стаття, незважаючи на авторитет автора, затверджувалася колегіально [217, с. 17]. П. Куліш не хотів миритися із формальною роллю авторитета та лише шукати для «Правди» спонсорів, він хотів реально впливати на редакційний зміст західноукраїнського періодичного видання.

Загалом дружні відносини П. Куліша з галицькою інтелігенцією у своїй більшості не склалися. Пантелеймона Куліша дратувала надмірна галицька зверхність, а галичан у свою чергу схильність українського однодумця до авторитарного нав’язування своєї літературної, громадсько-політичної позиції. П.Куліша не влаштовувала вайлуватість співробітників «Правди», необов’язковість у фінансових розрахунках, пристрасть українців-народовців

витрачати надіслані кошти на азартні ігри. Своє невдоволення український митець П. Куліш міг висловити прямолінійно, приправивши його грубо приперченим лайливим словом. Деякі дослідники говорять про вплив на формування такої позиції П. Куліша його чиновницької служби. Так чи інакше, але і західноукраїнська інтелігенція у 1870-х рр. не планувала налагоджувати контакт з Наддніпрянською Україною через П. Куліша. Як варіант розглядалася можлива співпраця з більш поміркованими М. Костомаровим, В. Антоновичем, О. Кониським [217, с. 70].

Отже, П.Куліш чи не першим в українському питанні вийшов на прямий комунікативний контакт із представниками західноукраїнської інтелігенції, але через низку суб'єктивних обставин не став до активної співпраці з нею й через деякий відсторонившись від неї. Виключенням була міцна дружба і тісна співпраця українського діяча з Іваном Пулюєм. Так, 1869 р. в житті й інтелектуальній діяльності П. Куліша стала важлива подія, що, на наше переконання, мала епохальне, цивілізаційне значення для українського народу. Ще в 1868–1869 рр. Пантелеймон Олександрович почав перекладати окремі частини Біблії і друкувати у різних часописах Львова. Аналогічні ідеї і плани мав молодий студент теологічного факультету Віденського університету Іван Пулюй. Спільна ідея невдовзі зблизила інтелектуалів. І. Пулюй так описав першу зустріч: «Навесні 1869 р. приїхав Куліш до Відня і прислав мені візитну карточку, запрошуючи до себе... Хвилі очікування назначеного часу мучили мене. Хоча ніколи не бачив я чоловіка, але не йшов до нього, як до чужого. Перша зустріч наша в хаті Куліша була не конвенціональна, а вельми сердечна. Куліш очарував мене своїм надзвичайно широким світоглядом, і великою щирістю до літературного діла в Галичині, своєю ніжністю в розмові. Пішла між нами розмова про національні відносини в Галичині, про те, як нам вести дальше видавницьке діло, а потім про академічну громаду віденську і львівську. Була розмова і про переклад Св. Письма, над котрим Куліш вже працював, і про потребу "народнього молитовника". Спільна праця над перекладом Біблії розпочалась у лютому 1871 р., коли Куліш приїхав до Відня з дружиною Ганною

Барвінок. “Зараз другого дня після приїзду Кулішів почали ми перекладати “Новий Завіт”... Яко первовзір служило нам грецьке видання лондонського Біблійного Товариства. Поділили ми роботу між себе так, що Куліш наперед списував усе, що я перекладав із грецькоі, дбаючи більше про докладність, як про працю слова. Навпослі порівнювали ми цей переклад з церковнослов’янським, російським, польським, сербським, німецьким, латинським, англійським, французьким. Виявивши себе таким чином у вірності нашого перекладу, робили ми послідню редакцію красномовну”. “Щоби прискорити діло, я наважився покинути на якийсь час мої університетські науки і всі заробітки та віддати увесь час для спільної праці” [417, с. 43]».

Результатом величезної праці І. Пулюя і П. Куліша стало те, що 1871 р. вийшли друком у Відні Євангеліє за Матвієм, Марком, Лукою та Іоанном. У 1881 р. вийшов у світ «Новий Завіт» з друкарні НТШ у Львові, а пізніше низку видань «Нового Завіту» здійснило Британське Біблійне Товариство [417, с. 46].

Повне видання Біблії у перекладі П. Куліша, І. Пулюя й І. Нечуя-Левицького вперше вийшло друком у Відні за дозволом Британського Біблійного Товариства у 1903 р. [417, с. 72].

Відносини між І. Пулюєм і П. Кулішем протягом практично всього періоду їхнього знайомства були дуже приязними. Зі свого боку, І. Пулюй високо цінував і захищав Пантелеймона Куліша від надмірного осуду з боку західноукраїнських діячів національного руху [413, с. 87].

Протягом 1870–1872 рр. П. Куліш поєднує справи з облаштуванням свого хуторського життя у Мотронівці, відрядженнями по видавничим проектам закордон – до Венеції, Німеччини (Наумбург). Так, господарські турботи ніскільки не відволікали від інтелектуальної роботи, навпаки, відчував новий прилив сил, озвучив нові видавничі проекти. У 1873 р. він забажав започаткувати журнал «Хутір» та «Журнал П. Куліша». Так, у листі від 18 січня 1873 р. до О. Гатцука український історик писав: «…Пора нам об’явитись із України вісником, бо, не мавши журнала, не маємо й місця між народами [413, с. 72]».

Для реалізації задуманих планів, налагодження хуторського життя необхідні

були не малі кошти. Саме тому П.Куліш знову їде до Петербургу та влаштовується на роботу редактором «Журналу Міністерства шляхів». Подбав про колегу і М. Костомаров, який поклопотав про зарахування Пантелеймона Олександровича до штату Археографічної комісії. Нова додаткова робота стала у неабиякій нагоді українському митцю. Він мав непоганий під заробіток та можливість працювати з цінними архівними матеріалами [389, с. 172].

У серпні-вересні 1874 року в Києві відбувся ІІІ Археологічний з'їзд, що мав велике значення в активізації українознавчих досліджень. Пантелеймон Куліш узяв участь у цій науковій акції. У 1870-х рр. у Петербурзі вийшли за редакцією Павла Чубинського «Труды этнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряжённой Императорским русским географическим обществом», до першого (1872), третього (1872), п'ятого (1874) і четвертого (1876) томів увійшло чимало фольклорних записів Куліша [349, с. 121−125].

З 1874 р. Пантелеймон Олександрович приступає до написання праці «Исторія возсоединения Руси», працює у бібліотеках, шукає потрібні йому букіністичні видання, звертається по допомогу до численних товаришів. У 1874 р. перші два томи по 20 друкованих аркушів із запланованих дев'яти були готові до публікації. Перший том з остаточною назвою «Исторія возсоединения Руси» вийшов на початку жовтня 1874 р., другий – дещо затримувався із технічних причин. Вихід згадої праці завдав удару не по домінуючим в середовищі української інтелігенції ідеям козакофільства, а у першу чергу по П.Кулішу, його морально-психологічному стану. На Пантелеймона Олександровича посипалися звинувачення та образи від колишніх побратимів по національно-культурній діяльності, ширилися чутки про те, що П.Куліш цілеспрямовано діє проти українофільства, а видавці у свою чергу не бажали мати справу із літератором з репутацією «сепаратиста». З кінця 1874 р. П.Куліш пригнічений суспільним резонансом від його наукового доробку поринає у хутірські справи, але не полишає роботу над третім томом, розкритикованої праці. Слабкість здоров'я змушувала історика робити деякі паузи, відправлятися взимку на вакації для поліпшення стану здоров'я до Європи. Були робочі відрядження до Москви,

необхідно було добрати фактаж з архівів, поспілкуватися з інтелектуалами, набратися духу та натхнення для нових ідей, більшості із яких все ж не судилося збутись [330, с. 268].

У роки недовготривалого відродження книговидання українських книг на початку 1870-х рр. остаточно утвердився розроблений Пантелеймоном Кулішем український правопис, названий цензорами «кулішівкою». Власне, ця обставина разом із новим підйомом розвитку українського національно-культурного руху стала однією із причин нового занепокоєння імперської влади щодо «українського питання». Головним ініціатором зростаючої уваги імперської влади до активізації діяльності українофілів став помічник начальника Київського учбового округу М. Юзефович (давній покровитель П.О. Куліша). У адресованих рапортах до силових відомст він акцентував увагу на особі П. Куліша, розробку ним українського правопису та пов’язаними з цим політичними небезпеками. В одній із своїх записок М. Юзефович характеризує українофільство, як «измышление австрийско-польской интриги», подаючи як доказ детальну історію впливу на П. Куліша поляка М. Грабовського, згодом міністра освіти в уряді О. Вельопольського під час польського національно-визвольного повстання 1863−1864 рр. [330, с. 375] та говорить про прагнення українофілів використати, як свою зброю історичні праці М. Костомарова, які на його думку, могли б «подорвать у малороссиян сочувствие к Русскому Государству унижением и опозорением его истории [265, с.376]».

Після затвердження висновків Надзвичайної комісії (працювала протягом 1875−1876 рр.) імператором, визначені заходи було оформлено в правовий акт, який відомий в історії як Емський указ 1876 р. Разом з тим, сучасні дослідники відмічають, що цей акт аж ніяк не паралізував українське книговидання [377; 426]. Попри всі цензурні труднощі українська книга все ж видавалася, потрапляючи на полиці книжкових магазинів [368, с. 67−70].

Пантелеймон Куліш чітко розумів необхідність відкритого обговорення у суспільстві проблеми видання україномовної літератури [116, с. 265−267]. Тому протягом 70–80-х рр. XIX ст. він зосередився на публіцистичній полеміці щодо

самостійності української мови з відомим журналістом – консерватором М. Катковим у «Московських відомостях», а також спробував у 1876 р. домогтися дозволу на видання «Журналу П.О.Куліша», в якому б художні та наукові праці друкувалися українською і російською мовами. На жаль, дозвіл на видання часопису П.Куліш не отримав[316, с. 60].

1877 р. товариство «Общественная Польза» надрукувало третій том «Истории воссоединения Руси». Чи не єдину об'єктивно позитивну оцінку праці у той час надав професор російської історії Петербурзького університету Костянтин Бестужев-Рюмин [389, с. 340], натомість остаточно псуються відносини із грандом української історіографії XIX ст. М. Костомаровим. Обидва українські історики мали давні ідейні розходження та затаєні образи. Останньою краплиною у їхньому ідейному розбраті стала полемічна відповідь М. Костомарова на статтю П. Куліша «Казаки по отношению к государству и обществу» (Русский архив. – 1877. – Кн. 3,6). Особистісні контакти було обірвано у листах 1880 р., де вчені перейшли до особистих образ [389, с. 346–347].

Період 1874–1879 рр. ми, як і основні дослідники-кулішезнавці, схильні оцінювати як переламний період у всіх сферах життя Пантелеймона Олександровича Куліша. У методології історичних дослідження П. Куліш з автора популярно-історичних нарисів став вдумливим дослідником-першовідкривачем, який будує свої праці на архівних джерелах, робить оригінальні висновки щодо перебігу історичних подій, вдається до глибоких історіософських спостережень. У ціннісних орієнтирах історик відмовився від романтичного козакофільства, ідеалізації козацької старовини, народного стихійного насилля, а взяв за основу загальнолюдські цінності, демократичний ідеал. Змінився рід занять П. Куліша, він відійшов від будь-яких варіацій чиновницької чи конторської служби, громадської роботи, занурився у господарські справи, науку, закордонні подорожі. Відбувся розрив із багатьма українськими інтелектуалами, деякі з них стали ледь не ворогами, не вдалася співпраця із західноукраїнськими народовцями, давні покровителі (насамперед М. Юзефович) змінили ставлення до Пантелеймона Олександровича на

діаметрально протилежне. Змінився як сам П. Куліш, так і оточуючий його світ людей, особисто-господарських та суспільно-політичних обставин. Емський указ та посилення царської цензури щодо українського друку та письменства загалом змушували історика шукати варіанти реалізації своїх видавничих проектів за межами Російської імперії. Ідеологічний вектор П.Куліша змінився із самодержавної Росії на конституційну монархію Австро-Угорщини, з якою він знову став пов'язувати сподівання на національно-культурний поступ українства. Заїдали і особисті проблеми: поділи спадщини між родичами на хуторі у Мотронівці, нездужання дружини. Сучасний кулішевознавець Є. Нахлік зазначив, що у середині 1870-х рр. змінилася навіть зовнішність П. Куліша – почав носити бороду, вдягатися як університетський професор [389, с. 354]. 1881 р. П.Куліш разом із дружиною приїхав до Львова та винайняв там житло. Український історик і мислитель П.Куліш сформулював сутність та стратегію реалізації ідеї українсько-польського примирення. Він писав, що: «Про ляхів інакше і не треба думати, як про цькувателів; а все-таки треба якось із ними держатися, а не битись. Бо бійкою й лайкою нічого не вдіємо; а собі зашкодимо [414, с. 194]». На думку Пантелеймона Олександровича для реалізації ідеї на першому етапі необхідно було створити українські газету та журнал, відкрити українську жіночу гімназію, де б навчалися матері майбутніх українських патріотів. За фінансовим розрахунком українського письменника необхідно було 1,5 млн гульденів [414, с. 198]. Дещо забігаючи наперед, повідомимо, що польське панство готове було перерахувати на відповідні потреби суму у 2 млн[8].

Галичани стримано поставилися до приїзду українського діяча з Наддніпрянщини, тому П.Куліш здебільшого лишався на самоті зі своїми справами та почуттями [303, с. 274]. Товариш П.Куліша І. Пулюй у своїх спогадах так описав ситуацію, що склалась навколо П.Куліша у Львові: «Як тільки приїхав

[8] П.Куліш мав видавати газету «Хутір» і вести в ній пропаганду примирення, перенести центр українського руху в Австро-Угорщину. Уряд мав надати концесію на українську друкарню; кн. Адам Сапега мав видати на заснування газети «Хутір» 6 тис. гульдені та по 4 тис. щороку на видатки редакції. Польська шляхта зобов'язувала оформити підписку на газету для українських громад.

Куліш до Львова, то зараз таки сторонили від нього всі «народовці» і «драгоманівці», до котрих тоді і п. Франко залічував себе [414, с. 219]».

Для кращого розуміння польської історії, реалізації польсько-українського порозуміння П.Куліш зав'язує нові цікаві знайомства з представниками польської інтелектуальної еліти та його історичної школи. Високо цінував український історик роботи свого польського колеги А.-Ю. Ролле, зав'язав знайомства з польським україножилом Теофілом Шумським, польським літературознавцем українського походження Осипом Третяком, польським письменником і громадським діячем Ю. Крашевським. Неодноразово на честь П. Куліша польські наукові і літературні кола влаштовували обіди, неформальні зустрічі тощо [303, с. 280]. Пантелеймон Олександрович знав про великодержавний польський ідеал «Польща від моря до моря», але намагався відшукати українсько-польське порозуміння насамперед у сфері духу, поступу гуманітарних наук, історіософського осмислення світової та вітчизняної історії.

1882 р. у Львові П.Куліш видав власним коштом дві малі публікації: «Хуторну поезію» і «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 р.». Остання з них була першою спробою довести до українсько-польського порозуміння або словами її автора: «мала зсвітити світло у відносинах двох народів» [169; 183].

Співпраця П. Куліша із польськими діячами набула великого розголосу серед української громадськості, яка вважала ці дії українського письменника зрадницькими [414, с. 206].

Поляки визнавали науковий та інтелектуальний авторитет П.О. Куліша, заможні польські кола готові були надавати фінансову підтримку українсько-польській співпраці. Перепоною була необхідність зміни П. Кулішем підданства з російського на австрійське. Письменник та історик був готовий піти на таку жертву в ім'я своєї ідеї. Були подані відповідні документи до органів внутрішніх справ Російської імперії. Коли процедура звільнення з-під російського підданства вже була запущена, кулішева ідея українсько-польського зближення зазнає краху, ситуація з перебування П.Куліша у Львові докорінно змінюється [480]. Він

зрозумів, що підтримка його ініціатив та ідей поляками виявилася нічим іншим як інформаційною ширмою формування позитивного польського іміджу у ставленні до українців. За цією ширмою реалізовувалася далеко не проукраїнська політика, а отже перебиратися у Західну Україну та приймати Австро-Угорське підданство не було жодного сенсу. Повернувшись до Російської імперії П.Кулішу взагалі довелося деякий час жити без підданства. Бюрократична процедура звільнення з-під російського підданства вже була завершена, а входження у австрійське підданство з відомих обставин не було розпочате. У цій ситуації П.Кулішу залишалося тільки усамітнитися на своєму хуторі у Мотронівці. Він не мав права заводити якусь комерційну діяльність, не кажучи вже про можливість чиновницької служби [413, с. 230].

1883–1885 рр. були обтяженні для Пантелеймона Олександровича не тільки господарськими проблемами, але й серйозними юридичними перепонами щодо права проживання на хуторі. Губернська влада ледь не позбавила П.Куліша права на перебування в Росії, за ним було встановлено пильний поліційний контроль, йому постійно доводилося листуватися з губернатором, доводити свою лояльність до політичного режиму. Сучасний кулішезнавець Є. Нахілік зазначає, що у цей складний період свого життя та діяльності П.Куліш жив з того, що давало господарство, працював із дружиною у поті чола – був умілим столяром, знався на ковальстві, не кажучи вже про землеробство, але незважаючи всі побутові труднощі, чвари із сусідами-орендарями[9], це були найплідніші роки його оригінальної і перекладацької творчості [389, с. 394–395].

Рапорт поліційного справника чернігівському губернатору від 2 грудня 1884 р. надає нам таку інформації про життя подружжя на хуторі: «Из продолжительных наблюдений за г. Кулишом я вывел заключение, что он... ничего враждебного против существующего государственного строя, правительства и общественного порядка не предпринимал; г. Кулишу теперь 62

[9] Значну частину свого маєтку Куліші задавали в оренду. Орендарі виявилися людьми не зовсім порядними, вели себе нахабно, часто конфліктували з господарями, вдавалися навіть до політичного шантажу.

года от роду, он все время проводит за чтением книг; знакомых у него чрезвычайно мало, даже родственники редко его навещают, сам же он почти нигде не бывает». І далі: «Г. Кулиш никакого влияния ни на общество, ни на дела земства, ни на окружающее крестьянское население не оказывает и, насколько я мог заметить, он вообще не ищет популярности в крестьянской среде, а напротив часто и безпощадно преследует соседних крестьян за спаши, потравы и рубку деревьев в его лесу… [414, с. 239–240]».

У вільний від господарських справ[10] час на хуторі П.Куліш займався літературною творчістю та історичними дослідженнями, плідно велася робота над написанням великої праці «Отпадение Малороссии от Польщи», в якій він прагнув переосмислити свої погляди та оцінки на україно-польські взаємини та оцінку гетьману Богдану Хмельницькому [303, с. 287].

1885 р. родину Кулішів спіткало величезне лихо – пожежа. Вогонь знищив не тільки господарські споруди, але й бібліотеку, архівні матеріали, рукописи досліджень та перекладів. Довелося не тільки все відбудовувати, але й поновлювати інтелектуальні напрацювання. Все це не могло не позначитися на здоров'ї, нервовому стані та працездатності мислителя, якому довелося жити у найманому помешканні на хуторі Шаповаленка неподалік села Оленівка. Рік тривали ремонті роботи і нарешті П.Куліш повернувся на свій хутір, який відтоді називався Ганнина Пустинь [127, с. 291].

І хоча, спостерігаючи за повсякденним життям українського історика, поліційні пристави у своїх рапортах повідомляли про усамітнений характер життя Пантелеймона Куліша, однак, це було не зовсім так. Український історик мав активні ділові контакти, як у листуванні, так і в особистих зустрічах. Найчастішими гостями і кореспондентами були представники української інтелігенції, публіцисти: Н. Білозерська, І. Зуйченко, М. Лободовський, С. Нос, М. Стороженко та ін. На хутір час від часу приїздили молоді науковці, яких цікавили погляди та поради досвідченого, енциклопедично ерудованого

[10] Колись господарські справи для українського історика були своєрідною розрадою, а відтепер необхідною умовою для виживання.

Пантелеймона Олександровича. Деякі гості пропонували допомогу у виданні кулішевої автобіографії, спогадів тощо [127, с. 291].

Перший біограф і дослідник персоналії П.Куліша Володимир Шенрок поклопотався за видання у Москві 1887–1889 рр. нової тритомної монографії «Отпадение Малороссии от Польши». Ознайомившись у загальних рисах із цим новаторським історичним дослідженням, його визнали вартим друку тодішні головні діячі «Товариства історії та старожитностей російських» –Іван Забелін (голова) та професор Василь Ключевський (член) [485].

Цілком очевидним є те, що в особистих стосунках ставлення П.Куліша до різних осіб визначалося не їх національним походженням, а насамперед індивідуальними якостями: моральними, психологічними, професійними, діловими, а вже потім політичними й ідеологічними поглядами. Кулішезнавець Є. Нахлік найповніше перерахував товаришів і друзів П. Куліша: поляки М. Грабовський, С. Зенович, К. Свідзінський, Маврицій-Юзеф Волі, Т. Шумський, подружжя Юркевичів; росіяни П. Плетньов, Сергій і Костянтин Аксакови, Лев і Вол. Жемчужникови, М. Катенін, сім'я жандармського капітана Петра Гусева в Тулі та ін. Як зазначив сам П.Куліш в одному із листів: «Се були такі люде і вчинки їх щодо мене були таківські, яких не дозі я, та й не чував ні по сім боці політичної прірви в нашій Малій Росії, ні потім [389, с. 433]».

8 вересня 1889 р. П.Куліш попросився назад під російське підданство, на що дано було видано дозвіл 22 лютого 1891 р. [54].

Хутірні клопоти, брак коштів і надійних приятелів-однодумців у далеких містах, зрештою, поважний вік змушували повсякчас відкладати задумані подорожі [389, с. 407–408].

Перша половина 1890-х рр. для П. Куліша проминула у праці над перекладами творів Шекспіра, Байрона, Шіллера, відновленням втраченого під час пожежі 1885 р. перекладу українською Біблії. Загалом титанічний об'єм роботи, який успішно був виконаний уже літнім чоловіком. Проблема полягала в іншому – не було фактично жодної можливості видати рукописи через цензурні норми в межах Російської імперії [303, с. 282].

Намагання Пантелеймона Олександровича у 1890-ті рр. знайти компроміс із цензурними органами та все ж видати україномовні книжки також не увінчалися успіхом [14, арк.3−4].

Видання творів у Галичині було надзвичайно дорого, існували серйозні обмеження з ввозом та поширенням такої літератури на теренах імперії Романових.

З 1894 р. здоров'я Пантелеймона Олександровича значно погіршилося, він усе частіше хворіє. І як, він сам зазначав, тільки робота над перекладом Біблії тримає його на цім світі, лікує краще за всі пігулки та відвари [389, с. 313]. Не втомно працюючи над перекладом, Пантелеймон Олександрович не припиняв свої турботи про видання своїх літературних, наукових та перекладних видань.

24 січня 1897 р. подружжя Кулішів відсвяткували золоте весілля. Це була остання віха у житті П.О.Куліша. Відразу після ювілею П. Куліш застудився в холодній домівці, дійшло, навіть, до запалення легень, і 2/14 лютого 1897 р. о восьмій годині вечора він помер на своєму хуторі [267, с. 238].

Сумна звістка про смерть П. Куліша була надрукована майже в усіх українських часописах. На похорон прибуло багато громадських діячів. Вдову Олександру Михайлівну морально і матеріально підтримали багато чернігівців. Особлива допомога була від В. Тарнавського, на кошти якого був встановлений хрест на могилі П. Куліша та огорожа. Розвіювали смертельну тугу, смуток, невимовне горе вдови листи від І. Шрага, М. Павлика, І. Пулюя та багатьох інших діячів культури і шанувальників творчості митця [267, с. 238].

Ховали П.Куліша за козацьким звичаєм: до церкви й на місце поховання везли домовину на санях дві пари його улюблених волів, запряжені цугом, у траурних попонах, із хрестом на ярмах. У домовину поклали смушеву шапку, папери з олівцем, а на домовину вінок із барвінку. Похований у своєму саду на місці, яке сам обрав [267, с. 240].

Отже, Пантелеймон Куліш прожив відносно довге та плідне життя, зробивши значний внесок в українській історії, літературі, політичній думці. Але уникаючи у висновку всіх патетичних речей, які вже були сказані до нас зазначимо

наступне. Для персоналії П.Куліша, а відповідно це відзначилося і на його інтелектуальній спадщині було характерним: надприродна працьовитість, енергійність, універсальність, сила характеру та стійкість перед труднощами (особливо в умовах обструкції з боку колишніх однодумців); хиткість інтересу, пристрасть до нового, постійне шукання якихсь нових ідеалів; різкі переходи від одного емоційно-настроєвого стану до іншого, протилежного, зміни поглядів аж до певного заперечення себе колишнього; критичність та деяка зверхність до оточуючих, присутність депресивних станів, нервозів; у суспільній поведінці поєднання конформізму і нонконформізму.

Саме такі характерні риси особистості митця П. Куліша, виділені нами при аналізі його життєвого шляху, дозволяють пояснити його різкі зміни в характері національно-патріотичної, громандсько-культурної діяльності, змінах наукових приорітетів та роду дослідницьких пошуків. Походження родини Кулішів та домінування в ній давніх українських традицій, спілкування з простим народом заклали основи психологічного і соціального портрету Пантелеймона Куліша, ціннісні орієнтири його світогляду.

Від початку творчої діяльності (або період до арешту в справі Кирило-Методіївського братства) до ув’язнення й заслання до Тулі на формування творчої майстерності, дослідницького інтерсу та методологічного інструментарію П. Куліша впливало те, що він почергово перебував, то в українському простонародному оточенні під час своїх фольклористичних експедицій, то спілкувався з польськими патріотично налаштованими поетами та письменниками, то, за посередництва М. Юзефовича, був уведений у найавторитетніше середовище російських літераторів та учених-славістів. Наставництво М. Костомарова, М. Максимовича, підримка М. Юзефовича, знайомство з Т. Шевченком, закордонні відрядження та освітня практика істотно вплинули на ранні наукові пошуку і утвердження історика-дослідника слов’янської давнини. Навіть тульське заслання не перервало спілкування українського історика з О. Бодянським, І. Вернадським, М. Максимович П. Плєтньовим, М. Погодіним.

Період 1850-х – першої половини 1860-х рр. (власна видавнича діяльність у Петербурзі, «основ'янський» та «післяоснов'янський» періоди) став вершиною різнобічної громадсько-культурної діяльності П.Куліша.

У період Варшавської служби в Установчому комітеті П. Куліш отримав змогу не тільки працювати у найбільшому європейському архіві, забезпечити собі матеріальне благополуччя, але й опинитися серед імперських чиновників вищого рангу – М. Мілютіна та В. Черкаського.

У 1870-ті П.Куліш познайомився із багатьма молодими представниками західноукраїнської інтелігенції О. Барвінським, К. Студинським, М. Подолинським, але дружні відносини з ними не склалися. Пантелеймона Куліша дратувала надмірна галицька зверхність, а галичан у свою чергу схильність українського однодумця до авторитарного нав'язування своєї позиції. Період 1874–1879 рр. ми, як і основні дослідники-кулішезнавці, схильні оцінювати як переламний період у всіх сферах життя Пантелеймона Олександровича Куліша. У методології історичних дослідження П. Куліш з автора популярно-історичних нарисів став вдумливим дослідником-першовідкривачем, який будує свої праці на архівних джерелах, робить оригінальні висновки щодо перебігу історичних подій, вдається до глибоких історіософських спостережень. У ціннісних орієнтирах історик відмовився від романтичного козакофільства, ідеалізації козацької старовини, народного стихійного насилля, а взяв за основу загальнолюдські цінності, демократичний ідеал. Змінився рід занять П. Куліша, він відійшов від будь-яких варіацій чиновницької чи конторської служби, громадської роботи, занурився у господарські справи, науку, закордонні подорожі. Відбувся розрив із багатьма українськими інтелектуалами.

Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. коло інтелектуального спілкування П. Куліша складали поляки М. Грабовський, С. Зенович, К. Свідзінський, Мавриційй-Юзеф Волі, Т. Шумський, подружжя Юркевичів; росіяни П. Плетньов, Сергій і Костянтин Аксакови, Лев і Вол. Жемчужникови, М. Катенін. Ставлення українського історика до різних осіб визначалося не їх

національним походженням, а насамперед індивідуальними якостями: моральними, психологічними, професійними, діловими, а вже потім політичними й ідеологічними поглядами. 1883 – лютий 1897 року – це період творчого усамітнення та плідної наукової і перекладацької діяльності. П. Куліш завершив роботу над «Историею отпадения Малоросии от Польши», підготував друге видання «Истории воссоединения Руси», переклав Біблію та твори Шекспіра, Байрона.

Таким чином, можна констатувати, що, попри досить складні життєві обставини, намагання постійно пливти проти течії загального річища ідей українського руху, П. Куліш мав змогу сформуватися як повноцінний дослідник-славіст.

РОЗДІЛ 3
ЕВОЛЮЦІЯ СЛАВІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ П. КУЛІША

3.1. Інтелектуальна та історіографічна спадщина Пантелеймона Куліша

Інтерес до історії України у П. Куліша виник ще в юності, однак приклад фахового підходу до історичного дослідження йому подав М. Костомаров. «Володіючи рідкісним даром слова і пам'яттю, що утримувала все варте того і не варте, – згадував П. Куліш – він був моїм професором… [119, с. 206]». Д. Багалій відзначав, що П. Куліша не можна назвати «присяжним істориком», себто професійним науковцем [198, с. 87]. Російський учений О. Пипін уважав, що «Куліш ніколи не був ні чистим етнографом, ні чистим істориком до історії й етнографії він вносив поетичне збудження... [421, с. 72]».

Опрацювання першоджерел П. Кулішем стало основою його оригінальних наукових та науково-популярних історичних праць, які поряд із фактологічним наповненням містять історіософські роздуми, оригінальні ідеї, що є цінними для сучасного осмислення процесу державотворення в Україні. Про найголовніші з таких кулішевих досліджень, що містять його розуміння слов'янського світу, його ідентичностей та характерних рис, слід згадати та подати на них стислі характеристики.

Перші дослідницькі і письменницькі таланти були втілені мислителем у поемі «Україна» (1843) (різновид тексту «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1846)) [181], першому популярно-історичному нарисі – «Повесть об украинском народе» (1846) [162]. У перших двох виданнях центральною є думка про рівноправне входження українських земель до державного об'єднання з Польщею. «От-то где-то й ми пристали разом за Литвинами [білорусами – *Є.М.*] до Поляков, все-таки як ровные до ровных и вольный до вольних [52, арк. 5]». На думку Є. Нахліка, в «Повести об украинском народе» (1846) вперше, після «Истории русов», була представлена «нова

політизована історія України» з прогностичним передбаченням майбуття – ліквідацією кріпацтва та відновленням Української державності [390, с. 45]».

У своєму автобіографічному творі у 1882 р. він так прокоментував свої перші романтичні експерименти на ниві історіописання, зроблені у «Повести об украинском народе»: «Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в ній виступали яко нація, а все те, що становить націю, ігнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усіх козацьких ворогів помальовано тут людоїдами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами [162, с. 3–5]».

Поема «Україна. Од початку Вкраїни до Батька Хмельницького» розпочинається з появи українського народу з темряви небуття. Авторський романтизм виявляється у Божественному провидінні українського народу. Історія українського народу сприймалася Пантелеймоном Олександровичем синкретично, тобто до неї включалися всі народні прояви: традиції та звичаї, образотворче мистецтво та література, матеріальна культура та система морально-естетичних цінностей, тощо. Така синкретична історія передається через текст комбінований з оригінальних народних та стилізованих під них авторських історичних дум [137, с. 21]. За змістом «Україна» місцями й текстово майже тотожна написаній у ритмізованій прозі «Книзі о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького». Ця варіація була недописана через арешт П. Куліша та вилучення рукописів по справі Кирило-Мефодіївського товариства [176, с. 93–102].

На відміну від М. Костомаров, як фахового історика того часу (маємо на увазі 40–50-ті рр. XIX ст.), який писав історію чітким науковим стилем, П. Куліш не мав окреслених стильових меж чи конкретно вироблених прийомів при трактуванні історичних джерел, фактів, персоналій.

Протягом 1843–1844 рр. П.Куліш оформлював свої польові етнографічні дослідження у рукописи «Украинские народные предания» та «Повесть о старых временах и обычаях малороссийских». Маючи на меті ознайомити широку

громадськість зі своїми працями, П. Куліш змушений був звернутися до свого покровителя М. Юзефовича та його давніх зв'язків у цензурному відомстві. Твір «Повесть о старых временах и обычаях малороссийских» М. Юзефович надіслав петербурзькому цензуру О. Нікітенко разом із супровідним листом 28 березня 1844 р.: «Посылаю при сем под Ваше же покровительство новую небольшую повесть Кулеша. Она мне понравилась своею простотою. Она, мне кажется, может служить достойным панданом «Старосветским помещикам» Гоголя. [...] Моя к Вам просьба, – напечатать её, где заблагорассудите, взяв за неё сколько-нибудь денежок. Употребите хоть во зло Ваше цензорское влияние: в таком случае злоупотребление простительно. Заглавие повести нужно бы, мне кажется, переменить, – назовите, как хотите, – ежели, разумеется, Вы согласитесь со мною в надобности этой перемены [99, с. 370]». Для цензора Петербурзького цензурного комітету О. Нікітенка, за його висловом у щоденнику, М. Юзефович був «один из первых друзей [...] юности». Однак, давня дружба не посприяла у просуванні до видання кулішевого твору. Цензор навіть не відповів на листа, а згодом обидва рукописи були вилучені поліцією з огляду на арешт та заслання її укладача. Побачили світ вони тільки 1893 р. [182, с. 12].

Період заслання став для П. Куліша справжнім випробуванням, але разом із цим дав час на осмислення багатьох сторінок історії України, дозволив зібратися із думками про майбутні наукові проекти.

У 1856–1857 рр. П. Куліш у заснованій ним друкарні у С.-Петербурзі видрукував ним же упорядковані «Записки о Южной Руси». Цей двотомний альманах у першому томі містив фольклорно-етнографічний матеріал («Легенди про золоті ворота», «Про козака голоту», «Про вдову і трьох синів», «Про сестру і брата», «Про бурю на Чорному морі», «Про втечу трьох братів з Азова»), у другому – твори красного письменства: поему Т. Шевченка «Наймичка» та оповідання-ідилію П. Куліша «Орися»; історичні дослідження й документи; записку члена Малоросійської колегії Гр. Теплова «Про непорядки, які походять від зловживань прав і звичаїв, грамотами підтвердженими Малоросії», статтю І. Могильницького «Про давність і самобутність південно-руської мови»,

дискусійну статтю П. Куліша з польським письменником М. Грабовським з приводу публікації універсалу гетьмана Остряниці [225, с. 228−235].

Зазначимо, що в сенсі архітектоніки «Записки о Южной Руси» вирізнялися істотними новаціями. Зокрема, автор-укладач подав не тільки етнографічний матеріал (думи, легенди, пісні тощо), а й супровідний текст. Причому останній є не стільки збіркою коментарів і тлумачень, скільки – контекстуальним вступом до цього матеріалу, зокрема щодо його походження, обставин і умов збирання, побутування серед народних «носіїв» і т. ін. За великим рахунком, етнографічні, фольклорні джерела та авторський текст мали творити єдину стильову цілісність в очах читача [143].

Російський учений-літературознавець О. Пипін уважав вищеназване видання матеріалів «чудовим за самими прийомами етнографічного дослідження», хоч у ньому і виявилася «однобічна любов до своєї національності». Інший літературний критик та історик В. Петров (Домонтович) обстоював думку, що ця «книга мала бути етнографічною історією козаччини». Сучасний український кулішезнавець Є. Нахлік зазначив, що в «Записках о Южной Руси» П. Куліш продемонстрував власний спосіб народовивчення [389, с. 56].

У перших Кулішевих науково-популярних, етнографічних нарисах, історичних коментарях та тлумаченнях творча натура мислителя вирізняється загостреним мистецьким відчуттям, як навколишнього світу, так і минувшини. Історія народу сприймалася дослідником як своєрідна морально-естетична система в межах якої й складалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами. П.О. Куліш описуючи ту чи іншу історичну подію спочатку уявляв її образно. Тому недаремно в його рукописах знаходять чимало чудових малюнків до описаних історичних сцен або подій[11].

[11] Письменник та історик мав неабиякий хист до малювання. Ще дитиною він робив різні замальовки й славився у гімназії цим умінням. В Університеті Св. Володимира він познайомився з художником, який «школив його на гипсових антиках і довів його карандаш до високої артистичності» [*Жизнь,* ч. 3, с. 33]. Свій хист Куліш удосконалював під час тульського заслання. У 1850 році під час проїзду імператора та великих князів через Тулу він подарував їм свій альбом із зображеннями тульської старовини. За Кулішем, цей альбом ніби-то справив на Миколу І враження і той дозволив засланцеві повернутися в столицю.

Про видану у 1857 р. «Граматку» П. Куліша та перипетії довкола її поширення ми писали у пункті 2.1. Тут же детальніше зупинимося на історичному тексті цього доробку педагогічного спрямування. Разом із великою кількістю народних прислів'їв у частині «Граматки» «Читання по верхах» подано думу про гетьмана С.Наливайка, яка розбита на 12 частин з тлумаченням подій у тексті, а також матеріали, що розповідають про українську мову. Наприкінці книжки автор звертається з закликом шанувати слово, бо хто рідне слово зневажає, той самохіть виганяє себе з рідної сім'ї української. У частині «Погляд на Божу Правду» автор розширяє рамки свого доробку, звертаючи увагу читача: «Чоловіче розумний! Ти бачиш, що книжка ся годитця не для одних дітей» [72, арк. 1−71].

У 1861 р., як окремим накладом, так і в журналі «Основа» вийшла серія історичних розвідок і науково-популярних праць П. Куліша («Історія України од найдавніших часів» (Основа. – 1861. – № 9), «Виговщина» (Основа. – 1861. – № 11/12, «Яка була доля нашого рідного краю од найдавнійших часів» та ін.). Згадані праці містили чіткі ідентифікації слова «Україна» з етнічними землями наддніпрянських і галицьких українців, історія України пов'язувалася не тільки з козацтвом [353, с. 293−301]. Так, в «Історії України од найдавнійших часів» П. Куліш писав: «Піднявшись "Історію України" написати, мушу я догодити землякам, которі Україну свою кохають і шанують. Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках виображати? Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати. Тим часом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а иноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого багато й опріч козаччини, і все те <...> історію нашої України становить. <...> Не крізь козаччину треба нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати» [42, арк. 81].

Отже, в «Історії України од найдавніших часів» (1861) автор порушив специфічну проблему про межі висвітлення української минувшини, яка в романтичному історіописанні вирішувалася зазвичай однобічно і вибірково – апологія козацької слави та героїки. Це було зовсім новим на той час прийомом

історіописання. Романтичний погляд на історичний феномен – козацтво, як історичні витоки українського народу, його ментальності було хибним і не давало б відповідей на багато важливих питань, не дозволило б конструювати націю, пояснювати історичний поступ у майбутнє.

В іншому своєму тодішньому історичному нарисі – «Яка була доля нашого рідного краю од найдавнійших часів», уміщеному у другому виданні «Граматки», П. Куліш критично дивився на козацьку минувшину з демократичної перспективи, беручи до уваги інтереси суспільних низів і розуміючи, що поняття українського народу не зводиться до поняття народу козацького: «Тепер уже й козак, і міщанин, і простий селянин – усі порівнялися, і той між ними вищий, хто більше розуму має і непрошеним і некраденим хлібом сім'ю свою харчує. А проте нікому дорога до найвищих наук і достатків не загороджена. То було гірше, як наші предки в королів собі шляхетських чи козацьких прав домагалися, а простих селян, через ті права, під ноги топтали. Отож нічого нам назад себе озиратися і того, що з воза впало, шукати. Ні гетьманство, ні козацтво тепер би нас не вдовольнило, бо і в старовину добра з того було людям убогим мало; а громадське право і громадські порядки тілько освітою добуваються і твердо держаться. Отож наша доля не позад нас, у старовині, осталася, а поперед нами стоїть ясна, як правда, аби тілько ми її всею громадою заслуговували [76, арк. 66–67]».

У історичній статті «Виговщина» П. Куліш розглянув ситуацію в Гетьманщині після смерті Б. Хмельницького, де поряд із зміною зовнішньополітичного курсу Гетьманщини та військовим вторгненням московських військ, не менше уваги присвятив аналізу внутрішнього політичного та соціального конфлікту в Козацькій державі. Розкривши їх суть, П.О.Куліш тим самим спробував розкрити основні причини політичної поразки гетьмана Івана Виговського. Суть внутрішнього соціального конфлікту П. Куліш пояснив тим, що людність Гетьманщини, яка змогла збагатитися у часи Б. Хмельницького не проти була повернутися до польських порядків, решта простих селян та міщан боялася можливого польського гніту та ще більших у зв'язку із цим злиднів, а тому прагнула мати хоча б гарантії православного віросповідання під

московським началом. Запорожці не могли прийняти запропоновані І. Виговським досить дружні відносини з Кримом, бо пам'ятали давні ворожі часи. Сторону Москви також зайняли деякі полковники, які з приходом до влади нового гетьмана втрачали своє привілейоване становище. У цій історичній розвідці П. Куліш не тільки констатував історичні факти, але й продемонстрував аналітичні розмірковування, пояснював причинно-наслідкові зв'язки політичних і соціальних процесів Гетьманщини. З погляду тодішніх цензурних правил до цієї наукової студії могли бути серйозні цензурні зауваження, оскільки політика московського уряду і дії московських військ поставали у статті не у найкращому світлі, але, на щастя, цензурні органи не звернули на історичний контекст пильної уваги [170].

З історичних праць кінця 1850 – початку 1860-х рр. постає те, що соціальний ідеал Пантелеймона Куліша був не в козацькому минулому, а у майбутній організації суспільства на демократичних засадах, на, за його словами, «громадському праві». Водночас у своїх тодішніх критичних висловлюваннях про окремих історичних осіб та деякі події з української історії, П. Куліш виходив з українських національних інтересів і все-таки визнавав історично виправданими й доцільними козацькі повстання та війни проти Речі Посполитої, зокрема й Хмельниччину.

На сторінках журналу «Основа» у 1862 р. з'являється ще одна цікава стаття – «Полякам об украинцах». Її появі передував отриманий П. Кулішем лист без підпису й адреси. Автор цього анонімного листа навмисне натякнув на необхідність публічної відповіді на його кореспонденцію[12]. Анонімного дописувача зацікавили художні твори Пантелеймона Куліша «Солониця» та «Кумейки». Дописувач закидав їх авторові бажання розпалити ненависть українських простолюдинів до польського шляхетства на Правобережній Україні [136]. Дійсно, у поемах «Солониця (1596)» та «Кумейки (1637)» було

[12] Насправді автором листа швидше за все був польський публіцист, знаний майстер полеміки Зенон Фіш. За молоду він цікався українським письменством, його навіть називали «українофілом», але згодом публіцист став сповідувати консервативні польські погляди на український народ та культуру.

актуалізовано гіркі сюжети української історії – поразки козацтва від шляхетського війська. Можна припустити, що імпульсом до появи названого листа Кулішевого опонента були не тільки власне поетичні твори, а й розлогі авторські примітки, де подавався фактичний матеріал для розуміння художньо опрацьованих письменником історичних реалій. Спростування викладених поглядів Кулішевого опонента – на ретроспективному і синхронному матеріалі, із залученням численних історичних та літературних джерел – становить основний зміст статті «Полякам об украинцах». У його тогочасній полемічній статті (1862) П. Куліш говорить, що історичні долі українського і польського народів розійшлися і не можуть вже бути поєднані. Упевненість у можливостях самостійного духовного розвитку свого народу письменник пов'язує передовсім із зростанням його національної свідомості. Як він спеціально наголошує, у процесі самоствердження українства, як окремої нації, визначальна роль належить фольклорові та красному письменству [136, с. 67–86.].

Тему культури та цивілізації П. Куліш розглядає у циклі публіцистично-розповідних творів під спільною назвою «Листи з хутора» (1862). Їх було п'ять і присвячені вони були поверхневому осмисленню різних сфер життя і у тому числі повсякдення. Вперше їх було надруковано в журналі «Основа» за 1861 р.; Лист I – «Основа». – 1861. – № 1.– С. 310–318; Лист II – «Основа». – 1861. – № 2. – С. 227–232; Лист III («Чого стоіть Шевченко яко поет народний») – «Основа». – 1861. – № 3. – С. 25–32; Лист IV («Про злодія у селі Гаківниці») – «Основа». – 1861. – № 4. – С. 143–156; Лист V («Хто такий хуторянин») – «Основа». – 1861. – № 11–12. – С. 122–128. «Листи з хутора» протягом 1861–1862 рр. вийшли й окремими книжечками, прізвище автора на титулі не вказувалося. Перші чотири «Листи...» набрані у «Друкарні П. Куліша» (м. Петербург), п'ятий – у друкарні «Департамента уделов» (Листи з хутора. Лист I і II: Про городи й села. – Петербург, 1861; Листи з хутора. Лист III: Чого стоіть Шевченко яко поет народний.– Петербург, 1861; Листи з хутора. Лист IV. Про злодія у селі Гаківниці. – Петербург, 1861; Листи з хутора. Лист V: Хто такий хуторянин. – Санкт-Петербург, 1862.) [190].

У першому листі «Про городи і села» Пантелеймон Олександрович вагається між спокусами міської цивілізації та вкоріненим потягом до архаїчної, традиційної ідилії хуторянського буття, благами комфортабельного життя і невпорядкованістю поселенського побуту, міською й селянською філософією. В «Листах з хутора» було піддано сумніву уявлення про те, ніби «цивілізація… веде чоловіка до всякого щастя», і протиставлено «нову селянську філософію» – «городській». Хутір як осередок національних традицій, «простих звичаїв», живої народної мови покладався альтернативою русифікованим «городам та їх порядкам», де «затуманюють» «святу нашу істину». Автор підносив «українських хуторян» з їх «простим, свіжим розумом сільським» над «городянами» – тими «прогресистами», що хизуються прогресом («ми тому прогресу ціну знаємо»). Саме з хутором на його думку, пов'язаний і той тип цивілізації й культури, що його пропагує П. Куліш. Ця цивілізація і ця культура має оборонний характер, тому є ретроградською, консервативною. Письменник проти прогресу, який веде до забуття своїх історичних коренів, стирання національних ознак [190, с. 244–256]. Він переконаний, що українському народу краще не втягуватися у цивілізаційний глобалізаційний процес, почекати до створення власної держави, спроможної захистити національну ідентичність [190, с. 251].

П. Куліш протиставляє хутір як осередок життя людини, не зіпсованої ворожою її душі цивілізацією, де вона може здійснювати безпосереднє спілкування з природою, з вічним й сталим, і чужому українській культурі місту. За тодішніми переконаннями українського історика справжнім охоронцем українського народного духу є селянин, хуторянин [190, с. 252]».

Український історик-мислитель ні в якому разі не принижує роль міста і цивілізації. Він виступає за етичну цивілізацію, засновану на тисячолітній науці, праведному Божому Слові, християнстві. Він за власний український цивілізаційний розвиток та проти накинених ззовні стандартів: «Европейская цивилизация не представляет для нас чего-то ненавистного, как для московских славянофилов, которые объявили Запад гнилым и изобрели какое-то русское воззрение на науки и искусства. Мы изучаем дружески все, что выработано

другими обществами и народностями, но благ для нашего народа ожидаем только от своеобразного развития его собственных нравственных сил и от увеличения средств к жизни на его родной почве [190, 251]».

Цікавим з огляду на констатацію значення історії в житті народу, її популяризації є третій лист «Чого стоїть Шевченко як поет народний». П. Куліш високо оцінив внесок поета у популяризацію інтересу до історії українського народу: «Шевченко – наш поет і перший історик. Шевченко перше всіх запитав наші німі могили, що вони таке, і одному тільки йому дали вони ясну, як Боже Слово, одповідь. Шевченко перше всіх додумався, чим наша старосвітщина славна і за що проклянуть її грядущі роди. Так, йому самому пісня народна дала тон високої речі, так і він дав нам усім праведний тон, як нам своє слово строїти [190, с. 258]».

Отже, «Листи з хутора» П. Куліша – це чи не перші політичні памфлети в українській літературі, в яких автор з філософського погляду підносить вимогу своєрідного цивілізаційного й культурного розвитку українства, на шляху якого мають бути широка освіта і знання. Досягнення чужих народів мають поєднуватись із збереженням власної традиції. Саме за такої умови хуторянство, тобто українство, не зазнає виродження і, за П. Кулішем, складатиметься таки з людей, а не паненят.

З 1862 р. П.Куліш починає співпрацювати з «Вестником Юго-Западной России», що його видавав і редагував Ксенофонт Говорський. Протягом липня 1862 р. – січня 1863 р. у цьому журналі публікувалися й перші розділи Кулішевого дослідження «Падение шляхетского господства на Украине обеих сторон Днепра в XVII столетии» [154−160]. Саме розмаїтий склад населення колишньої Руської землі (вільний козацький, підневільний мужицький та привілейований шляхетський стани) розглядається автором як вихідна точка майбутніх потрясінь. Пантелеймон Куліш відкидав романтичну контраверсію про шляхетство поляків/антишляхетство українців. У його рецепції ці засадничі моральні виміри чи навіть риси народного/національного духу розглядаються і тлумачаться в соціокультурному контексті як вияв «панського необмеженого

панування» й «козацької дикої свободи». «Защищая поляков, как колонизаторов опустошенной татарами Украины, современные моралисты воображают их в лице деятелей цивилизации против степных варваров. Но, цивилизация тогда только благодетельна для народа, когда происходит к нему по его собственному желанию…» – писав П.Куліш [52, арк. 3зв.].

У цій праці виникнення козацтва П.Куліш пов'язує зі свободою провінційної шляхти і зокрема її свавільним відношенням до простого податного населення. Шляхта досягла повної не підконтрольності від центральної влади, і вигадувала все нові і нові види визиску. Становище польської держави наводило на думку народних лідерів, що є можливості звільнитися від деспотичної панської сили [52, арк. 2]. У дикі степи, окрім простого люду також просувалася і литовська знать [52, арк. 2–19].

З такої перспективи «козацьке варварство» уявлялося культурникові П. Кулішу не незвичайним виявом «героїчних» чи «молодецьких» віків народу, як його трактував, приміром, М. Костомаров, а реакцією на шляхетську, панську сваволю. «Козацьке варварство, про яке з шляхетським обуренням оповідають пани в своїх писаннях, було навіяно іншим варварством, освяченим сеймовими постановами та єзуїтсько-релігійними поняттями. Якщо пани мали право плекати шляхетсько-католицьку державу за рахунок благоденства мільйонів та за рахунок свободи сповідання іновірців, то й козаки мали право постійно підривати цю державу», – зазначає П. Куліш [52, арк. 2–19].

Разом із цим слід підкреслити, що, попри романтичну ідеалізацію козацтва, П. Куліш досить критично і скептично оцінював його історичну природу. «Республіка козацько-українська це незаконнонароджене чадо республіки шляхетсько-польської, що зберегло риси свого походження», – наголошує автор [52, арк. 15]. Вочевидь, такий скепсис опирався на просвітницько-раціональні компоненти мислення, які відігравали важливу роль у світосприйнятті П. Куліша

У 1862 р. з'являється відкритий лист П. Куліша «Украинофилам» [40]. Слово «з'являється» вжито не випадково, адже цей публіцистичний доробок до певного часу поширювався виключно у рукописному варіанті та став доступний читачеві

вже у наші часи. Стаття була написана П. Кулішем наприкінці серпня 1862 р. на хуторі Мотронівка під Борзною. Вона була призначена для друку, але не в «Основі», яка тоді ще виходила, а десь у Києві. На рукопису П. Куліш зробив помітку: «На две статьи разбивать нельзя – conditio sine qua non»; значить, стаття мусила друкуватись у якомусь журналі. У Києві тоді видавався один тільки журнал «Вестник Юго-Западной и Западной России», редактором був обережний з огляду на цензуру К. Говорський. Останній, мабуть, не ризикнув опублікувати таку статтю. Проте робота П. Куліша «Украинофилам» не залишилася невідомою київським інтелектуалам. Її читали в рукописі на різних неформальних зібраннях, жваво обговорювали. Загальний ідейний зміст праці «Українофілам» можна передати такими тезами: українська ідея глибокодемократична і виникла внаслідок відчуття інтелектуальною елітою та народом історичної несправедливості; жодна література не запозичила стільки з простонародного життя, скільки українська; роль письменника у розвитку національної ідеї є набагато ефективнішою, ніж діяльність радикального українофіла; історія – це поступальний розвиток, в якому немає стрибків; український національний одяг підкреслює чоловічу і жіночу красу – це не просто так, це символ [40, арк. 2−3]

Того ж року вийшла стаття українського мислителя «Взгляд южнорусского человека XVI столетия на немецко-польскую цивилизацию» (1862) [141]. Як зазначає український дослідник О. Ясь, П.Куліш розмірковував щодо умов, за яких є корисними цивілізаційні, культурницькі впливи та запозичення у взаєминах між донором і реципієнтом. При чому вирішував цю проблему на основі «моральної рівності» народів/націй, себто в романтичному сенсі, хоч і з суттєвим включенням просвітницького компоненту. Побутувала в його працях і проблема впливу цивілізації на різні стани суспільства. «Втім, по-перше, цивілізація тільки тоді корисна для народу, коли набувається ним за його власним бажанням, а по-друге, цивілізація одного стану за рахунок інших станів є свого роду варварством, яке веде громадянське суспільство до деморалізації» [505, с. 84–85].

Загалом, на кінець 1862 р. П.Куліш видав ряд історичних праць, в яких уже запропонував дещо інші історіографічні підходи до висвітлення минулого України. До цих творів цензура мала певні застереження, але імперською владою ще офіційно не було санкціоновано трактувати «українське питання» поза загальною цензурною стратегією. Тому ці напрацювання мислителя побачили світ [503, с. 59].

Із запровадження «Валуєвського циркуляру» П.Куліш переніс свою видавничу діяльність до Галичини, де протягом 1863–1865 рр. вийшли історичні розвідки «Руїна» (Мета. – 1863. – № 2; 1864. – №5), «Почини лихоліття людського і перві козацькі бучі (Історична вивідка)» (Нева. – 1865. – № 9–14) [185; 186; 187]. До речі, упровадження терміну «Руїна» в науковий обіг належить саме П.Кулішу.

У цей же період у російських періодичних виданнях були опубліковані статті «Борьба шляхти с козаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра (1637-й год и начало 1638-го)» («Библиотека для чтения») та Польско-козацкая война 1638 года («Отечественные записки») [138; 139].

1866 р. П. Куліш написав історичну розвідку «Древняя Русь в Царстве Польском», спрямовану проти католицизму та польської шляхти, яка була вміщенна без підпису у календарі «Холмский греко-униатский месяцеслов на 1866 год» (Варшава, 1866). У цій праці автор розглядає історичні основи формування польського та руського народу, висвітлює як позитивну роль католицької церкви у зміцненні Польської держави, так і доводить, що єзуїти та католицька церква через свою фанатичність та нетерпимість до інших конфесій призвели до виникнення багатьох національно-релігійних та соціальних конфліктів, які у свою чергу призвели до послаблення шляхетської держави [142].

Загалом, як справедливо зазначив сучасний історик О. Ясь, в історичному письмі П. Куліша на початку 1860-х років вже можна помітити спроби переглянути романтичний образ козацтва, прагнення виявити прагматичний, раціональний струмінь, життєвий сенс у побутуванні колективного, масового героя; долучити до аналізу історії власного народу вплив суміжних держав та культур етнічно близьких народів [505, с. 52].

Попри велику завантаженість на чиновницькій посаді у Варшаві (розпочав службу у Польщі з 1864 р.) Пантелеймон Куліш увесь вільний час присвятив історико-дослідницькій роботі у варшавських архівах та бібліотеках. Завдяки цій пошуковій діяльності він зібрав численні матеріали з історії козацької України, що їх потім використав у своїх багатотомних історичних дослідженнях 1870–1880-х років, а частково опублікував окремою книжкою: «Материалы для истории воссоединения Руси. Т. 1 (1578-1630)» (Москва, 1877) [149]. Відразу по опрацюванню першоджерел у 1868 р. у львівському науково-літературному журналі «Правда» П. Куліш опублікував історичну розвідку «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» (за оцінкою М. Драгоманова 1893 р. – «одна з найліпших у нас праць історичних») [184]. На думку сучасної вітчизняної дослідниці Л. Похилої ця праця П.Куліша є важливим свідченням не тільки еволюції історичних поглядів Куліша, а і його історичної ерудиції [521, с. 102]. У цій статті П. Куліш окреслив власну концепцію українського історичного процесу, яка обґрунтовувала окремішність та безперервність історичного розвитку українського народу. В основу цієї концепції він ставив розвиток українського громадського права, яке виникло у додержавний період, закріпилося у період Київської Русі і розширилось у Великому князівстві Литовському (ВКЛ). Прагнення українців до рівноправ'я та справедливості, на думку П. Куліша, є провідною ідеєю української історії. Територіальне поняття «Русь» він окреслював широко: межиріччя від Буга до Вісли. Аргументами П.Куліша було те, що на цій території чулася «руська мова». Термін «Русь» асоціюється у цій студії з терміном «Україна». На думку П.Куліша, поляки, які зазнали впливу німців, перейняли їхнє право, віру, рухаючись із території свого проживання – «Завісляншини» на схід, захоплювали «руські землі», руйнували старі слов'янські звичаї, знищували громадське право. Польське, панське право боролось тут з «руським», громадським. Громадське та панське право, звертав увагу П. Куліш, розділило українське суспільство на дві частини. Шляхетське право прийняло українське панство, а громадське залишалося правом більшості українців. П.Куліш засуджував зраду українським панством інтересам свого

народу і порушував цю тему майже в кожному своєму творі. Захисниками «народного духу» українців виступили козаки. Саме козацтво, підкреслював він, було результатом протидії українського населення поширенню польського панування, що несло в Україну соціальний та національно-релігійний гніт [521, с. 154].

Стаття засвідчує нові підходи Куліша до вивчення проблеми походження українського козацтва. Козаками, писав він називали здавна і українці, і поляки людей, які жили здобиччю і слухали тільки того, кого самі старшим між собою вибирали. Своєрідним прототипом козацтва П.Куліш вважав кочове населення степових районів періоду княжої Русі, яке письмові джерела, зазначав він, звали «чорними клобуками». П. Куліш відкинув пануюче у той час в історіографії твердження про те, що еволюція козацтва, набуття ним організованих форм та заснування Запорозької Січі відбулося за сприяння польських урядових кіл для прикордонної боротьби з татарами. Реформа короля С. Баторія ніяким чином не сприяла збільшенню числа козаків. За твердженням П. Куліша зростання козацтва – це неконтрольований процес, викликаний соціальним невдоволенням українського селянства, яке і поповнювало ряди запорожців. Основною силою заселення Дикого поля були українці, хоча національний чинник був у цій ситуації другорядним. Це не означало, що український селянин зазнавав більшого гноблення, ніж литовський чи польський. П. Куліш у своїй історичній розвідці визнав репрезентативну роль козацтва в історії українського народу, в справі збереження та захисту його традиційного життя. Він справедливо вказував на те, що в перші часи свого існування козацтво сформувалось як окрема соціальна верства з певним видом занять та способом життя. У той же час історик у серії наступних праць зазначив, що козацтво перестає бути прогресивною силою в історії українського народу з часів Хмельниччини [521, с. 91–102].

1869 р. вийшов друком політико-історіософсъкий трактат П.О.Куліша «Гадки при святкованню осьмих роковин Шевченкової смерти» (надрукований анонімно) (Правда. – 1869. – № 11. – 22 берез.; № 12. – 30 берез.). З цілком визначеною прихильністю висловився тут П. Куліш про історичні змагання за політичну

самостійність України. Автор з обуренням писав, що у XVII–XVIII ст. Україну було «розідрано надвоє, і кожен з двох потужних деспотів, лях і москаль, розшарпали свою криваву діленицю». За його словами, Москва спочатку «заманила» український народ «до себе звичайним своїм робом (тобто хитрістю і підступністю). Підлизалась вона під самих опияк козацьких, під саму темну чернь українську, під самих зрадників між старшиною <.. .>». У «Гадках...» письменник викриває «ледачу політику московську» не тільки щодо козацької, а й щодо сучасної йому України [188].

1870–1880-ті стали роками виходу фундаментальних історичних праць Пантелеймона Олександровича Куліша, в яких не тільки було підсумовано джерелознавчі та історичні пошуки автора, але й повністю переосмислено період козацтва в історії українського народу.

Зазвичай переломною історичною студією в науковому спадку Пантелеймона Куліша українські дослідники називають тритомну «Историю воссоединения Руси» (СПб., 1874. – Т.1-2; М., 1877. – Т.3), яка ознаменувала докорінну метаморфозу його поглядів [129−131].

Поява першого та другого томів «Истории воссоединения Руси» викликала гостру полеміку в київській пресі 1875 р. Попервах означені зрушення досить часто пояснювали, передусім, егоцентричною вдачею П. Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних творчих експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальну творчу синтезу (С. Єфремов). Високо оцінив тритомне видання М. Грушевський, який наголошував, що, попри своєрідні інтелектуальні вподобання її автора, це – «все-таки твір дуже талановитий і дуже цінний навіть з науково-історичного дослідницького становища». М. Грушевський підкреслив, що «Історія воссоединения Руси» залишалася «надовго найвизначнішою працею по історії початків козаччини» [242, с. 30].

Схоже оцінював «Историю воссоединения Руси» й історик Д. Багалій: «Ця праця була задумана широко, і якщо б вона була завершена, і з неї були б вилучені декілька надто різких та суб’єктивних висновків, то вона мала посісти

дуже видатне місце [197, с. 148]».

Учені-кулішезнаці вважають, що витоки авторських задумів з обсягу цього проекту сягають, щонайменше, початку 1867 р. Зокрема, в листі від 1 лютого того ж року до М. Костомарова П. Куліш повідомив про свій намір написати книжку з історії виникнення та поширення козацтва до часів Б. Хмельницького [389, с. 242]. Крім того, кілька праць П. Куліша з історії козацтва побачили світ ще на початку 1860-х років. «Відтоді ця історична монографія стає своєрідною ідеєю фікс Куліша протягом решти життя: він віддається їй у 1874 –1878 рр., повертається до неї час від часу у 1880-х і першої половині 1890-х, вважаючи її за одну з найважливіших праць своєї багатогранної літературної та наукової діяльності», – відзначає Є. Нахлік [389, с. 244]. Так чи інакше, цей проект П. Куліша варто розглядати як найбільшу та найголовнішу історичну студію в його творчій спадщині.

Вочевидь, інтелектуальною предтечею чи прототипом «Исторіи воссоединения Руси», за виразом М. Грушевського, була стаття «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами», надрукована у львівській «Правді» 1868 р. [244, с. 28]. І перша і друга праці П. Куліша вигідно вирізнялися у порівнянні з іншими працями, де відтворювалася рання історія козацтва на широкому соціальному та культурному тлі. За спостереженням Д. Багалія, в «Исторіи воссоединения Руси» П. Куліш остаточно дійшов до «негативного погляду на наслідки козацької боротьби», що призвела до занепаду Польської Корони, себто безпосередньо наблизився до ревізії романтичного козакофільства [198, с. 228].

На думку першого біографа Пантелеймона Куліша В. Шенрока, «История воссоединения Руси» була запланована як великий дев’ятитомний проект, що так і не був завершений. Та й сам П. Куліш у листі до М. Павлика від 15 грудня 1892 р. повідомляв, що йому хотілось би опублікувати дев’ять томів, на пошану «дев’ятьох сестер-гречанок, що ласкаві до нас, іще поки що темної темноти [485, с. 195, 244]». Ймовірно, що Кулішеві авторські задуми визрівали поступово. Зокрема, в листі П. Куліша до О. Барвінського від 24 серпня 1874 р. йдеться про

друкування двотомника під назвою «История украинского козачества до Богдана Хмельницкого», хоч автор висловлює намір написати й загальну «Історію України і Галичини [64]».

Проте вже в листі від 3 березня 1876 р. до тієї ж особи П. Куліш згадує про 3 та 4 томи цієї праці, хоч і визнає, що останній том він ще, навіть, не почав писати [67].

Зазнавши впливу позитивізму, П. Куліш у своїй праці «Історія воссоединения Руси» вимальовує історичний процес не тільки як систему з морально-естетичними нормами, а й соціальними і природничими законами. Згадана праця ознаменувала розрив з тогочасною традицією українського історіописання та протиставила П.Куліша-історика його колишнім наставникам та друзям – М. Костомарову, М. Максимовичу та ін. Розглядаючи козацтво як багатовимірне явище, дослідник зображує його не тільки як силу, що протидіяла «азіатському хижацтву», а й як своєрідний спосіб життя: «..козакування було для них не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного [503, с. 470]».

У сьогоднішній історичній науці теоретичні напрацювання П.Куліша були покладені в основу «уходницької» гіпотези виникнення козацтва. Пантелеймон Олександрович відстоював думку, що одвічна боротьба козацтва за існування, не тільки відчужувала цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницьких форм. Існування «військово-промислової корпорації» співвідносить з побутуванням шляхти, змагання яких певною мірою визначали перебіг польсько-української історії: «ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали, й знов вставали паралельно… Доля держави і майбутнє суспільства, цілком залежало від того, яка сила залишиться більш життєвою [184].

Історію козацтва автор «Історіи воссоединения Руси» поділяє на кілька періодів. Засадами поділу виступають взаємини між козаками та шляхтою, певний баланс сил між ними. «У першому періоді козаки були не чим іншим, як

козакуючою супроти татар панською пограничною сторожею, котру очолювали ті, чия була земля», виступали певним знаряддям польської колонізації українських пустель. Початок другого періоду, ознаменувався з розпочатої наприкінці XVI ст. роздвоєння Польської Русі на шляхетську і козацьку. Останній етап виділяється досить не чітко, напевно П. Куліш планував у наступних томах більш детально допрацювати вказану проблематику [129–131].

У третьому томі «Историі воссоединения Руси» дослідник докладає певних зусиль для руйнування міфу про «козаков – благодетелей малороссийского народа» й дає визначення козацтву як «розбійницькій корпорації», ставлячи її на один щабель з ханською ордою та іншими степовиками. Пантелеймон Куліш достатньо гостро критикує героїзацію козачини в українській історіографії. Він зображує козацтво як «могутню руїнницьку», «морально нікчемницьку» силу. «Для козаків не була священна навіть та влада, котру вони самі ставили над собою, як зречення будь-якої іншої: хоча вони були здатні скоритися найгрубішому деспотизму обраного ними вожака, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою». Козак відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею, врешті-решт на загибель. Незважаючи на це дослідник відводить значну роль козацтву у возз'єднання Південної та Північної Русі, де воно виступає «матеріальною силою» в тимчасовому одстоюванні свободи від турецько-татарської та польської агресії. Він вважає, що лише завдяки бажанню козацької верхівки задля збереження власного життя та майнових прав перейти під протекцію московського самодержця, виникає протиприродна унія між царатом та козацтвом. Козацтво за визначенням П.Куліша «республікоподібне». Боротьба Південної Русі з Польщею та наступне «возз'єднання» з Москвою в розумінні П. Куліша – це боротьба не стільки двох «фізичних сил», скільки змагання відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються «життєвою необхідністю». Варто підкреслити, що автор сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне

протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань. У аналізованій праці простежується і переоцінка авторських поглядів щодо значення видатної особистості в історії. В романтичному історіописанні постать – визначна та маловідома незважаючи на домінацію колективного, народного духу посідає своєрідне і неповторне місце, відіграє призначену тільки їй роль у минувшині, а П. Куліш дивиться на роль особи в історії через контекст магістральних інтелектуальних та соціокультурних впливів своєї доби, тобто приймає детермінований підхід у трактуванні історії [131, с. 159].

Пантелеймон Куліш очевидно розумів, що фактичний переворот в українському козацькому історіописанні викличе певний інтелектуальний резонанс та протест, тому взявся готувати джерельне підтвердження своїх теоретичних ідей і напрацювань. У 1877 р. він опублікував «Материалы для исторіи воссоединения Руси» (М., 1877. – Т.1: 1578–1630[13]), де розмістив документи і матеріали, що зберігалися в московському архіві іноземних справ та в бібліотеці Красинських у Варшаві [149].

У продовження своїх ревізіоністських поглядів на козаччину П.Куліш публікує праці «Казаки по отношению к государству и обществу» (Русский архив. – 1877. – Кн. 3, 6), «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» (Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – 1888. – Кн. 2,4; 1889. – Кн. 1. Окремі відбитки: М., 1888. – Т. 1, 2; 1889. – Т. 3), «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» (Русское обозрение. – 1895. – № 1-5), белетризованому трактаті «Мальована гайдамаччина» (Правда. – 1876. – № 9-12) і публіцистичній брошурі «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882) [144; 145; 151−153; 167; 183].

Праця «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» написана легкою мовою, гарно читається та має надзвичайно вдалий поділ на змістові підрозділи.

[13] Планувалося видати декілька томів, але вийшов лише перший і єдиний том. П. Куліш також підготував другий том «Материалов…, але видати його так і не зміг. У 1919 р. видання планувала підготувати Українська академія наук, але їй теж цього не вдалося. Нині цей проект також полишається не реалізованим.

Для характеристики певних історичних моментів та підтвердження своїх висновків П. Куліш дуже часто звертається до цитування джерел. Історик обґрунтовує соціальну природу походження козацтва та доводить, що в рамках Польської держави не могли співіснувати шляхетські і козацькі моделі життя. Провину на розпад Польської держави П. Куліш покладає на польське панство, слабку центральну владу та католицьку церкву, абсолютно не толерантну до інших конфесій [151−153].

У «Отпадении Малороссии от Польши (1340–1654)» та інших названих вище студіях Пантелеймон Олександрович негативно оцінив козацькі та селянські повстання як такі, що руйнували культуру, початки відновлюваної Української державності, осудив народних і літературних співців козаччини та гайдамаччини, піднісши натомість культуртрегерську місію українського міщанства, української та польської шляхти, а також російського освіченого абсолютизму. Запорозька вольниця (надто ж часів Гетьманщини) поставала в Кулішевих очах стихійною, деструктивною силою, у якій він убачав навіть більшу загрозу для культурного розвитку українського народу, його давніх хліборобських традицій, ніж у «крутому деспотстві» освічених монархів. Як самодостатнє військове утворення Січ, на думку письменника, не сприяла формуванню української державності, становила небезпеку для громадянського суспільства, цивільних станів [152, с. 234].

За переконанням більшості сучасних дослідників критична переоцінка романтичної ідеалізації козаччини, безумовно, назріла. Пізньому П. Кулішеві як історикові й письменникові судилося стати деміфологізатором романтичного міфу козацької історії, в утворенні якого він і сам свого часу брав активну участь. Щоправда, як деміфологізатор козаччини, П. Куліш не уник нових крайнощів – категоричного осуду й навіть злісного зневажливого знеславлення запорозької вольниці та гайдамаччини, генералізації «руїнництва», що було тільки негативною стороною великої історичної ролі козацтва [503, с. 460].

Водночас треба визнати, що в критичних поглядах на козацьку вольницю пізній П. Куліш мав певну рацію. Визнавши вирішальну роль козацтва в обороні

«колонизации края от хищной и чужеядной азиатской силы» (татаро-турецької експансії), він усе-таки розумів, що козаків й, особливо, гайдамаків «вдохновляла дикая жажда абсолютной свободы и ещё более дикая жажда мести панам и ляхам», що «землевладельческий класс», «панское сословие, при всех своих пороках, представляло искони преимущественно идею благоустройства, а простонародное, при всех его страданиях от нищеты, заключало в себе преимущественно элементы беспорядка, разрушения, грабежа и разбоя [152, с. 64]». Заслуги шляхти, духовенства і міщан в українській історії, слушно вважав Пантелеймон Олександрович, належно не оцінені [152, с. 64–65].

Загалом до історіографічної спадщини П.Куліша є різні підходи. Сучасний дослідник наукового інструментарію істориків XIX ст. О. Ясь охарактеризував стиль мислення П. Куліша як амбівалентний. З одного боку, П. Куліш відтворює багатовимірне, часто-густо поляризоване зображення минулого у різних площинах (соціальній, економічній, політичній, духовній, культурній, церковній) та ракурсах (польському, російському, почасти навіть татарсько-турецькому), порівнює різні соціальні спільноти, дегероїзує козаччину, а з іншого гіперболізує руїнницьку роль козацтва і, як наслідок, – обстоює русофільську чи полонофільську версії української історії [503−505].

Отже, П. Куліш залишив по собі значний історіографічний доробок, який із сучасних методологічних позицій ще належним чином не оцінений. Письменник будував свої мистецькі твори на багатющому історичному матеріалі, деякі із дослідницьких пошуків були викладені ним у історичних монографіях, але все ж більшість тієї джерелознавчої роботи була реалізована в художній творчості, в якій він не тільки белетризував історичні події, а й розвивав власні історіософські погляди. Різнопланова наукова спадщина історика дає можливість аналізувати його славістичні погляди.

3.2. Осмислення слов'янських ідентичностей у науковій спадщині історика

Розвиток слов'янських культур у першій половині XIX ст. ознаменований початком епохи відродження, яка виявилася не лише у зростанні інтересу до національних мов і літератур, але й формуванням історичного та історіософського осмислення національною елітою своїх слов'янських ідентичностей. У часи коли відбувалося інтелектуальне і професійне становлення Пантелеймона Куліша у науковому світі надзвичайно актуальним стало вивчення слов'янознавства. Це було пов'язано з тим, що у XIX ст. відбувається активне пробудження слов'янських націй до державного життя, яке співпало з періодом підйому національно-культурного руху слов'янських народів та зростанням їхньої національної свідомості. Це знайшло своє відображення у таких культурних феноменах, як чеське національне відродження, яке тривало майже століття (остання третина XVIII – 60-ті рр. XIX ст.), а також як іллиризм – хорватське відродження, що припадає на 30–40-ві роки XIX ст.

З іншого боку, саме у XIX ст. в країнах слов'янського світу виникає слов'янофільство – напрям суспільно-політичної думки, під впливом якого в теоретичний обіг входять такі терміни як «панславізм» та «слов'янська ідея». Його ідейні засади було сформульовано хорватським письменником Ю. Крижаничем, чеським ученим В. Ганкою, словацькими вченими П. Шафариком, Я. Колларом. Особливо активно теоретичне слов'янофільство розвивалось у Російській імперії (О. Хомяков, І. Киреєвський, брати Аксакови та ін.), оскільки вона на той час була єдиною реально незалежною у XIX ст. державою, де слов'янство було панівною нацією і яка намагалася «очолити» слов'янський світ, підтримувати ідею існування окремої слов'янської цивілізації під культуртрегерством Росії та дому династії Романових [279, с. 36]. В Україні слов'янофільство знайшло свій вияв у діяльності Кирило-Мефодіївського братства та окремих діячів національно-культурного руху, що були його членами чи симпатизували його ідеям (М.Гулак, М.Костомаров, В.Білозерський,

О.Навроцький та ін.) [279, с. 37]. Серед когорти національно-культурних діячів та інтелектуалів, яких цікавив слов'янський світ був і Пантелеймон Куліш. Ще у першій половині XIX ст. П. Куліш зав'язує особисті контакти з видними тодішніми слов'янознавцями – чеським філологом і поетом Вацлавом Ганкою, з чеським та словацьким істориком і філологом Павлом-Йосефом Шафариком. Так, у квітні 1846 р. П. Куліш написав до В. Ганки такого листа: «Чуючи про Вас, чехів, як ви щиро працюєте, радуємось ми серцем. Розложили ви серед Славянщини таке огнище, що за Вами да й нас стало трохи видніше. Не знаючи, як Вас дякувати, посилаємо вам од себе гостинчик[14]… [99, с. 89]».

Слов'янознавство та єдність слов'янського світу це був своєрідний науковий та інтелектуальний тренд. До його вивчення та осмислення звертався і Пантелеймон Куліш. Його у першу чергу цікавили такі слов'янські ідентичності: мова, література, історія та культура, які стали визначальними виявами національного відродження.

«Всякій людині треба чимось бути – чи москалем, чи ляхом, чи українцем» – писав П. Куліш у листі до дружини Л. Глібова Параски [46]. Тому, на його думку, визначальними засадами (основами) у цій самоідентифікації мають бути фольклор, мова, історична пам'ять, народні звичаї та традиції.

Розглядаючи в цілому історію слов'янських народів, П. Куліш відмітив їхню основну і відмінну від інших народів рису чи особливість – здатність розвивати свої ідентичності (мову та культуру), навіть, без власної державності. Дійсно, у XIX ст. більшість слов'янських народів були позбавлені власної державності та знаходилися у складі багатонаціональних імперій. Російська імперія, на думку П. Куліша, хоч і була зі слов'янським началом, її політична система не давала можливостей на самобутній розвиток інших слов'янських народів, зокрема українського, білоруського та польського народів. Імперський патріотизм, ігнорування української культури – це був злочин проти слов'янства. Ці дії імперської влади, на його погляд, не сприяли укріпленню засад моральності в державі та не сприяли культурному прогресу Росії.

[14]Найпевніше цим подарунком була публікація уривку «Чорної ради».

Значне місце в інтелектуальній спадщині Пантелеймона Олександровича займає аналіз історії та історичної пам'яті як основи для становлення нації. Разом із цим П. Куліш не був сталим у підходах до вивчення історії. Протягом 1840–1860-х рр. у нього був чисто романтичний підхід до історії, а у своїй публіцистичній діяльності він виступав істориком-популяризатором, який на догоду героїчному сюжету міг знехтувати важливим історичним фактом, штучно підлаштувати оцінку. «Я гонялся за драмою, которая разкрывается мелкими отрывками целое малороссийское племя… Этнография сливалась для меня в одну науку с историей, а история разоблачалась в своїх этнографических последствиях» – писав Пантелеймон Олександрович [172, с. 342].

Героїчна та популяризована історія має неодмінно поширюватися у різних варіаціях серед народу. Вона має виривати поневолені слов'янські народи із імперського історичного наративу, формувати у них національну самоідентичність. За переконаннями П. Куліша XIX століття – це доба народностей. Історичні події XIX ст. відбуваються у тому числі під впливом народних спогадів і переконань. Головним рушієм історичних процесів у XIX ст. є ідея, яка генерується інтелігенцією та «заплює народні маси [40, арк. 3]».

Протягом раннього періоду своєї творчості та інтелектуальної роботи П. Куліш говорив про необхідність популяризації історії України. У народу необхідно було виховувати гордість за своє минуле, піднімати його самооцінку прикладами діяльності видатних українців, історію України необхідно персоналізувати, подолавши її безликість та виділивши її з загального європейського контексту та виокремивши з історії Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московської держави: «Общество еще не проникают идеи народности. Изучение истории и этнографии очень важно для нас. Историю перед глазами народа следует ставить в лицах и событиях. Общество наше еще так мало уловило важность этой идеи для его самосохранения <…> Общество не достаточно освободилось от космополитической или чужеродной образованности и не дает надлежащего места в своей жизни изучению того, что было и что есть на его родной почве.

Общество не понимает в чем искать своё самосохранение [43, арк. 1]». Прикладом національно орієнтованого історичного наративу український мислитель називав праці польських істориків. Ці праці можливо і не донесли якихось фактів до пересічного поляка, але кожен із них пишався минулим свого народу [43, арк. 2–3].

Починаючи з другої половини 1860-х рр. головним кредом історичних досліджень П. Куліша стає пошук неупередженої історичної істини. Змінюється його погляд на роль історії у суспільстві. На погляд вченого, історія неповинна будуватися за для формування народної героїки, конструювання національного міфу і його героїв, у ній, найперше, слід шукати причини сучасного становища народу [102, с. 223]. У розумінні П.Куліша чітко сформувалася дослідницька методологічна установка: «Історія – це поступальний розвиток, у ній немає стрибків [43, арк. 13]». Тому за переконанням українського історика, всі процеси і події українського минулого мають причинно-наслідкові зв’язки. Не варто нарікати на несправедливу долю, треба шукати причини невигідного становища народу у ролі його еліти, яка нехтувала інтересами народу заради наживи та корисних власних інтересів: «Озирнувши так долю народу українського з найдавніших часів, бачимо, що народ сей ведено не до самовзання, а до само занедбання. Всі ті писання, що втереблено проміж його за князів варягів, нехтували його рідну мову, його предківські звичаї і життя його громадське. Жадоба наживи і верховодства, прикриваючись християнством, пригнітала українське простолюддя до землі… [182, с. 92–94]».

В історичних працях 1870–1890-х рр. Пантелеймон Олександрович у першу чергу дослідник-джерелознавець, який вдається до дегероїзації бунтів, козацтва, гайдамаччини. Через «Историю воссоединения Руси» та «Мальовану гайдамаччину» Куліш опинився в ідеологічній опозиції практично до всіх колишніх товаришів-братчиків, у т.ч. і до свого наставника-науковця М. Костомарова [287, с. 42]. У листі до О. Кістяківського (24 січня 1874 р.) П. Куліш висловив своє критичне ставлення до ряду оцінок істориків, звертаючи увагу на не критичне використання ними джерел, на прагнення маніпулювати

фактами в інтересах власних концепцій та на догоду політичному моменту: «Публикаторы «снимают сливки» с древних рукописей и оставляют без внимания все не дипломатичное [413, с. 20]». Так, на думку Пантелеймона Олександровича, виходить у таких дослідників «вершкова історія, повна яскравих і політично вигідних фактів, здатних вразити читацьку увагу та підтримати певну кон'юнктуру, і доповнена певними інтерпретаціями. На противагу П. Куліш пропонував прискіпливу увагу до всього «недипломатичного», як нову методологічну засаду, що випливала з позитивістського підходу, що складався в європейській історичній науці [126, с. 96]. Серед Кулішевих методологічних засад варто виокремити такі як, україноцентричність, орієнтація на загальнокультурні цінності.

П. Куліш, ставлячи під сумнів досвід козацького державотворення, вбачав надійну основу національного відродження українців лише у державотворчій традиції та культурній спадщині Київської Русі. На думку, українського письменника і мислителя найперше, що потрібне українському народу це не героїзувати своє минуле, а домогтися культурного визнання серед сусідів, насамперед у найближчому слов'янському світі [151, с. 68]. Елементами культурного базису мали стати створення україномовних перекладів Святого Письма й популяризація українського фольклору, що має, на його думку, дуже багато спільного з фольклором південних слов'ян. Біблія в українському перекладі, на його переконання, необхідна перш за все для того, щоб Європа визнала окремішню самобутність української мови, культури, а значить й української нації. Не менш важливим, на думку мислителя, є утвердження в українців власної самоповаги та гідності. Лише за таких умов, імперській владі нічого іншого не залишиться, як задовольнити культурні потреби українства: «Москва станет нас уважать только тогда (никак не прежде), когда мы достигнем должного уважения. Вот задача достойного гуманного патриотизма [129, с. 36]».

Відповідно до Кулішевої концепції політичним центром східнослов'янського етносу була Київська Русь, з якої слід виводити й історичну та культурну спадщину сучасної України, яку він з 1880-х рр. називав «Старою Руссю»

(«Староруцинною»), а українців та все українське – відповідно, «старорусами» і «староруським». На Кулішеве переконання, Московщина-Росія – то геть пізніше державне утворення на колишніх північно-східних києво-руських землях; звідси його й назва її як Нової Руси («Новоруцини»): «Отечество наше − древня Русь Київська, родоначальниця Руси Московської, так, як староруська мова − родоначальниця мови й письменности − спершу польської, а потім і московської [140, с. 33]».

Кулішевим ідеалом була не самодостатня расова (національна) «чистота», а врешті-решт поступ національної та загальнолюдської культури. Вражений величезною різницею в цивілізаційному розвиткові між Центральною та Західною Європою й Україною, письменник з розпачу називав своїх земляків «врагами прогресу». У 1870−1890-х рр. він наполегливо боровся зі свавільним, бунтівним і руйнівним (як слушно вважав, і саморуйнівним) духом серед українства, котрий, на його переконання, прищепився нашому споконвічно хліборобському народові ще з часів його вимушених контактів і зіткнень із сусідніми азійськими кочівниками й особливо посилився внаслідок його довготривалих історичних зв’язків, конфліктів, численних взаємних нападів, а не раз і воєнних союзів із турками і кримськими татарами. Властиво, письменницькі зусилля пізнього Куліша спрямовано головним чином на те, щоб вирвати український народ з духового полону войовничого, варварського «азіатства», відновити слов’янську, «руську» (чи навіть, точніше, «староруську») ідентичність українців як мирного хліборобського народу і наблизити Україну до культурної Європи [190, с. 250].

За історичною концепцією Пантелеймона Олександровича новий український народ, істотно відмінний од «староруського» (києво-руського), а отже, за логікою мислення пізнього П. Куліша, українцям треба повернутися до свого «староруського» коріння, відродити свою «староруську» національно-культурну самобутність та ідентичність. Треба подолати в собі засилля тюркського етнопсихічного елемента, але не в розумінні «чистоти крови», а в розумінні чистоти духу, і то в сенсі не національному, а моральному – перебороти «руїнний дух» «азіятства» поверненням до своєї національної природи,

ментальности й ушляхетненням свого єства західною культурою [390, с. 135].

Пантелеймон Куліш з огляду на історичне минуле стверджував, що в українців, як частини слов'янського світу, є все необхідне для національного відродження, самодостатнього і прогресивного розвитку. Український мислитель був переконаний, що за рисами свого історичного, культурного розвитку, метальних рис українці були приналежні до західної цивілізації і неодмінно мають стати невід'ємною її частиною: «Ми не жили товариством кастованим, не творили собі земного Бога з автократа; ми воювали і погибали за своє громадське право: нема ж нашого й духу у тій словесності, що величають її древньою руською. Дух наш зоставсь незаглушений у живому слові народньому і об'явивсь недавнього часу писаннями українськими. Пам'ятки того слова і літературні твори українських писателів дають нам єдину основу до науки словесності, яко науки самовзнання народнього [390, с. 388]».

В інтелектуальній спадщині Пантелеймона Олександровича важливість національної мови та її ґенеза розглядається через призму формування української мови, але значне місце в кулішевому інтелектуальному доробку займає також вивчення особливостей та історії формування польської та російської мов.

Уявлення та погляди Пантелеймона Куліша на важливість мови у національно-культурному розвитку українства базувалися на вивченні історичного досвіду західних і південних слов'ян, аналізі особливостей фонетики та морфології польської, чеської, болгарської сербської та інших слов'янських мов. Осягненню яких Пантелеймон Куліш присвятив досить багато часу та уваги. Зокрема, у 1846 р. кандидатура П. Куліша, як вченого початківця, розглядалася на засіданні Відділення російської мови і словесності Петербурзької академії наук і у поданні під назвою «Записка о г. Кулише» (склав сам П. Куліш) йшлося: «Совершенное познание своего природного украинского и польского языков облегшило ему изучение языка чешского, а богатая народная поэзия сербов давно уже сделалась ему доступною [186, арк. 1−5]».

Отже, приступаючи до розробки теоретичних засад мовної ідентичності українців, розробки українського фонетичного правопису, П. Куліш мав достатній досвід досліджень і знання мовних процесів, що відбувалися у слов'янському світі.

Неодноразово П. Куліш у своїх листах акцентував на вторинності російської мови щодо рідної; відводячи їй лише статус мови міжнаціонального спілкування слов'ян, підкреслив, що зневажання однієї слов'янської мови іншою неодмінно призведе до відчуження й антагонізму між їхніми носіями [99, с. 83].

На думку українського історика Пантелеймона Куліша слов'янське відродження це не придуманий та запущений групою інтелектуалів процес, до якого згодом було залучено народні маси, а навпаки – джерела та витоки відродження були з народу, це була народна хвиля, на гребінь якої піднялися окремі, як правило, найбільш освічені його представники. За П. Кулішем слов'янське відродження трактувалося виключно як детермінований процес [164, с. 487–488]. В одній із своїх рецензій, присвяченій виходу повістей Г. Квітки-Основ'яненка історик та літератор писав: «Не один історик словесності – от і Тікнор[15] недавно – постерігав той закон духу людського, що словесність процвітає в народі в годину його сили і слави государственої і падає з упадком нації. От же історія слов'янських народів доводить іноді сьому й противне. Іще недавно сміявсь усякий європеєць із чехів, що вони, покинувши німецьку государственую словесность, силкуються писати по-чеськи; а тепер німці описують по-німецьки історію чеської словесності! Немає в чехів свого короля, нема свого сенату, нема свого народного війська; Чехи – австрійська губернія, а словесность чеська процвітає щороку краще, обіймає собою більше да більше трудолюбців, людей з великою головою, і живуть Чехи могущим, самостайним духом у словесності, не живучи особним королевством. Іще ближче перед нами Польща. Огласили себе поляки віршами й доброю прозою ще за королів своїх; тілько ж піднялась їх мова до найкращої форми, до найбільшої сили своєї тогді вже, як сусіде їх край між себе поділили. І так, як євреї на ріках вавілонських, так вони

[15]Пояснення за текстом П. Куліша. Historiet Spanish Literature.

заголосили тогді на весь світ своїм Міцкевичем і іншими поетами; спом'янули всі добрі й ледачі вчинки своїх предків і всякі давні пригоди і тріумфи гарною історичною мовою описали. На диво процвіла словесность польська по великих, кривавих руїнах нації! Польський дух, не маючи собі притулку в твердинях і вольних оселях, вселився в живе слово, которого не зруйнує ніяка сила, коли його самі ляхи не зневажать. Приходить час і показуються вже ознаки, що восторжествує в мирі розумний дух над усякою іншою силою. Отсе ж не дурно оживають національності: се народи заявляють перед світом своє право на духовне господство поруч із іншими народами. Не поети, не філософи, самохіть, по волі незанузданого розуму, оглашають найглибші тайни своєї рідної національності: се народи викидають усякий свою корогов, іззиваючи зо всього світу великодушних на святе діло чоловіколюбства. Коли настане сподівана робота по сім'ям, що кожна велика сім'я, чи сербська, чи болгарська, труждатиметься сама для себе, для общого добра сім'ян своїх, – Господь один те знає, а волю його почуло вже багато віщих душ і обізвалось по всьому світу [173, с. 487–488]».

Пантелеймон Куліш був далекий від абсолютизації мови як критерію національної ідентифікації, але аргументовано доводив, що у кожного народу має бути своя літературна мова, сформована письменниками на основі вивчення народного фольклору. Мова це своєрідний образ чи визитівка народу, за якою народ не тільки сприймається іншими етносами, а й виокремлюється серед них. На переконання П.Куліша мова є одним із найважливіших результатів побутової історії, у той же час літературна мова не виникає сама по собі, її цілеспрямовано слід виробляти професіоналам за підтримки держави. Якщо народ із якихось причин був позбавлений державності, то й розвиток мовної ідентичності уповільнюється. Панівна еліта поневоленого народу одразу йде на співпрацю з правлячою верхівкою, зрікаючись народної мови та культури, втрачаючи свою національну ідентичність [135, с. 9].

Осередком народної мови та культури протягом XV – XVIII ст. були хутора, слободи та села, а тому тодішній стан розвитку освіти не мав негативних впливів

на нівелювання народної історичної пам’яті, втрати мовою та народною культурою своєї ролі у формування національної самоідентичності, як це складеться у майбутньому. Так трактував П. Куліш становище українських та інших слов’янських ідентичностей до XIX ст..

У своїх працях дослідник прагне розкрити негативні чинники, що впливали на розвиток української мови та з’ясовує фактори появи з середини XIX ст. в українських інтелектуалів інтересу до наукового її конструювання, творення її літературного рівня. У «Зазивному листі до української інтелігенції» П.Куліш пояснював, що «наші предки в силу історичних обставин аж надто щиро прихилилися до поляків. Найповажніші доми по обидва боки Дніпра на Вкраїні (т.б. *знать, еліта* – Є. М.) нехтували навіть стару віру грецьку, щоб не різнитися ні в чим з польськими панами. Через приятельство з панами-ляхами руська інтелігенція стала польською. Рідна мова, мова великих передків пішла в неї у занедбання. Писали і розмовляли у поважних бесідах по-польські і хіба тільки лаялися по-руськи. Рущина жила природнім життям у руському простолюді і давала ознаку своєї самобутності незліченними піснями. … Про мову ніхто не дбав і у під московські часи, всі старалися дбати не про те, як рідну мову підняти, а про то, як приподобитися до своїх приятелів, панів московських [135, с. 10]».

Для того аби обґрунтовувати справедливість домагань українців на існування української мови історику та мислителю слід було довести її індивідуальну самобутність, походження та розвиток протягом століть.

Відповідно до аргументів і поглядів П. Куліша витоки української мови сягали дохристиянських часів. Оригінальність та самобутність української мови була збережена і після хрещення Русі, і після всіх політичних трансформацій (перебування українських земель у складі ВКЛ, Речі Посполитої, Московської держави). Будучи збережена у народному середовищі вона (мова), за переконанням П. Куліша, з-поміж сусідніх слов’янських мов найбільш оригінальна та самобутня. На відміну від російської мови українська народна мова уникла штучних конструкцій та запозичень. Польська мова у трактуванні П. Куліша теж довгий час не мала можливості на автентичний розвиток через

вплив католицької церкви та латини, однак вона поступово, десь з XVI ст. звільнилася з-під латинського впливу та стала на шлях самобутнього розвитку. Російська ж мова, відповідно до тексту кулішевої статті «Дві мови: книжня і народня», взагалі штучно сконструйована: «староукраїнська і болгарська основа, приправлена польщизною, штучними конструкціями церковників та книжників [135, с.17]». Таку наведену нами сентенцію подану П.Кулішем варто процитувати цілковито: «Історія нашого слова южного руського, чи (як навпослі його названо) українського, сягає в старовину глибше нашої пам'яті літописної. … Письменство болгарське прийшло в наш край з попами-християнами, котрі силкувались вигнати з простого миру старосвітські химери про слов'янських богів: тим і не сквернили своїх писаній споминками про їх чарівничі звичаї і про їх пісні, котрі вважали вони, по своєму вікові, скверною перед Господом.

Отож уже і в ті давні часи було на Вкраїні дві мові: одна викувалась на кшталт церковної чи болгарської і велась між попами й вельможними мирянами; друга держалась нерушимо в темній простоті. Коли б же було не так, коли б увесь люд прийняв єдину мову, ту, котрою писав Нестор Печерський, то хутко позабував би він своїх богів слов'янських і всі пісні про їх. А то ні: не покинув він тих пісень, ходячи до церков християнських – перше з примусу, а далі батьківським звичаєм; не всі він їх поперезабував іще й за нашого часу. … Прилучилась Литва до Польщі, прилучилась і Україна з нею. Позаводила в себе Польща академії, – завелась академія й на Вкраїні, в Києві. Поляки ж вибились помалу-малу із-під мови латинської і почали вчитись у школах, судити й писати по-польськи, а русини, вважаючи письменну свою мову за якусь поважнішу од простої і всякому розумну, занедбали в київських і всяких інших школах співучу мову народну. … І довго, довго російська словесність, по розуму й толку письменного люду, здавалась усякому, хто її відав, рідною, чи як-то її величали, отечественною; і недавно тільки почали деякі голови її початку й зросту доглядатись і з народньою мовою, з народньою піснею рівняти. Недавно почали постерігати, що чого ж вона тільки до письменного, до ученого, до городського, до спанілого люду промовляє, і чом її проста людина, хоч би й найрозумніша, не

розуміє, а зрозумівши, чому в їй не смакує, чому до серця її не приймає! Недавно почали дивуватись, чому писані вірші, хоч сто раз їх люде чули, не вкоріняються в голові так, як неписана пісня, котру іноді раз тільки чоловік почує, та й до віку не забуде!.. Чому? Чому? Та й кінця нема питанням. А вона, ота словесність, колись монастирська болгарська, підправлена трошки, ніби нехотя, українським словом, потім академічна, помазана польщизною, а далі пересаджена до столиць і московською мовою круто замішана – пише собі та й пише, друкує та й друкує, радить та й радить, учить та й учить, судить та й судить, мало вважаючи або й зовсім не вважаючи на мужиків і на їх здорове, голосне, чисте слово. Гарно її привітають по городах і по сільських будинках; а що по хатах її не знають та й знати не бажають, то на те хатні люди – темнота, на те вони злидні, і розум у їх невеличкий, і слово в їх до землі поникле [135, с. 12−14]».

Слідуючи основному своєму постулату про те, що мова є продукт історії П. Куліш зазначав, що в силу історичних обставин польський народ опинився у зовсім відмінному від українського і російського історико-культурному ареалі, а тому його мова постала надто відмінною від руської основи [135, с. 28–29]. В епілозі до «Чорної ради» під назвою «Об отношении малороссийской словесноти к общерусской» П. Куліш стверджував, що етнографічні та лінгвістичні дані дають підстави вважати, що саме українська мова була древнішою, а польська словесність запозичували деякі слова, що згодом стали спільними чи співзвучними для обох народів, окрім цього український історик та письменник був переконаний, що українська мова навіть без участі висококваліфікованих літераторів є багатшою від польської чи російської у мовних виразах, художніх образах тощо [140, с. 461].

Порівнюючи етапи формування слов’янських мов, Пантелеймон Куліш зазначив, що у XIX ст. стан розвитку польської й української мов неможна порівнювати, адже перша стоїть за своїм розвитком значно вище, а українська словесність робить тільки перші свої кроки, які теж уже принесли свої результати. Вихід перших українських фольклористичних збірок та літературних творів дозволили пізнати український народ його сусідам зовсім по-іншому: не за

сміхотворними карикатурами, а за поетичністю, оригінальністю його мови. Завдяки потужному розвитку польської літератури у попередні періоди було сформовано усвідомлення простим польським народом його єдності, про польський народу з його літературних шедеврів дізналася європейська спільнота. За кулішевим переконанням, коли у XIX ст. відбувалася побудова літератури нового зразка, то у поляків уже був значний літературний базис, а українцям доводилося починати фактично все з нуля: «Польская народность проявила себя в обширной энергической литературе, которая выразительнее всех Радзивилов, Потоцких и Вишневецких сказала свету, что такое поляки разных сословий и состояний и что такое польская нация вообще, в своем прошедшем и настоящем. Что касается до украинцев, то у них также, вслед за уничтожением и последних остатков старинного своеобразного гражданского устройства, обнаружились попытки к выражению своей народности пред судом современного и будущего человечества. Мы говорим о начале письменной украинской словесности. Но, поставив ее в параллель со словесностью польскою, мы далеки от того, чтобы их сравнивать в могуществе и обширности развития. Два брата-славянина, лях и украинский русин, пан и козак, родные убеждениями. Прошедшая жизнь украинца как демократа была постоянным противодействием жизни поляка как пана или же – молчаливым отрицанием этой жизни. Кроме того, ляхи жили поближе к старой Европе и вдались в цивилизацию, со всеми ее посягательствами на благоденствие массы, украинцы, напротив, отрицая бессознательно, но неизменно идею Речи Посполитой в том виде, как она осуществлялась поляками, – держались главными своими силами в степях и противопоставляли панской роскоши неприхотливую сносливость в помещении, в пище и в одежде, их утонченности нравов – естественную, доводимую иногда до грубости простоту, наконец, исключительности общественного устройства Польши – внушаемое самой природою понимание взаимных человеческих прав и отношений. Естественно, что и возродившаяся в новом виде словесность одного и другого народа не могли быть ни одинаковы по симпатиям, ни равны по обширности и разносторонности развития. Литература польская, возродясь в духе новых задач

своих, опиралась на историю многовековой гражданственности. Литература украинская, уступя полякам то, что в летописях и думах наших называется *городами,* и отрекшись до поры до времени от своей доли связанных с ними гражданских преданий, вдохновлялась безлюдными, необозримыми степями, шумящими *лугами* и убогими селами, убежавшими в глухие пустыни от польской гражданственности. Старший брат-славянин примкнул, таким образом, со своей словесностью к миру старой европейской гражданственности, меньшой – к миру еще свежему, полному юношеских великодушных стремлений, поэтических грез и недоверчиво взирающему на успехи человечности, каких возможно достигнуть путем известной доселе цивилизации... [135, с. 32]».

Мову, на думку П. Куліша, поновлюватимуть великі літератори, а не лексикографи. Останні її тільки впорядковують у словниках та правописах [135, с. 6]. «Може, вже й нема рятунку народньому руському слову на сівері, а в нас на Вкраїні рятунок іще буде. Може, темний руський сіверний люд, навчившись колись письменства, прийме російську словесність за свою рідну, бо в тій словесності є голосні поети, а в його народній нема ні одного. Ми ж опріч рідної пісні маємо рідних поетів, котрі вже роблять міцну реакцію тій академічній і городській словесності, беручи зернята для своєї мислі і чувства з народу сільського, самостійного духом» – писав Пантелеймон Олександрович [135, с.19].

П. Куліш, як учений усвідомлював також, що літературну мову неможливо сконструювати штучно і нав’язати народові, бо вона твориться не заздалегідь, а на основі народного життя, хоча й із неодмінним залученням книжних джерел, іншомовних слів, бо самої народної лексики є не достатньою. За П. Кулішем літературна мова неодмінно матиме кілька рівнів складності, кожен із яких може бути придатним тільки для якоїсь певної верстви соціально й культурно неоднорідної нації. Щоправда, Пантелеймон Куліш критично відносився до творчості Івана Котляревського, не вважав його за творця української літературної мови, а твір «Енеїда» – шедевром. Найперше, що український письменник закидав своєму попереднику було висміювання народного життя, звичаїв, таких народних промислів як чумацтво. Починателями українського

письменництва на думку Пантелеймона Куліша були П. Гулак-Артемовський та Г.Квітка-Основ'яненко: «Котляревський мав одного тільки учня, Гулака-Артемовського. Заткнув сей учень за пояс учителя і почав був сміхотворством добиратись до тих узликів, котрі ще й досі не порозв'язувані, та рано ізнемігсь на силах, стоячи один серед славословних або солоденьких російських поетів, котрих і в нас на Вкраїні немало позаводилось. Кинув об землю свою козацьку кобзу Гулак, і вже не нахилився її з землі підняти. Іншої слави досяг він своїми силкуваннями, та про ту славу дзвонять солом'яні дзвони. Квітка один на своїх плечах вивіз нашу селянську жизнь і нахилив усякого свого читача до поважного рахування, що воно єсть той простий люд, про котрий байдуже людям письменним! Квітка – істинний батько нашої словесності книжної [135, с. 19]».

Для П.Куліша творчість Т. Шевченко стала важливим етапом у розвитку української літературної мови, але подальший розвиток мови вимагав розширення її лексико-виражальних можливостей [140, с. 33]. Між митцями протягом їх життя було досить тісне ділове та особисте спілкування. П.Куліш постійно слідкував за успіхами свого кумира, переймався його особистим життям, матеріальним станом. Він бачив у Т.Шевченко безперечного генія, але генія якому варто постійно вдосконалюватися. Пантелеймон Олександрович один із тих, хто намагався конструктивно критикувати деякі аспекти творчості Великого Кобзаря, дозволяв собі надавати рекомендації Тарасу Шевченку. П.Куліш виступав проти замірів Тараса Шевченка писати російською мовою говорячи про те, що російські вірші Кобзаря не настільки геніальні і їх не охоче друкують, а от вірші українською мовою читають навіть «москалі», визнають їхню мистецьку цінність та оригінальність.

За найприкметнішу ознаку й найвагоміший здобуток нового українського письменства П. Куліш вважав те, що воно «має свій корінь у тому, що народ український говорить і співає»; завдяки тому що нова «українська словесність обперлась на народню», «вона має базис дуже широкий і корінь саморідний [136, с. 67−80]».

Водночас П. Куліш заперечував упереджене уявлення, ніби «наша література существует только для поселян»: «Мы к поселянам не принадлежим, но находим удовольствие в чтении Квитки, Шевченка и лучших, первых рассказов Марка Вовчка <...>». За П. Кулішем, нова українська література має значення естетичне («эстетическое достоинство») і практичне («практическое значение»), тобто національно та соціально пізнавальне, повчальне й виховне:«<...>она знакомит образованных, достаточных, людей с нашим простым народом, от которого они отстали, вводитих в еговнутренний мир, уясняет им материальные и моральне его потребности, возбуждает любовь и уважение к нему … [405, с. 70]». Акцентуючи увагу на простонародній основі української мови, Пантелеймон Куліш у своїх працях та публіцистиці дуже категорично виступав проти паплюження мови, її використання для написання, публікації всіляких сороміцьких речей, низькопробних водевілів. Він досить гостро відповідав тим авторам та упорядникам, які у своїх доробках називали українців «хохлами», росіян – «кацапами», доводивши, що обидві назви є лайливими та образливими для обох народів. Вони не мали жодного історичного коріння, ніде у документах чи міжнародних документах не значаться, це були просто елементи народної невихованості, які не розбираючись запозичили у свій словарний запас різного роду літератори та публіцисти [405, с. 24–27].

Протягом свого життя П. Куліш дбав насамперед про самобутній характер української літературної мови, намагався розвивати її якомога більше на чисто народній основі, задля чого намагався добирати, замість іншомовних слів, народні відповідники, уникати русизмів і церковнослов’янізмів як таких, що відчужують літературну мову від народної, змішують українську з російською і сприяють мовній асиміляції [405, с. 105].

На наше переконання П. Куліш розробив і активно довів своєю літературною діяльністю мовну формулу, суть якої можна висловити цитатою вченого-дослідника: «Если в том или в другом славянском племени, с одной стороны, будут появляться самородне литературные таланты, а с другой – обнаружится глубокое сочувствие к ним общества, − это, по моему мнению, должно служить

доказательством, что в языке этого племени заключены живые явления их развития. … Русский общелитературный язык не может сделаться народным языком для всех славянских племён, и потому вовсе не желательно, чтобы племенные наречия коснели и замирали в замкнутой навеки бреде своей, в тесном кругу выраженных ими до сих пор понятий [405, с. 238]».

У процесі формування української літературної мови П. Куліш неодноразово звертався до свої однодумців із проханням використовувати досвід інших слов'янських народів, зокрема краще придивитися до польської мови та історії. Необхідно скористатися їхнім історичним досвідом у конструюванні своєї літературної мови – зазначав мислитель і письменник: «От добре, що потрапили Ви на поляків. Навчітесь від них польської мови гарненько: колись дуже та й дуже Вам здасться. То ж таки мова мовою, а то й історії польської треба Вам від них учитись. Ми великі обскуранти щодо польської історії. Тим ми і в своїх рідних діях дуже кульгаємо. А найбільш дивно мені бачити людей, що працюють над рідною або над московською старовиною, не тямлючи ні польської мови, ні польської історії. Таже ж наша історія − тільки епізод польської <...> [405, с. 240]».

Від самого початку своєї творчої діяльності П. Куліш розглядав українську народну мову як окрему слов'янську і принципово називав її мовою, а не наріччям. У зв'язку з цим висловив незгоду з М. Максимовичем у листі до нього від 16 січня 1856 р.: «<...>надобно писать: малороссийский язык, а не наречие [373, с. 19]».

Безперечно, що важливим елементом становлення і розвитку літературної мови є її орфографія. П. Куліш долучився й до цієї сфери. Орфографію, що її запровадив письменник, у Галичині назвали «кулішівкою», і ця назва поступово прийнялася у всій Україні. Саме кулішева система лягла в основу наступних фонетичних правописів: запровадженого видавцями (Павло Житецький та ін.) першого тому «Записок Юго-Западного отдела Императорского руського географического общества» (Київ, 1873), желехівки та прийнятої для офіційного вжитку в Галичині та на Буковині у 1892−1922 рр., а особливо «грінченківки».

Є. Нахлік зазначає, що всі книжки, українські газети й журнали, що виходили в Наддніпрянській Україні 1905−1914 рр., друкувалися трохи видозміненою «кулішівкою», спопуляризованою шкільними підручниками і «Словарем української мови» за ред. Б. Грінченка» [390, с. 14–15].

Серед факторів слов'янського культурного та національного розвитку Пантелеймон Куліш виділяв вплив релігій та церковної організації. У ряді публіцистичних і науково-популярних статей («Дві мови: книжня і народня», «Нарисі історії словесності русько-української» [406]) П. Куліш висловлює певну тугу за давньослов'янськими часами, коли слов'янські племена були об'єднані спільною язичницькою вірою, яка цілком і повністю була продукована слов'янським етносом. За переконанням українського історика язичницька віра була виявом простонародної слов'янської культури, а от християнство було штучно «накинуто» суспільною верхівкою з політичних мотивів та до певної міри руйнувало слов'янську ідентичність [406, с. 12–13; 406, с. 32–34]. Зокрема, монотеїстична релігія вплинула на конструювання слов'янських мов, їхню абетку, фонетику тощо: «Як на польську живу мову насіла була церковна латина, вважавши її за варварське просторікування, так живу мову українську опанувала церковна болгарщина і не пустила її, без своєї приправи, ні до церков, ні до писарень [406, с. 32–34]». За переконанням українського історика християнська віра також руйнувала давні устої слов'янського суспільства: правову рівність, відсутність розділу між вищими та нижчими соціальними верствами, життя єдиною спільною громадою; виліплювала у слов'ян «кастоване суспільство», віддаляла князівську верхівку, бояр та дружинників від простого народу [406, с. 125]. П. Куліш звичайно ж відмічав, що християнізація привнесла слов'янським народам просвіту, розвиток фундаментальних наукових знань, але останні були доступні лише соціальній верхівці: «На пай простолюддя українського перепадало мало науки від чужоземного духовенства. Се духовенство притягло на Русь не убогими апостолами християнства: закликали його загребущі варяги до підмоги своєму пануванню і поступились йому немалою часткою данини, що збирали з городів, торгів, сіл і княжих судів по Вкраїні. На початку довелось

князям ставити попів болгарських на приходи силоміць, викорінювати стару віру слов'янську оружною силою, а попи шукали ласки тільки в людей могучих і мало дбали про прихильність простого народу. <…>Справді не про народню просвіту заводжено спочатку школи коло церков, не сягала простолюддя усна наука попівська, не була йому розумна церковна відправа, незнані йому були писання чернечі [172, с. 126]».

Отже, слідуючи сентенції Пантелеймона Куліша християнство спочатку виступило денаціоналізуючим фактором, католицька і православна церкви поділили слов'янський світ на дві групи у середині яких під впливом церкви та інших історичних чинників (зовнішній ворог, сусіди, геополітичні умови, правителі, культурні діячі) відбувалося подальше наростання відмінностей уже між окремими народами. Кожна церква тримала контроль над віруючими своїми методами, мала властиві лише тільки їй особливості.

Пантелеймон Куліш також наголосив на принципових відмінностях в організації католицької та православної церков, що напряму впливало на їхній вплив у слов'янському світі. Так, католицька церква повністю відкидала втручання світських осіб у її справи, а навпаки була активним політичним гравцем в державі, безпосередньо впливала на політичний курс правлячих органів. Православна ж церква була повністю залежна від світської влади, благополуччя та сила православної церкви напряму залежали від могутності держави: «Стояла римська Церква на тому, щоб світові люде не втручались у її розпорядки, а в Церкві руській не робилось нічого без волі світової громади. Була римська Церква statusinstatus (держава в державі) серед Речі Посполитої Польської і мала свого коронованого владику папу римського; руська ж Церква після татарщини сталась інститутом громадським; її владики (митрополит з архієреями) були в очу мирян – громадські мужі. Давали вони тільки сан духовний руським попам, на приходи ж приймала їх громада, або сама собою, де не було дідишнього патронату, або ж за порадою патрона дідича. Патріарх цареградський був найстарший суддя в духовних справах і благословляв на єпископство тільки тих, кого світові люди собі влюблять; панування ж над

руською Церквою українською не мав жодного [172, с. 128]».

Окремо вартувало б виділити рецепції П. Куліша на укладення Берестейської церковної унії 1596 р. та її вплив на український народ. Цій проблемі український історик присвятив окрему статтю під назвою «О восстановлении древних прав греко-униатской церкви», вперше надрукованій у «Холмском греко-униатском месяцеслове» 1866 р. [44]. П. Куліш був переконаний, що укладення церковної унії було в інтересах насамперед католицької церкви, адже від православного світу фактично було відірвано значну частину Західної і Південної Русі, яка до того була категорично проти латинських обрядів [150, с. 57]. Плани щодо укладення церковної унії розроблялися у середовищі можновладців Речі Посполитої досить тривалий час, фактично з правління Казимира III (XIV ст.), і передбачали навернення у католицизм соціальних верхів, підкуп вищого православного духовенства: «На підмогу латинцям прийшли єзуїти. Направили вони свою політику спершу на панів руських. Своїми школами і іншими забігами поперевертали багацько руських патронів у латинство. У панських дітей латинське їство сталось модою, ознакою високої просвіти, а разом з тим було воно єдиною дорогою до гонорів і маєтків, що здобували пани з королівської ласки. Зостались при своїй вірі або такі магнати, що не дбали про королівську ласку, або дрібна шляхта, що не поривала очей на здобич людей можних; та зостались міщане, козаки і поспільство [150, с. 58]». Укладення Берестейської церковної унії український історик розцінив як факт зради руською елітою свого народу, він був далекий від того аби вважати, що у греко-католицькій церкві зберігалися якісь українські національно-культурні риси. У той же час цей акт вплинув на певне згуртування довкола захисту своєї віри середніх та нижчих верств тодішнього суспільства (православна шляхта та духовенство, козаки та посполиті селяни), у середовищі яких зберігалися національні основи, ментальні риси [405, с. 130].

Пантелеймон Куліш був віруючою людиною, християнином, але деякі аспекти у діяльності тодішньої російської православної церкви його не влаштовували. У листі до О. Протасова український історик писав про серозні

проблеми в православній церкві, що заважають укріпленню християнської віри та моралі у середовищі українського і російського народів. Зокрема, П. Куліш вказував на малоосвіченість та нетактовність православного духовенства, ворожнечу між духовними особами в середині церковної організації, слабкість змісту богословських праць, незрозумілість мови церковного богослужіння для простого народу. Загалом, констатував автор листа, простий люд не розуміє істинної християнської віри і відвідує церкву формально, бо так прийнято. Цим Пантелеймон Олександрович наголошував на тому, що така ситуація вже була в історії православної церкви і вона призвела до фактичного її поглинання католицькою. На думку мислителя Римська церква краще організована, а духовенство більш моральне і фахово підготовленіше для роботи з мирянами [92, арк. 12–14]. Пантелеймон Куліш прагнув аби православна церква, по аналогії з католицькою також стала консолідуючим та націєтворчим інструментом. На наше переконання, такими поглядами керувався Пантелеймон Куліш беручись до титанічної роботи над перекладом Святого Письма українською мовою, виступаючи за виголошення церковних проповідей українською мовою.

Загалом протягом усієї наукової діяльності та літературної творчості П. Куліш виступав свідомим творцем української мови, її стратегом і безпосереднім будівничим. Серед основоположних національних ідентичностей саме мову він ставив на перше місце. Мова та створена на основі неї нова українська література мали стати базисом формування культурно-національної окремішності, самобутність яких мала бути безапеляційною в Європі та Російській імперії. Штучно героїзовану історію, історію як міф Пантелеймон Олександрович відкидав, його цікавив позитивний досвід минулого, який варто використати для подальшого державного будівництва. Саме через це, відкинувши та навіть засудивши період козаччини, як штучно героїзований та непридатний з огляду на використання у державному будівництві, П.Куліш опинився у своєрідній ізоляції від своїх колишніх побратимів-інтелектуалів. Загалом же мовно-літературний досвід, історичні та філософські розробки Пантелеймона Куліша вельми корисні для назрілого повернення сучасній українській мові її

значення, для формування національної самоідентичності українців, переосмислення національної історії з позитивістського підходу. У подальшому актуальним залишається вивчення поглядів мислителя на проблему формування та розвитку слов'янської спільноти. В оцінці впливу католицької церкви на розвиток польського народу мислитель вказував на те, що з однієї сторони католицьке духовенство сприяло національній консолідації польського народу, його інтеграції до західноєвропейського культурної і політичної спільноти, а з іншої – фанатизм католицького духовенства та єзуїтів сприяли поширенню національно-релігійної нетерпимості в державі, яка призвела до послаблення Речі Посполитої, виникнення численних політичних катаклізмів. Серед характеристик православного духовенства і церкви П. Куліш виділив їхню залежність від світської влади, відсутність агресивної позиції щодо інших християнських конфесій, поступливість і, до певної міри, не принциповість церковної еліти у відстоюванні інтересів своїх мирян. За твердженнями мислителя середні та нижчі верстви українського суспільства були міцними носіями православної віри та стихійної національної ідентичності, боролися за її збереження, а от деякі вищі церковні ієрархи та знать готові були відступити від свої віри, піти на компроміс (по суті поступки) з католицькою церквою.

Отже, позитивістська історія, мова, національна художня література та частково віра стали базисом формування національно-культурної окремішності, самобутності слов'янських народів. Стихійне слов'янське відродження вирвало багато народів з імперського середовища.

3.3. Російське великодержавництво у славістичних студіях П. Куліша

Протягом XIX ст. у сфері науки, ідеології, культури поза межами конкуруючих на українських теренах імперських дискурсів визрівала ідея єдності українства в найрізноманітніших вимірах. Малоросійський автономізм, хоча і в антикварному вигляді, проте зберігав ідею української державності. Український романтизм актуалізував ідею єдності українських територій. Позитивізм (у практиках обласництва) обґрунтував ідею єдиної для всіх українських територій мови, особливих психофізичних типів українців, одного історичного кореня, себто спільного минулого від давньокиївських часів, через литовсько-польську добу, козаччину аж до новітнього періоду. Формування української ідентичності, ніяк не суперечило пануючим у тому ж XIX ст. ідеям слов'янської єдності, але перед українськими мислителями ставало складніше завдання – виокремити із загальнослов'янського (зокрема, східнослов'янського) світу українців, довести їхню етнічну самобутність, яке мало відбуватися не стільки на перерахуванні ознак національної ідентичності, особливостей культури, менталітету, мови та традицій українського народу, рис його історичного розвитку та характеристик політичної культури, скільки у демонструванні відмінностей від російського чи польського етнічного та соціокультурного середовища.

Існуючий у XIX ст. стан речей обумовлював роботу більшості українських істориків у межах імперських історичних дискурсів. Учені мали зважати на політичну та цензурну ситуацію, особливо це стосувалося Російської імперії, але вітчизняний мислитель Пантелеймон Куліш, володіючи аналітичними здібностями, літературними талантами та гарно знаючи історичні джерела, у своєму інтелектуальному доробку зміг у достатній мірі висвітлити особливості російського менталітету, політичної культури та ще ряд ознак національної ідентичності, які дозволили чітко відокремити українців від росіян, показати історію українського поневолення в Російській імперії та попри висвітлення досить антагоністичного ставлення народів один до одного у минулому і

сучасному П. Кулішу XIX ст., прийти до ідеї подальшого мирного й гармонічного співжиття.

Варто відзначити Пантелеймон Куліш предметно не займався вивченням історії Росії, відсутні у його творчому доробку однієї чи декількох праць, які б чітко визначали погляди та рецепції українського мислителя на історію формування російського народу. Все це доводиться відбирати з різнопланової Кулішевої інтелектуальної спадщини: епістолярію, публіцистики, історичних праць, художніх прозових та поетичних творів, авторських рукописних нотатків.

Починаючи з періоду, коли П. Куліш став до активної громадської діяльності, молодий мислитель уже мав усталені погляди на українсько-російські відносини, національні ідентичності обох народів. Мало того, зроблені ним тоді заяви на сторінках періодичних видань стали приводом до формування імперською владою певного відношення до цього українського інтелектуала. Так, в одному із жандармських документів у слідчій справі Кирило-Мефодіївського братства[16], було зазначено, що «питает не расположение к русским [96, с. 76]». Таке формулювання, вочевидь, не було враховано при характеристиці політичної благонадійності Пантелеймона Олександровича Куліша правоохоронними органними Російської імперії та не підкріплене іншими, більш доказовими, жандармськими чи цензурними донесеннями. Адже український мислитель протягом другої половини XIX ст. займав досить високі посади у державних відомствах імперії. Від себе також додамо, що П. Куліш (принаймні у його інтелектуальному доробку ми цього не виявили), жодним чином не ображав російський народ, хоча й засуджував експансіонізм його правителів. Варто відзначити, що у 1840-і рр. (коли відбувалося професійне становлення українського історика) у тодішньому українському інтелектуальному середовищі панувало негативне сприйняття російської політичної і державної еліти як чужинців-загарбників. У своїй праці «Воспоминание о Николае Ивановиче Костомарове» П. Куліш про російський народ писав наступне: «Поддавали их, так

[16] Про форму участі П. Куліша у Кирило-Мефодіївському братстві, пов’язане з ним слідство та покарання ми згадували у п. 2.1.

сказать, анафеме, под польскою кличкою москали. Нам любо было тогда выражать племенной антагонизм еще более грубым словом. В анекдотических беседах мы называли соплеменников эстетического Пушкина кацапами, alias кацапнёю. <...> Шевченко, воспитанный чтением псевдо-Конисского, растравил <...> рану, и мы сделались ненавистниками не только тех, которые, по-нашему детскому воззрению, были виновниками бедственного положения нашей родной Украины, но и самых москалей, этого, по нашему тогдашнему мнению, грубого и ни к чему высокому не способного народа, который мы звали кацапами [119, с. 205–229.]».

Від означення росіян словом «кацапи» П. Куліш невдовзі відмовився, зазначивши, що і вживання назви «хохли» для українського народу, так і назви «кацапи» для росіян є образливими. Дослідник зазначає, що вони ніколи раніше в історії обох народів не зустрічалися (не мають історичних коренів), а є чиєюсь вигадкою, яка прижилась у середовищі простого народу. В інтелектуальному просторі цих слів не має бути, бо це елементарне наукове невігластво [405, с. 24–28].

Разом із цим сучасний кулішезнавець Є. Нахлік зазначає: «Пізній Куліш утрирує свою давню негативну настроєність щодо росіян, бо бунтівне почування зневаги до панівної чужої нації не перешкоджало йому щиро захоплюватися Плетньовим і почувати до нього родинну прив’язаність. Очевидно, в усному та листовному спілкуванні Куліш враховував думки і настрої своїх співрозмовників та адресатів: Василеві Білозерському, Шевченкові, Костомарову казав одне, Грабовському і Свідзінському – інше, а Плетньову – ще інше. У цьому немає чогось дивовижного, непорядного, вартого осуду: за тогочасних колоніальних умов, що в них опинилася Україна, Куліш лише у взаєминах із «братчиками» був рівноправним суб’єктом, тоді, як у стосунках із польською шляхтою мав дипломатично брати до уваги їхні історичні упередження та претензії, пам’ятати про їхні культурні багатства, з яких міг користати, а у зближенні з Плетньовим мусив зважати, що перед ним – високопоставлений представник імперської урядничої ієрархії й панівної культури, зайва одвертість із яким могла дорого

коштувати. Представник поневоленої нації не міг рівноправно (а отже, відверто) спілкуватися з представниками нації, яка донедавна панувала політично і далі зберігала культурну домінацію, а з представниками нації цілковито панівної – поготім. Мимоволі мусив вдаватися до зручної дипломатії. З польською шляхтою, позбавленою реальної влади, міг собі дозволити гостру дискусію, а з Плетньовим та його оточенням змушений був тримати себе обережніше. Утім, і нещирим із Плетньовим Куліш не був – просто не виявляв уповні свого українського патріотизму, залишаючись не до кінця відвертим... [300, с. 53]». Мабуть, у цьому Кулішевому спілкуванні виявлялась одна з найбільш притаманних українцям ментальних рис – уміння пристосовуватись до різних умов та обставин життя.

П. Куліш вільно почувався у будь-якому середовищі: українському, польському, жодним чином не уникаючи контактів з представниками російської інтелігенції, яких би вони поглядів не дотримувалися щодо українського народу. Разом з цим, заради справедливості варто навести і приклад того, як Пантелеймон Куліш розірвав співпрацю з російським публіцистом, видавцем часопису «Парус» та одним із лідерів слов'янофільського руху Іваном Аксаковим (син доброго товариша П. Куліша, російського письменника Сергія Тимофійовича Аксакова), саме через антиукраїнські погляди останнього. Розрив особистих стосунків та ділових контактів між І. Аксаковим та П. Кулішем розвивався досить стрімко. Так, 20 листопада 1858 р. П. Куліш делікатно відкликав уже подані до «Паруса» матеріали («У Вас есть две мои статейки. Отыщите их, сделайте одолжение, и пришлите мне. Они мне нужны очень, очень»), закинув його видавцеві (т.б. І. Аксакову) ігнорування окремішності наддніпрянських українців («<...> у Вас в объявлении «Паруса» исчислены всеславянские народности, кроме малороссийской <...>»), поставив за приклад тих росіян, які домагаються для нього, Куліша, дозволу видавати український журнал («<...> петербургские русские позволяют существовать малороссийской народности и хлопочут о ней, как свойственно истинно просвещённым людям нашего времени»), прямо дорікнув І. Аксакову за його захист В. Черкаського («А в Москве, я слышу, хлопочут о сохранении за помещиками права сечь людей розгами, и даже такие

люди, как Вы, печатно вступаются за подобных публицистов») [389, с. 176].

У листі до І. Аксакова від 28 листопада 1858 р. український історик висловився з наведених вище питань розлогіше й у більш різкій формі. Він доводив хибність аксаковського «исторического взгляда на нашу родину, оскорбившего, – як зазначив Пантелеймон Олександрович, – меня до глубины души». «Если бы у нас существовала свобода мнения, поверяемого только просвещённым обществом, то мы с Вами, почтеннейший Иван Сергеевич, не тратили бы времени на слово для одного читателя. Но возражать московской школе печатно нет возможности. <...> Вы написали беспрепятственно, что Вам было угодно, о Малороссии: неужели же Вам не было известно, что Вы становитесь под знамя московских царей Иванов, собирателей земли Русской, против которого нам не дозволено идти с словом опровержения? Вам ли освещать своим добровольным судом те меры, которые принимаются относительно Малороссии централизаторами? Если Вы убеждены в пользе централизации, то позвольте же и нам стремиться к децентрализации, а зная, что против нас официальная власть, не оскорбляйтесь письменным упрёком, который в печати был бы подробным трактатом [Цит. за: 389, с. 176]».

Великодержавницький випад І. Аксакова проти українства обурив П.Куліша («<...> Вы не считаете нашей народности отдельной от севернорусской <...>») й спонукав разом із земляками в Петербурзі діяльніше домагатися заснування українського часопису, в якому можна було б давати відсіч – бодай у межах дозволеного цензурою – таким шовіністичним публікаціям («Идея малороссийского журнала обязана Вам внезапным переходом в дело») [389, с. 176].

На думку Є. Нахліка, почувавшись належним до руської етнічної спільноти, за княжих часів сконсолідованої єдиною Києво-Руською державою, П. Куліш водночас обстоював політичну, культурну й мовну самосвідомість і самодостатність українців, їхнє право як окремого народу на самовизначення [389, с. 177]».

На здійснену І. Аксаковим спробу виправдання (мовляв, він «не называл в

своём объявлении ни ***великорусов,*** ни ***малорусов,*** ни ***белорусов»***) П. Куліш зазначив: «Вот Ваша оценка малороссийской народности! Чем проявили себя белорусы, которых) Вы ставите рядом с нами? Польша ли, Москва ли претворит [их] в свою народность, от этого не будет ни убытка человечеству, ни пользы приобретателям. Не претворивши нас в москалей (что невозможно), вы изгладили бы народность самобытную и богатую, которая, развиваясь на свободе, много бы помогла и вашей народности; слиться же с вашею она может только вследствие совершенного упадка. Вот мы на чём стоим и вот почему нам больно видеть Ваши стремления обобщить обе Руси, пользуясь тем, что на Вашей стороне административная сила. Воля Ваша, а это не по-русски – это по-московски [389, с. 177]».

Урешті в тому ж листі від 28 листопада П. Куліш прямо відмовлявся співпрацювати з «Парусом»: «Находившиеся мои статьи у Вас ничтожны, и польза от них Вашей газете не могла бы быть; но мне было горько думать, что они напечатаются в «“Парусе” [389, с. 177]».

Даним сюжетом з листування яскраво ілюструються погляди Пантелеймона Куліша на повну національно-культурну окремішність українців від росіян. У той же час проявляється і певна недооцінка національно-культурних та самобутніх ознак білоруського народу. Проте виправданням такої оцінки мислителя може послугувати той факт, що процеси російської асиміляції білорусів було більш сильнішим і формування їхньої національної самоідентичності відбувалося у досить складних історичних умовах. Принагідно зазначимо також, що в своїй інтелектуальній спадщині П. Куліш фактично не займається вивченням історії білоруського народу, формуванням його культурних та мовних особливостей. Нерідко український історик щодо білорусів у якості синонімічних назв вживає означення «задесенці», «литвини»: «Полтавці звуть «задесенських сіверян» – литвинами, хоча самі «задесенці» не скажуть про себе: «Ми литвини» [182, с. 94–95]». Ще одна замітка П. Куліша щодо білорусів стосувалася того, що про цей народ, як на українських, так і російських теренах полюбляють складати різні анекдоти [182, с. 95].

П. Кулішу в своїх історичних і публіцистичних студіях постійно доводилося зважати на цензурні умови в Російській імперії. Адже, цензурний статут забороняв критикувати політику російських царів, порушувати питання про несправедливість ставлення царизму до населення приєднаних колись територій і т. ін. Багато ідей та поглядів, йому доводилося подавати завуальовано.

Про цензурні утиски та відсутність реальної можливості висвітлювати національні особливості та самобутність українського народу, його відмінність від російської ідентичності П. Куліш неодноразово зазначав у своєму епістолярії. Так, у листі до російського письменника Сергія Аксакова Пантелеймон Олександрович писав: «Слова мои потому кажутся иногда резким криком, что им не предшествовали свободные объяснения с читающим обществом, что свободы слова мы, малороссияне, лишены более, нежели какая-либо народность в Русской империи, что мы поём свою песню на земле чуждой. Для нас не наступила ещё терпимость мнения, которою пользуетесь вы, великороссияне. Мы имеем против себя не одно правительство, но и ваше общественное мнение. Мы имеем против себя даже собственных земляков-недоумков. Нас горсточка, хранящих веру в свою будущность, которая, по нашему глубокому убеждению, не может быть одинакова с будущностью великорусского народа. Между нами и вами лежит такая же бездна, как между драмой и эпосом. И то, и другое – великие создания Божественного гения, но странно желать, чтоб они слились в один род. А ваше общество этого желает и в это слепо верует. Ваше общество думает, что для нас клином сошлась земля в Московском царстве, что мы созданы для Московского царства, а пожалуй – что Московское царство создаст нашу будущность. Мы это видим и чувствуем беспрестанно, и, не имея возможности писать за себя так, как пишут дома, изредка только нарушаем своё молчание, и тогда наше слово является результатом подавленных идей, и мнение наше о том, о сём, высказанное сжатою фразою, кажется вам запальчивостью, заносчивостью, резкостью. Да если бы можно было нам писать по-искандеровски, то каждая оскорбляющая Вас фраза превратилась бы в биографический или социальный трактат и целая литература образовалась бы из нашего несогласного с Вашим воззрения на то, что теперь

обсуживается, в назидание всей Русской земли, по-московски и по-петербургски. Это время и настанет-таки, но настанет тогда, когда нас не будет уж на свете. И пускай доказательством будет то, что в период высшего развития вашей письменности существуют люди, негодующие на её односторонность и нетерпимость. Мы не домогаемся от правительства и вашего общества невозможного пока мест, но мы храним завет свободы нашего самостоятельного развития, и это дело не ниже осуществления наших идей в отдалённом будущем [85, с. 10−12]».

Пантелеймон Куліш чітко розумів, що російське самодержавство проводить цілеспрямовану політику формування російської національної й імперської ідентичності. До цього процесу долучають найкращі інтелектуали не тільки домінуючого етносу, але й переманені матеріальними благами та хибними переконаннями представники впокорених народів. З таким станом речей важко, але необхідно боротися. Цей шлях боротьби довгий і тернистий.

Так чи інакше, але, навіть, повз цензурну завісу, пильність жандармів до персоналії П. Куліша, на початок 1860-х рр. широке коло російських інтелектуалів знало про Кулішеві погляди на розвиток російського та українського народу, їхні взаємини, перспективи подальшого історичного розвитку; інколи намагалися дискутувати. Так, уже згадуваний нами відомий російський слов’янофіл І. Аксаков у газеті «Москва», у 1867 р., написав на адресу українського історика наступне: «У чеха, например, может быть и уже есть свой домашний литературный язык, на свободу которого никто и не посягает; у русского Руси Галицкой, Карпатской, Днепровской, Приволжской язык литературный один – существующий русский; другого нет и быть не может. <...> г. Кулиш рассуждает, однако ж, так, как будто галичане и вообще малороссы стоят к России как особые какие-то племена, в тех же отношениях, как и чехи, как и другие «образованные славяне», для которых не бесполезно избрать один общий литературный язык в качестве звена, при полном литературном развитии их племенных наречий. Одним словом, советуя галичанам (и стало быть вообще малоросам) признать русский литературный язык за общий литературный для

всех славян, он в то же время советует им выводить своё местное племенное наречие “из тесного круга выраженных до сих пор этим наречием понятий”, – поощряет их к «литературной разработке» местного наречия и к созданию своего особого местного литературного языка.

Но ведь против этих-то именно попыток раздробить духовное единство Руси чрез создание, вместо одного русского литературного, двух-трёх русских литературных языков и восстаёт общественное мнение в России, лучшие люди, ревнители русской народности в Галиции и самый исторический факт народного стремления Руси к объединению [390, с. 238]».

Проаналізувавши такий антикулішевий випад, а особливо її завершальний пасаж варто зазначити, що П. Куліш ніколи не намагався роздробити, зруйнувати духовну єдність між східнослов’янськими народами, яка має давні корені і зокрема найбільш розвинулася у часи Київської Русі. Український історик виступав за відновлення історичної рівноваги, відновлення історичної справедливості в українсько-російських відносинах, встановлення рівноправного союзу Північної та Південної Руси. Ще в одній із своїх найперших історичних праць «Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1843 р.) П. Куліш спробував пояснити чому порушилася рівновага у східнослов’янському середовищі, чому виник розбрат. На думку тоді ще молодого українського історика, після Володимра Великого та Ярослава Мудрого спадкоємці не змогли поділити владу, а народ, не знаючи до чиєї влади прихилитися також почав між собою ворогувати. Карою за це ворогування стало монгольське нашестя Батия, яке порушило рівновагу, призвело до зміцнення російської частини східнослов’янського етносу, занепаду української, на який впав основний удар завойовників зі Сходу. На думку вже пізнього П. Куліша великим завданням є повернення втраченої рівноваги, що існувала за Київської Русі [176, с. 126].

Постійні політико-культурологічні українсько-російські відносини після розпаду Русі налагоджуються з середини XVII ст., тому природно, що у характеристиці розвитку східнослов’янських народів П. Куліш не міг обійтися без

аналізу персоналії Б. Хмельницького та історичних процесів другої половини XVII ст.

У ході висвітлення П. Кулішем «Хмельниччини», Переяславської ради 1654 р., політичних, соціально-економічних процесів період 60–80-х рр. XVII ст., початку XVIII ст. розкриваються погляди та оцінки історика щодо особливостей ментальності та політичної культури російського народу, його культурні особливості, традиції та звичаї, наводяться відмінна ідентичність українців та росіян.

Аналізуючи період першої половини XVII ст. та безпосередньо період «Хмельниччини» у третьому томі «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» П. Куліш вказував на цілеспрямовану діяльність московських емісарів по відлученню руського (т. б. українського) елементу зі складу Речі Посполитої. Московська держава, через православне духовенство цілеспрямовано проводила політику серед українського населення аби воно увірувало у доброго православного царя та обіцяні православними священиками блага. Проте, український історик зовсім не абсолютизує у розпаді Речі Посполитої (у сенсі відокремлення частини українських земель) роль московського фактора. Політична криза середини XVII ст. була викликана саме похибками правителів та магнатів Речі Посполитої (детальніше про це у п. 3.4): «Плод многолетней работы печерских монахов, а равно городских и сельских священников, созрел. Взошли на малороссийской почве и московские посевы… Измученый нравственно и разоренный вещественно народ вопил к царю о спасении. Расторжение польско-русской республики произошло вследствие ее собственных беззаконий. Москве оставалось только дать свою санкцию. Этот великий акт правительство Тишайшего Государя исполнило с религиозной торжественностью [129, с. 398–399]».

П. Куліш досить прозоро натякає на службу російської православної церкви інтересам Московської держави вже з XVII ст., але у той же час вказує на її порівняну слабкість відносно католицької церкви.

Повертаючись до розгляду історичних подій середини XVII ст. П. Куліш в

своїх оцінках «Козацького Батька», назвавши його іронічно «козацким Моисеем», котрий, «аки Моисей Израиля», взявся визволити свій народ від «польского ига», досить критично оцінював його діяльність, вказавши, що мобілізувавши до війни сотні тисяч українців, він, таким чином, прирік на загибель «сотни тысяч земляков», заслужив «проклятия несчастного народа», як-от у народній пісні «Ой богдай Хмеля Хмельницького / Первая куля не минула... [151, с. 33]».

П.Куліш звинуватив «Козацького Батька» в тому, що він розплатився з Ордою за військову допомогу сотнями тисяч українських молодиць, дівчат, парубків і дітей, що наслідком Хмельниччини стали розорення багатої країни, «голод и нищета в Украине», «замена панского ига козацким» над посполитим людом, який до того ж украй збіднів, і що «малорусский поджигатель» (Хмельницький), незважаючи на застосування, із притаманною йому жорсткістю, каральних заходів, не зумів навести лад на підвладній території – приборкати войовничу голоту, яку сам підняв на бунт проти панів: «Судя по политике Козацкого Батька, о которой нам говорит не столько его биография, сколько история козачества, Москва, в его уме, была последним, запасным поприщем козацкого грабежа, или последним козацким прибежищем, смотря по тому, как укажут непредвидимые обстоятельства [151, с. 86]».

Пантелеймон Куліш, навіть, ставить на карб Богданові Хмельницькому антимосковські виступи пізніших гетьманів – «измены, посеянные им в будущем козачестве». На міжнародній сцені, підкреслює П. Куліш, «Козацький Батько» усіляко маневрував, удавався до подвійної гри, «грозя Москве, прислуживаясь Турции, живя, по-видимому, душа в душу с татарами»: «Украинский хамелеон менял свой вид и тон беспрестанно, смотря по своим обстоятельствам, вечно рискованным. С людьми московскими он играл также несколько противоположных ролей», зокрема давав «москалям понять, что, если захочет, изломает Москву». Ще в «Истории воссоединения Руси» Куліш доводив, що Б. Хмельницький привів Україну до державної єдності з Росією внаслідок логіки історичного розвитку, тодішньої політичної ситуації та волі народу, хоча й не одностайної: «Он не мог не присоединить; его принудили присоединить:

принудила его к этому сила вещей, выковавшая украинскую нацию, и сама украинская нация <...> [151, с. 87]».

На думку українського історика так зване «возз'єднання» (відповідно до рішень Переяславської ради та «Березневих статей» Б. Хмельницького) відбулося, за Кулішем, поспішно й у гірший спосіб – без дотримання умов рівноправності в самому акті «переяславської злуки», під час якого козаки лише присягнули на вірність цареві, що милостиво зволив прийняти їх під свою опіку, і не уклали з ним – та й, по духу московського самодержавства, ніби-то не могли укласти – жодної угоди, а тільки визнали своє безумовне підданство, дещо скрашене поданням за два місяці петиції, яку цар в основному задовольнив зі своєї ласки (так звані Березневі статті). Натомість еволюційний шлях міг, на переконання історика з філософським мисленням, поступово привести до справді рівноправного возз'єднання двох «руських» народів [186; 187].

Багатий матеріал щодо висвітлення кулішевих поглядів на російську політичну культуру, спосіб державного мислення, ставлення до українців містить його стаття «Виговщина», опублікована у 11/12 номері журналу «Основа» (1861 р.). Окремим накладом текст історико-аналітичної студії було надруковано 1908 р. у Петербурзі [170]. До написання цієї статі П. Куліш уже мав значний досвід історіописання та роботи з джерелами у польських архівах. Під час роботи над історичною студією про часи І.Виговського український мислитель також мав зважати на імперську цензуру, норми якої не дозволяли критикувати політику царів навіть далекого минулого, кидати тінь на відносини між народами імперії Романових.

Оповідь у праці «Виговщина» П. Куліш розпочинає зі смерті Богдана Хмельницького та констатації того факту, що його син Юрій Хмельницький через недосвідченість у державних справах та юний вік не міг «тримати гетьманську булаву». Український історик-мислитель зазначає, що з самого сходження на гетьманство Іван Виговський: «Не мислив … Москві голдувати; мислив він Річ Посполиту Польську козаками підперти і Вкраїну на рівному праві з усіма воєводствами поставити [170, с. 2]». Про пропольську орієнтацію І. Виговського,

за версією П. Куліша, московського царя попереджав полтавський полковник Мартин Пушкар. Він наголошував на прямій військовій загрозі Москві від польсько-козацького війська. Та попри ці тривожні повідомлення гетьман все ж отримав від царських резидентів гетьманські клейноди та царську грамоту (тобі ж визнання повноправним гетьманом) [170, с. 3].

Не обійшов у своїй статті Пантелеймон Куліш і соціальні відносини у Гетьманщині, які на його думку стали фактором політичної нестабільності та були використані у подальшому московськими силами для насадження своєї влади. Так, за П. Кулішем у Гетьманщині існували серйозні протиріччя між низовим, запорозьким, козацтвом та козацтвом городовим. Останнє було заможним, не було обтяжене важкою військовою службою. Низовці та чернь заздрили такому становищу і намагалися шукати підтримки свого становища у зовнішній силі, переважно в Москві [170, с. 3–4].

Антигетьманське повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша історик розцінив як трагедію – братовбивство. Для запорожців формальним приводом для виступу проти гетьманської влади стала відсутність їхніх представників на козацькій раді у Корсуні. На їхнє переконання, думку запорожців не було враховано, центральна влада просто нею знехтувала [121, с. 4] (У наші часи ситуація повторилася майже один до одного – проросійські медіа розтиражували тезу, що київська влада «не слышит Донбасс»).

П. Куліш поміж рядків своєї статті прописав, що організація повстання М. Пушкаря – це московська інтрига та прагнення частини старшини, яка втратила колишній вплив з приходом нового гетьмана, взяти реванш. На думку Куліша-історика, конфлікт у Гетьманщині 1658 р. не був проявом громадянського протистояння, а лише інтригою та обманом скомпонованим декількома колись впливовими заколотниками: «Пушкар бо, сподіваючись на себе од Виговського великої помсти, військову чернь до себе скликає, волоцюг, дейнек, винників, броварників, пастухів й наймитів людських на козаків значних заохочує й, назвавши їх усіх дейнеками, величезний з них полк утворює [170, с. 5]». Навіть,

після розгрому повстанців, на переконання П. Куліша, суспільство гетьманської України було розколоте на «виговців» і «пушкарівців» [170, с. 5].

Отже, трактуючи україно-московські відносини по декількох роках після Переяславської ради, український мислитель опосередковано вказав на такі риси політичної культури московських правителів, як відсутність поваги до виборної козацької влади, ігнорування інтересами значної частини українського населення, використання технологій маніпулювання та сегментування суспільства на ворожі табори, як елементів управління соціумом при досягненні своїх експансіоністських цілей. Разом із цим після смерті Б. Хмельницького Москва вдалася до порушення принципів «Березневих статей» (ще одна риса політичної культури Московської держави – недотримання міждержавних угод) та до порушення зобов'язання непорушно дотримуватися козацьких прав та вольностей. Не маючи можливості точної ідентифікації, віднайденої нами у його рукописах, цитати щодо історичної події українсько-російських відносин, яка, на наше глибоке переконання, слугує гарною ілюстрацією ситуації в україно-московських відносинах XVII ст., так, до певної міри і на сучасному етапі. Так, в одному із своїх рукописів-чернеток він писав: «Они [московити – *Є.М.*] люди дикие, необузданные, не имеющие страха Божьего, и на верность их нельзя расчитывать… Нравы и обычаи – зверские [51, арк. 3]».

Тому, за переконанням П. Куліша, крок гетьмана І. Виговського на пошук умов відновлення союзних відносин з Польщею був цілком логічним. Автор статті «Виговщина», зважаючи на цензурні умови, не міг писати прямо про негативи московської політики щодо Гетьманщини, позиціонувати І. Виговського у вигідному світлі чи демонструвати свої прозахідні позиції. Все це він передавав читачеві опосередковано, виявляючи свої симпатії поміж рядків. «Стривожилась Москва, й зараз двинула князя Ромодановського з військом – Виговського діло на Вкраїні псувати» – так описав П. Куліш реакцію Московської держави на Гадяцьку угоду 1658 р., яка переривала відносини з царем і де-юре відновлювала могутню Річ Посполиту з рівними литовськими, польськими та українськими началами [170, с. 6–7]. По підписанню угоди у Гадячі І. Виговський не чекаючи

прямої московської агресії, розпустив по домівках козацькі полки та почав вирішувати поточні економічні справи. У цей час Москва вже почала культивувати серед простого люду настрої соціального та релігійного невдоволення, лякати його загрозами відновлення католицького насилля, нової шляхетської експансії, польськими жовнірами. Гетьман Виговський та його сили одразу ж були названі «недоляшками» [701, с.7].

Змалював Пантелеймон Олександрович у своєму нарисі й жорстокість московських військ та їхні тактику – нищення усього на своєму шляху, тотальне розграбування [170, с. 8]. Досить тонко охарактеризував П. Куліш військово-політичну тиранію московського війська Ромодановського у таких рядках: «Побили б самого Ромодана козацькі полковники хутко, та знав Ромодан, як їх посеред рідного їх краю притиснути: він усю чернь, усі злидні, увесь голодний й завзятий люд проти люду значного і багатого підняв, та, ще й слобідських козаків, що ще за Хмельницького з України посходили й все ж ніби на чужу землю на неї поглядували, і тих він до спільної роботи закликав, і ті помагали жорстоким й злиденним дейнекам села й хутори шарпати і внівець обертати [170, с. 9]».

На думку П. Куліша царський воєвода розумів, що він не зможе своїми військовими зусиллями здолати всю Україну, за яку могла стати й Річ Посполита, а тому виношував план відірвати Лівобережну України і звести там окреме гетьманство. На ідею створення нового державного утворення могла пристати значна частина козацької старшини, що опинилася в опозиції до І. Виговського.

Пантелеймон Куліш у своїй статті не вдається до детального висвітлення військових кампаній, обмежуючись лише окремими згадками про відновлення гетьманської влади в колись занятими московськими силами населених пунктах. Значно більша увага приділена інформаційній політиці гетьмана, який своїми чисельними універсалами намагається роз’яснити цілі своєї зовнішньої політики та небезпеки, які криються у московському пануванні.

Довів свою історичну оповідь П. Куліш до 28 липня 1659 р., коли сили І. Виговського завдали вирішальної поразки під Соснівкою московським військам. Конотопську битву автор «Виговщини» характеризує, як тріумф

козацької зброї та військової майстерності козацтва. Разом із цим український мислитель був далеким від ідеалізації перемоги, яка не принесла внутрішнього спокою, а, навпаки, розколола народ по умовним політично і соціально орієнтованим групам: дейнеки, левенці, низовці. П.Куліш на фоні зміни зовнішньополітичного курсу Гетьманщини та військового вторгнення московських військ зміг розгледіти тонкі грані внутрішньополітичного та соціально-економічного конфлікту в середині молодої Козацької держави. Його пояснення мислитель бачив у тому, що людність Гетьманщини, яка змогла соціально та економічно адаптуватися у часи Б. Хмельницького не проти була повернутися до польських порядків, решта простих селян та міщан боялася можливого польського гніту та ще більших у зв'язку із цим злиднів, а тому прагнула мати хоча б гарантії православного віросповідання під московським началом. На думку Пантелеймона Олександровича, самі ці обставини стали причинами політичної поразки гетьмана Івана Виговського, краху його політичного проекту відновлення україно-польського державного союза, але вже на федеративних засадах [170, с. 20−24].

Українська козацька зброя виявилася слабшою за московську політичну тактику, маніпуляцію духовними цінностями та об'єднавчу православну віру, яка стала одним із головних аргументів, що схиляла простий люд до політичного союзу з Московією, упокорення їй [170, с. 20−24].

У ситуації з упокоренням українців Московщиною, а згодом Російською імперією П. Куліш бачив й інший бік. Він неодноразово заявляв, що козацька (гетьманська) еліта була далеко не ідеальною, бо вона дбала перш за все за власний матеріальний та соціально-правовий зиск, між старшиною та простим народом була глибока соціально-економічна прірва. Народ, що змушений щодня дбати про своє виживання, не дуже й буде замислюватися про власні ідентичності, боронити їх від стороннього культурного впливу. Загалом, на думку П. Куліша, Гетьманщина не могла бути виразником національного ідеалу Української держави, вона була нежиттєздатною і врешті-решт мала зникнути. Власне, у причинах провалу антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи

український історик на перше місце ставить соціальну прірву між елітою і народом: « … что Украина отпала от Польши не как здоровое гражданское общество, а как нация, изнемогшая в отчаянной борьбе и заражённая недугами, от которых страдала сама Польша, – что новое гетманское правительство украинское, вместе с союзным себе духовенством, злоупотребляло отвоёванную ему народом свободу и предалось стремлениям эгоистическим, упустив из виду идею миновавшей войны народной, – что при таком состоянии дел не могло существовать между гетманом Мазепою и украинским народом единства стремлений, каковы б они ни были, и что с его падением должно было неизбежно начаться и падение грешной Гетманщины… Если бы он был, по успеху своего замысла, вторым Хмельницким, ему бы архиереи сочиняли силлабические оды; но, как его постигла неудача, то они торжественно предали его проклятию [153, с. 47–48]».

Своєрідною сентенцією у поглядах українського історика на російський народ, українсько-російські відносини може стати уривок із Кулішевого педагогічно-освітнього катехізису, який він склав для навчання та прищеплення національної свідомості Федорці Дворниченко – простій селянській дівчинці, яка жила та допомагала у хутірській садибі родини Кулішів. Так, у своїх педагогічно-освітніх студіях велику увагу П. Куліш приділив розрізненню українського та російського народів, характеристиці їхнього історичного розвитку: «П<итаннє>: Чи великоруський, чи малоруський народ старший? В<ідказ>: Наш малоруський народ старший од великоруського: бо Руська земля пійшла з нашого Києва і Християнська віра настала перш у нас. П<итаннє>: Коли наш народ старший од великоруського, то чом наші руські закони пишуться по-великоруськи? В<ідказ>: <...> Оце ж ми живемо під одним Царем із московським народом уже більш двохсот літ, і як пишуться закони про великоруських царських підданих – все однією великорущиною. Наша ж малорущина, чи українщина, за польського панування більш одрізнилась, ніж було колись іспершу, од великорущини, а великоруси, живучи різно од нас літ чотириста серед фін, мордви і всяких чужого племени народів, також розійшлись і словесним смаком і звичаєм з нами,

старокиївською Руссю. От і пісні в них і в нас постали инші, і споминки про давні століття в них свої, а в нас також свої. Та ми вдержали в собі предковічного слов'янства більш, ніж вони. Тим і вважаємо свій малорусько-український народ коренем і основою всього многомилліонного народу руського. Тим, знаючи мову великоруську, пишучи нею і розмовляючи де треба, маємо й свої хороші писання, котрі почитуємо залюбки над найкращі великоруські. Держимось і звичаю свого українського твердо, яко гарного і поважного у всій Слов'янщині, се єсть між поляками, чехами, сербами, болгарами і чорногорцями [56, арк. 4–13]».

Пантелеймон Куліш неодноразово у своїх історичних працях, публіцистичних статтях наголошував, що на розвиток російського народу вплинули не слов'янські етноси та їхні культурні традиції. Попри завойовницькі походи, приєднання до Московської держави, а згодом і Російської імперії значних просторів на Далекому Сході, Півдні, Прибалтиці, асиміляторська політика Московщини не могла знівелювати глибокі національні традиції приєднаних народів, а навпаки деякі з них запозичувала. В плані обрусіння П. Куліш зазначав, культура Московської держави, її цінності не могли конкурувати з оригінальною народною культурою неслов'янських, а тому найпростішим і найпіддатливішим у плані асиміляції на думку московських (імперських) правителів був саме український етнос. Асиміляцію українців історик П.Куліш вважав неприпустимою і хибною. Він виступав за єдність східнослов'янського світу («єдину рущину»), але критикував російський імперіалізм, русифікаторську асимілятивну політику щодо українців, ігнорування імперською владою потреб його духовного розвитку.

У віршованій збірці «Хуторній поезії» (Львів, 1882) П. Куліш зазначав про приреченість штучної, насадженої згори, відчуженої від простолюду імперської культури і незнищенність у нижчих верствах суспільства ідеї чистої правди й піднесеної моралі, про шкідливість надмірної централізації й концентрації у столиці національно-культурного життя країни. Все це він ілюстрував історичним досвідом Західної Європи, протиставляючи приклади централізованої Франції та децентралізованої, роздробленої на безліч наукових і літературних центрів, але

об’єднаної Німеччини [169, с. 37−49].

Пізній П. Куліша, який порвав із козакофільськими ідеями, вбачав у державотворчій традиції та культурній спадщині Київської (Древньої) Русі надійну основу для національного відродження Старої Русі (України), здобуття нею рівноправного становища серед сусідів, насамперед у найближчому слов’янському світі, про що натхненно пророкував у «Словці до староруських народовиків на появ “Позиченої кобзи”» (1892) [169, с. 56; 61].

У програмовій поезії «Національний ідеал» (1883) П. Куліш у віршованій мові виразив ментальні риси українців, їхнє прагнення до добросусідських відносин з близькими сусідніми слов’янськими народами – росіянами і поляками.

Пантелеймон Куліш послідовно стояв на позиції, що простий народ завжди знайде між собою спільну мову. Всі лиха та міжнаціональні незгоди від сторонніх чи зверхніх над народом сил, які нацьковують представників народних один на одного. Гнобителем українців виступав не народ російський, а правитель московський, що діє всупереч раціональні й логіці «освіченого абсолютизму» [169, с. 72].

У політичному плані П. Кулішу більше імпонував республіканський демократичний лад, хоча він ніколи не виступав проти монархії і, навіть, навпаки у праці «История воссоединения Руси» писав про те, що в умовах XVII–XVIII ст. монархічна форма правління була більш ефективною та користувалася більшою популярністю у простого народу, що бажав бути вірним одному правителю, а не місцевим свавільним магнатам, як це було у Речі Посполитій [169, с. 14].

Заради українсько-російсько-польської єдності, пізній П. Куліш (1880-ті рр.) не відкидав можливості створення федеративної держави трьох братніх слов’янських народів. Уявлена Кулішем ідея слов’янської федерації мала базуватися на рівноправних засадах. Це була зовсім не утопічна ідея чи реанімації ідей Кирило-Мефодіївського братства, нам такий задум уявляється, як прагнення до побудови нової політичної й економічної слов’янської єдності модерної доби. Слов’янський союз мав будуватися не на упокоренні російським імперіалізмом

інших слов'янських народів, а на зовсім принципово нових ідейних, суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних засадах: без кріпацтва та його окремих проявів, соціальної прірви між соціальними верствами, з широкими демократичними правами для народу, демократичністю та відкритістю влади, широким розвитком народної освіти, науки, високо розвинутою побутовою та елітарною культурою [383, с. 52].

Сучасний дослідник Є. Нахлік переконаний, що наведена вище ідея стала наслідком Кулішевих зиґзаґій 1874 р. (процаристські ілюзії) та 1882-го (спроба українсько-польської культурної співпраці), а також урахування нового державотворчого досвіду – австро-угорського, прикметного створенням 1867 р. дуалістичної імперії. «Із задивляння на двоєдину державність австрійців та угорців, виник задум щодо троїстості українсько-російсько-польської імперії на засадах монархізму, лібералізму і інтернаціоналізму [390, с. 281]». Вчений їх вважає наївними ілюзіями, а отже закономірно – марними. Ми дотримуємося дещо іншого погляду. П. Куліш видається нам все ж прагматичним реалістом, а задумана ним ідея цілком прийнятним апгрейдом Російської імперії, яка подолавши суперечності (у т.ч. вирішивши у цивілізований спосіб національне питання) може успішно розвиватися й надалі.

У написаному у Відні 1882 або 1883 р. віршованому посланні «Старорус-малорус до Нової, Великої Руси», що ним відкривався цикл «Переспівів великоруських співів», П. Куліш натхненно пророкував:

Буде час, коли між нами не стоятимуть Івани,
Що на добрий розум і на серце нам кують кайдани.
Не гаситимуть нам духа політичним фанатизмом,
Не впинятимуть прогресу чужоядним егоїзмом.
Тоді ми про давнє руське братство рівноправне спогадаєм.
Вкупі з вами в вольнім храмі і науки, й жизни заспіваєм.
[390, с. 326]

Щирі сподівання й настанови П. Куліша на дружні, рівноправні відносини українського і російського народів і сьогодні є надзвичайно актуальними, але в

той же час ілюзорними. Адже російська держава не змінилася. У влади знаходяться ті ж самі «Івани», які вбачають свій політичний шлях, політичний курс своєї країни тільки в експансії, куванні нових кайданів для сусідів.

Попри певну непослідовність, а іноді й суперечливість, у викладі своїх поглядів на східнослов'янський світ Пантелеймон Куліш чітко заявив про відмінність українського та російського народів не тільки по мовним особливостям, але й по ознакам ментальності, політичної культури, цивілізаційним пріоритетам. Український, російський та білоруський народи належали до одного кореня, мали гармонійний спільний розвиток у рамках Київської Русі. Однак, історичні обставини порушили цю гармонію, збалансований розвиток. Російський народ всупереч раціональній (за П. Кулішем) логіці узяв гору над іншими та почав насаджувати власні політичні і культурні цінності, що вже не були власне слов'янськими, а запозичені були від Золотої Орди, інших неслов'янських народів. На думку, українського мислителя це було контрпродуктивно, сіяло ворожнечу та взаємну ненависть між народами. Правителі московські (згодом російські) цього не розуміли і слідували власним експансіоністським прагненням, сіючи розбрат між сусідніми культурно близькими слов'янськими народами. Ненависть до імперського правління трансформувалася у вороже ставлення до російського народу. Пантелеймон Куліш не відкидав, а навпаки наголошував на єдності східнослов'янського світу, але категорично виступав проти зведення його суті до домінування російського елементу. Східнослов'янська єдність мала будуватися на рівноправному культурному розвитку, відновленому балансі прав Південної Русі (України) і Північної Русі (Росії).

Отже, у викладі своїх поглядів на східнослов'янський світ та природу російського великодержавництва П. Куліш заявив про відмінність українського та російського народів не тільки за мовними особливостями, але й за ознаками ментальності, політичної культури, цивілізаційними пріоритетами. Він стверджував, що гнобителем українців виступав не народ російський, а «правитель московський».

3.4. Погляди П.Куліша на проблему етно- та націогенезу поляків

Польський і український народи пов’язані не лише етнічно близьким походженням, належністю до слов’янського етносу, але й багатовіковими відносинами, спільною, але не завжди мирною, історією. Українські мислителі, що займалися питаннями вивчення розвитку українського етносу та слов’янознавством не могли обійти увагою й вивчення історії формування польської національної ідентичності, відносин та взаємовпливів обох народів. Значне місце в інтелектуальному науковому доробку П. Куліша відведено польській проблематиці. Особливий, точніше науковий, інтерес до польської історії та українсько-польських відносин Пантелеймон Олександрович проявив у період його перебування на Західній Україні, зав’язав знайомства з видними польськими інтелектуалами, однак у його історичних та публіцистичних студіях, діловому листуванні подано деякі погляди на формування польського народу, його національних ідентичностей.

Приступаючи до аналізу історико-теоретичної концепції Пантелеймона Куліша, варто одразу відмежувати теоретичні погляди мислителя на формування, розвиток польського народу, його культуру від оцінки та трактувань П.Кулішем українсько-польських відносин та його ставлення до можливості польсько-української згоди, які зазнавали змін під впливом загальнополітичної кон’юнктури історичної дійсності Російської та Австро-Угорської імперій, життєвих обставин Пантелеймона Олександровича Куліша. У певні періоди свого життя, як, наприклад, у період державної служби у Варшаві, П.Куліш будучи чиновником імперської системи управління мав образ ненависника усього польського, він по суті був активним провідником політики русифікації та усіляко доводив справедливість імперського асимілятивного курсу у Царстві Польському. У період другої половини 1860-х рр. Пантелеймон Олександрович усілякими методами намагається провести чітку межу між українцями і поляками, не допустити впливу поляків на розвиток українського руху у Галичині. У 1880-ті рр.

він уже є активним проповідником українсько-польської згоди, намагається довести близькість українців і поляків, пояснити причини історичного протистояння та суперечностей у минулому.

Мета нашого дослідження передбачає аналіз саме слов'янознавчих аспектів інтелектуального доробку П. Куліша, поглядів на формування та розвиток польського народу, його культурної ідентичності. У зв'язку з цим ідеологічні та ситуативні зміни у трактуванні українсько-польських відносин та конкретні заходи П. Куліша, як-то його заходи на чиновницькій посаді у Варшаві, громадські ініціативи у Львові у 1880-ті рр., цікавлять нас менше та загалом не впливають на сутність напрацьованого слов'янознавчого наративу Пантелеймона Куліша. Поряд із цим при аналізі історичних праць П. Куліша варто зважати і на цензурні умови, що існували в Російській імперії. Норми царської цензури часто змушували українського історика користуватися підміною історичних понять, загравати у тексті до правлячого режиму, у гарному світлі зображувати російських правителів імперії та Московської держави у минулому.

Основними працями П. Куліша, в яких викладено його погляди на національно-культурний та історичний розвиток польський народу, його взаємин з українським є статті «Полякам об украинцах: Ответ на безимянное письмо» («Основа», 1862 р.) «Древняя Русь в Царстве Польском» (1866 р.), «О востановлении древних прав греко-униатской церкви» (1866 р.), історичний нарис «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» (1867 р.), публіцистичне видання «Крашанка русинам і полякам на Великдень» (1882 р.), фундаментальний тритомник «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» (1889 р.) [136; 142; 150; 151−153; 183].

Знайомство Пантелеймона Куліша з польською історією, культурою, мовою та літературою розпочалося з 1840-х рр. Справжнім провідником у польський світ ідентичностей для П. Куліша став польський письменник та критик Михаїл (Міхал) Грабовський. «Все, выработанное польскою интеллигенцией, все усвоенное ею от Европы путем культуры, делалось моим достоянием через посредство Михаила Грабовского» – згадував П. Куліш [122, с. 88]. Українського

мислителя спочатку захопила художня манера М. Грабовського, його пристрасть до зображення народно-фольклористичних сцен, а після особистого знайомства і сама персона польського письменника: інтелігентного, толерантного, надзвичайно ерудованого. У П. Куліша та М. Грабовського були різні погляди на деякі сторінки українсько-польських відносин, різна конфесійна приналежність, але це ніколи не було перепонами у плідному спілкування: «О религии мы не говорили никогда; об истории же спорили… Он был поляк и католик до глубины души, но это не мешало ему сочувствовать моему тогдашнему псевдопатриотизму [356, с. 73]».

М. Грабовський познайомив Пантелеймона Олександровича з іншими польськими інтелектуалами: бібліофілом і колекціонером К. Свідзінським, поміщиком Г. Головінським, істориком та етнографом Е. Руліковським та ін. Слід відмітити, що ці люди, які хоч і дотримувалися інших ніж П. Куліш поглядів на деякі сторінки історії України XVI–XVII ст., інтелектуально розвивали молодого українського письменника і мислителя. Як стверджує сучасний український кулішезнавець Є. Нахлік, захоплення молодого П. Куліша польською мовою, літературою та культурою було настільки сильне, що деяким його землякам здавалося, що Пантелеймон Олександрович ополячився [389, с. 37]. Це зовсім не відповідало дійсності, ці чутки П. Куліш неодноразово спростовував, а головне він категорично виступив проти ототожнення деякими інтелектуалами поляків і українців як один етнос. В одному із листів до М.П. Погодіна, датованому 1843 роком, Пантелеймон Олександрович писав: «В рецензии моего романа Сенковский уродует Историю Малороссии и без церемонии делает нас Поляками, кем мы ни в коем случае быть не желаем, и молчать на его выходки значило бы соглашаться с его суждениями, не основанными ни на исторических документах, ни даже на здравом смысле… [412, с. 75]». Разом із цим, хоч і не досить сміливо, але П. Куліш погоджувався, що перебування українських земель в орбіті російського впливу та культури є згубним для української національної культури, а польсько-український зв’язок є єдиним порятунком від цього [64, арк. 17].

Ментально П. Куліш також тяжів до характерного польській політичній культурі республіканізму, у певній мірі відкидаючи московський монархізм.

Ми, навіть, схильні стверджувати, що П. Куліш свого роду заздрив сформованій польській ідентичності, міцній національній свідомості польського народу на середину XIX ст., аналогічного стану він прагнув для власного, українського народу: «Одні, пригнічені важкою долею, забули про славу свого імені, а інші, відчужилися від своїх убогих земляків, зневажливо назвали їх «мужиками і хохлами» [414, с. 77]».

Польський і український народи близькі, але не тотожні. Цю тезу П. Куліш провів крізь всю свою інтелектуальну спадщину. А заглиблювався історик у вивчення польської минувшини із прагматичних та практичних розрахунків, український історик намагався з'ясувати процес будівництва нації та віднайти обставини, що обумовили ті чи інші історичні процеси, події пов'язані з українським народом, знайти пояснення сучасному становищу українців, прогнозувати його подальші кроки [519, с. 214].

За П. Кулішем рання історія поляків, як українців[17], так «москалів[18]», була нерозривно пов'язана із заняттям землеробством. Хоча український історик зазначає, що найсприятливіші умови та найродючіші землі мали саме українці, а їхні сусіди слов'яни паралельно змушенні були займатися «звіроловством». Відповідно до історичної концепції українського історика всі слов'янські народи мали спільну мову та звичай, однак контакти між слов'янськими племенами-народами були обмеженні природними перепонами, густими лісами: «Язык древних славян не имел разных областных отличий, эти отличия выработались в последствии [129, с. 2]. Население великой польско-русской равнины говорило, веровало и управлялось или одинаково или с небольшими местными особенностями». За П. Кулішем «українці-пахарі» змогли у культурному та державно-політичному вимірі на ранніх етапах швидше прогресувати, а тому «поляки» і «москалі» змушені були відступити та, навіть, прийняти верховенство

[17] Паралельно П.Кулішем уживається назва «руська народовість»
[18] Таку дефініцію П. Куліш вживає у своїй статті «Древняя Русь в Царстве Польском»

над собою українців: «Руська земля природно була багатшою і русин перевищував первісного ляха [129, с. 6]». З такою тезою звичайно ж важко погодитися сучасним історикам, але для XIX ст. це було частиною творення національного міфу. Пантелеймон Куліш розумів це, а тому хоч у доволі спрощеній схемі намагався докопатися до першооснов формування національних ідентичностей. Необхідно було шукати та демонструвати історичні корені народів.

Не можна сказати, що Пантелеймон Куліш настільки глибоко займався польською історією, але сформульовані ним тези є і нині актуальними та пояснюють ключові сторінки польської історії. Багато тверджень П. Куліша сьогодні можна трактувати як дещо спрощені або такі, що не відповідають сучасному рівневі знань, але вони є частиною його слов'янознавчих уявлень. Так, на думку мислителя слова «поляк», «Польща» – це не самоназва давнього народу, що мешкав на захід від р. Вісла, а уведені «державними людьми» дефініції, шляхтою, якій ці терміни надзвичайно імпонували [138, с. 13]. За переконанням Пантелеймона Олександровича у Польщі XIX ст. й досі для позначення певних історичних груп її населення вживаються назви «мазури», «куявяни», «краковяни» і т. д. [138, с. 48–49]. На наше переконання, цією, можливо й не достатньо науководоведеною, сентенцією П. Куліш не принижує назви західнослов'янського народу, а доводить що по аналогії із західними сусідами за народом П. Куліша також має закріпитися назва «українці» – не малороси, не волиняни, не галичани, а саме українці.

Вибудовуванню польської ідентичності та закріпленню за народом назви – «поляки» сприяла, на думку Пантелеймона Олександровича, католицька церква, яка шляхом релігійної консолідації народу прагнула закріпити домінування багатих станів. Він стверджував, що у часи коли йшло активне закріплення назви поляк, або створювалося «тіло Польської держави» український народ носив ім'я або самоназву – «руський народ» [129, с. 37].

Католицькій церкві та її ролі у формуванні «польської народовості» П. Куліш приділив значну увагу. На наше переконання, з поміж усіх чинників

націотворення Пантелеймон Олександрович акцентується на релігійних чинниках найбільше. У сприйнятті П. Куліша католицька церква, а особливо після створення ордену єзуїтів діяла, дуже агресивно відносно завоювання нового простору. З укоріненням на польських теренах католицизму відмінності між українцями та поляками почали наростати. «Папа, строитель Польши из руських развалин» – досить різка, але у той же час досить послідовно доведена П. Кулішем теза. На думку українського історика у пізньому середньовіччі консолідація польського народу здебільшого йшла не на національному, а на релігійному підґрунті. Католицькі ієрархи не поспішали розвивати власне польську культуру. І свідченням тому стало те, що перша книга польською мовою з'явилася лише у XVI ст., а освічених та знатних колах польського суспільства домінуючою була латинська мова [129, с. 45–49].

Оригінальним було трактування у П. Куліша впливу монгольської навали на формування польського народу. Завдяки тому, що основний удар завойовників зі сходу припав саме на землі Русі, а на польських теренах монголи дійшли тільки до Кракова, у Польщі не було перерви у культурному та державному розвитку, не було такого руйнування і занепаду, як це було на землях Південно-Західної Русі. Разом із цим натиск «азіатської дичі» консолідував польський народ, змушував панів і шляхту шукати злагоду з простим селянством, шукати насамперед основи національної, а не станової єдності [129, с. 45]. Зовнішній фактор для єднання «польської народовості» зберігався й у XV–XVI ст. – єднанню сприяли й постійна небезпека набігів на польські землі кримських татар, стан перманентної війни з Османською імперією [129, с. 34], потенційно ворожа політично й релігійно Московська держава: «На Посполитую Ресь монархическая Москва смотрела как на третью после Новгорода и Пскова республику, которою ради собственного спокойствия, должна она уничтожить вместе с ее ублюдком – казацкой республикой [129, с. 109]».

Причини того, що польська культура і католицизм взяли гору у ВКЛ, яке до того запозичило руську культуру, П. Куліш пояснює агресивним ідеологічним наступом католиків. На відміну від католицизму православна церква не

нав’язувала свою догматику і не «кріпко її боронила», а католики постійно наголошували, що вони «старші брати» та культивували свою обраність, вищість [129−131].

Український історик також послідовно доводив, що Польща та її народ мали постійну підтримку західноєвропейського католицького світу. Польщу підтримували і на початках її християнізації, бо це був своєрідний майданчик проникнення католицького впливу на православний схід, і у період XVI–XVII ст. Саме у період Реформації Польщу всіляко підтримував папа римський та європейські країни, у яких домінуючою (державною) залишилася католицька конфесія. Польський народ та еліта за релігійними і культурними ознаками були приналежні до західного католицького світу, їх можна було використовувати для боротьби проти протестантських країн, сприяти поверненню деяких з них до католицького лона. Папство із задоволенням йшло на сприяння польським правителям у військовій та культурній експансії щодо руського народу, адже це було розширення сфери впливу католицької церкви [130, с. 20–24].

Зростанню і розвитку гомогенного польського народу сприяли економічні та культурні чинники. Так, за твердженням П. Куліша бурхливий економічний розвиток Польщі розпочався із XVI ст., коли країна здобула вихід до Балтійського моря. Отримавши стабільні торгівельно-економічні відносини із країнами Західної Європи, Польська держава забезпечила собі стабільний грошовий прибуток та могла витрачати кошти на свій культурний розвиток. В орбіту останньої різними привілеями та благами правителі намагалися втягнути найбільш «талановитих синів сусідніх народів» [129, с. 9]. На думку П.Куліша, це пояснювало причини певного занепаду в українській культурі, оскільки в римській церкві служили кращі інтелектуали, а в руській (православній) церкві залишалися тільки ті, що не привабили або випали з поля зору католицьких ієрархів [149, с. 328].

За визначенням Пантелеймона Куліша сучасна йому польська нація «составная», тобто поліетнічна, в якій з’єднані, як польський елемент, так і не польський. Нам достеменно невідомо, чи з політичних мотивів, чи із дійсних

переконань український мислитель вважав не польський елемент деструктивним, «гнобительним»: «Если бы эта составная нация, эта оригинальная королевская республика, следовала той ладности и людскости, которой отличались домовитые представители собственно польского элемента ея, [то] владения сделались бы благословенным краем гражданской свободы, какою не пользовалась ни одна из соседних наций [130, с. 109]». Не польським елементом на думку мислителя було населення території Червенської Русі, яка тривалий час входила до держави Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Жителі цих територій, а особливо Краківщини, незважаючи на окатоличення, зберегли багато руських культурних ознак [137, с. 9].

Питання кордонів розселення польського народу і зокрема своєрідної географічної межі між польським та українським народами П. Кулішем окремо не розглядається, а сам мислитель зазначає, що досягти порозуміння у ньому майже не можливо через те, що по-перше, у XVI ст. не знав і навіть не замислювався, де закінчується територія однієї держави (народу) і починається іншої; по-друге, активна колонізація поляками українських територій, особливо у прикордонні зовсім розмили хоч якийсь кордон. Поляки-колонізатори, що прийшли на українські землі після XVI ст. були між собою дуже консолідовані, вони швидко взяли гору над місцевим населенням, запровадили свою мову, а їхня культура, що перебувала на вищому щаблі розвитку, пригнічувала місцеву – простонародну. Ця ситуація обумовила великий вплив поляків на Правобережній Україні, давала їм підстави обґрунтовувати свої права на цю частину українських земель. На думку, П. Куліша це було неприпустимо і проти такого хибного історичного обґрунтування «польщизни» Правобережної України слід боротися, як створенням нового історичного наративу, так й адміністративними методами [142, с. 47−58]. Саме така ідеологічна позиція зумовлювала дії Пантелеймона Куліша під час його чиновницької служби у Варшаві. Сучасний кулішезнавець О. Федорук зазначає, що у своїй ідеології Куліш-урядовець керувався власною історико-теоретичною концепцією, розвинутою в працях «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» (написано 1867 р., опубліковано

1868 р.) та «Исторія воссоединения Руси» [528, с. 13]. «Все межиріччє від Буга до Вісли з давніх давен було руське, – стверджує він. – Ляхва осіла його вже навпослі, а осівши, повернула багацько й питомої Русі у польщину", адже і „самі козаки не дурно в піснях своїх усю Віслу клали порогом між Ляхвою і Руссю". На сьогодні – „пішло в непам'ять козацьке завзяттє разом з козацькою славою, що була „дивом по всьому світу", а проте не перестала боротись Русь із ляхами. Не тим робом боре ляцьку силу сила руська, що перше часом, сліпуючи, сама собі шкодить, а все не зрекається предковішнього права – розпростирати руський побут по саму Віслу. Усі ті дурощі, уся та покидь, що понакоювано під час бороття з ляхами, – все те зникне колись, мов сон; а народня думка про господарюваннє по саму Віслу зостанеться і, може, через сю думку заповітну Вісла буде колись обміжком Русі від заходу, як тепер Карпати від полудня. Чує Русь право до сього, чує до сього снагу у найглибшій глибокості свого великого серця" [149, с. 28,30]. Остерігатися „польщини" і якомога ретельніше викорінювати її з української мови – це настанова, яка безнастанно пропагувалася П. Кулішем в Галичині у 1860-х роках і пізніше (особливо у листах до О. Барвінського). Український мислитель вважав, що на першому етапі побудови української ідентичності слід викорінити спочатку польський вплив, запровадивши у шкільне виховання та діловодство російську мову, а згодом, за сприятливих урядових і національно-культурних умов, сприяти поширенню української. Є всі підстави припустити, що російську мову в українських школах Холмщини П. Куліш трактував не тільки як спосіб відгородитися від польських великодержавних претензій на Україну, а й як реальний засіб поступового переходу на власне українську – народну мову викладання: «Мы должны провести сколь можно более глубокую межу между украинцами и поляками; такою межою и будет русский язык» [339, с. 70].

З історико-публіцистичних студій Пантелеймона Куліша можна виокремити значну кількість ментальних рис польського народу, які знайшли своє вираження в історичних прикладах. Так, П. Куліш зазначає, що поляки – це насамперед селянський народ, який не прагне до міського життя. Для польської шляхти

головним благом вважалася праця на землі та військова служба. За розширення земельних володінь шляхта готова була помирати, а торгівля для них була чимось їх не гідним. Саме прагненням займатися виключно сільським господарством український історик пояснює настільки сильний колонізаторський натиск польської шляхти та магнатів на українські землі. Загальною ментальною рисою польського народу також є любов до волі, домашнього затишку, домашніх справ, патріархальність родинних відносин. У відношеннях до іноземців із Західної Європи поляки є дуже гостинними, багато чого вони запозичили з облаштування свого побутового життя у німців. Серед рис, що мають націєтворчий характер (їм П. Куліш симпатизував найбільше), історик називав державний патріотизм, любов до героїчної історії та національних символів. Дослідник П.Куліш також зазначав, що увага до історичної пам'яті у польського народу пробуджувалася у періоди певних військово-політичних катаклізмів, серед яких найпотужнішим виявилися козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – 20–30- х рр. XVII ст. та «Хмельниччина». Не вдаючись до глибокого аналізу цих явищ, зазначимо, що на думку П. Куліша поразка козацьких повстань активізувала політику ополячення, почалося потужне придушення руського елементу в польській культурі [137−139; 155−160].

За П. Кулішем у політичній культурі поляків з'єднувалися досить полярні речі. З однієї сторони це гордість за свій республіканський лад, протиставлення його переваг щодо інших форм правління (наприклад, самодержавству Московської держави), а з іншого нетерпимість до простого народу (посполитих) та його потреб, польська кічливість (за П. Кулішем – є польська кічливість, яка не дозволяє приписувати якісь грані досягнення іншим народам, наприклад козакам), гордовитість правителів та господарів окремих земель (мова йде про магнатів), самохвальство, фанатична віра у свою правоту та жіноча легковірність по відношенню до того, що мовить католицька церква. Фанатичність віри та повний послух католицькій церкві, крайню нетерпимість до інших віросповідань П. Куліш вважав одними з найбільш негативних рис польського народу: «Поляків

дуже фанатизують ксьондзи і єзуїти, вони несуть розбрат між польським і руським народами і цим сприяли послабленню держави [153, с. 96]».

Пантелеймон Олександрович був далеким від ідеалізації польської політичної системи та органів управління Речі Посполитої, але він все ж схилявся до республіканського федеративного устрою ніж до московського самодержавного управління. Про це, на наш погляд, свідчить його теза про те, що «Поляки гордятся вольностью своею, а москали – своей неволей [152, с. 384]». У політичній системі польського народу часів Речі Посполитої український мислитель виділив ряд руйнівних факторів, що власне призвели до виникнення різних політичних катаклізмів, послаблення та розпаду Польської держави. Хвалена сучасними П.Кулішу польськими істориками шляхетська демократія на думку Пантелеймона Олександровича була ідеальна тільки в теорії. Адже, на практиці народний вибір (мається на увазі шляхетський – *Є.М.*) завжди падав на найбагатшого та найвпливовішого. Так у Польській державі формувалися олігархічні й охлократичні крайності. Постійно формувалися якісь ситуативні об'єднання з найвпливовіших шляхетських родів, магнатів, які тиснули на короля, спрямовували політичний курс держави до вигідних ним орієнтирів [153, с. 98].

Слабкість центральної влади польської держави обумовила формування польської олігархії, дії якої на місцях не можна було контролювати. Місцеві магнати могли чинити зовсім неприпустимі речі, що суперечили державним інтересам, озлоблювали просте населення відносно державного ладу: «Речь Посполитая была королевством только по имени: в сущности, она представляла федерацию областей, поветов и отдельных папских владений – федерацию до такой степени свободную, что в ней каждый пан поступал, как самостоятельный государь [152, с.106]».

Головною помилкою польських державників український мислитель називає глибокий розрив між аристократією та рештою населенням. П. Куліш у другому томі «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» писав: «Польща розорялась и распадалась уже давно сама собою. В основном это было через противоречие панов (жолнеров) и посполитых [152, с. 328]». Річ Посполита мала

гарний старт, вона перша з країн слов'янського світу відійшла від феодалізму, формувала прогресивні риси буржуазного суспільства, була близькою до здійснення принципу: «держава для життя народу», а не навпаки. Однак, склалося по-іншому, і П. Куліш жалкував за цим: «Она [Річ Посполита] бы раньше всех европейских государств перетравила в себе феодальное начало, возвышавшие один класс на счет всех прочих выработала бы могущественную силу внутреннего благоустройства – общественное мнение, которое характерно каждому члену польской семьи, независимо от законов и вопреки старых обычаев обеспечило бы свободное пользование плодами трудов его [151, с. 109]».

Влада та правлячі кола Речі Посполитої не змогли зрозуміти необхідність хоч якоїсь релігійної толерантності. Вони здійснювали державну політику у духовній сфері за принципом «Нехай лучше згине сама Польща, ніж чимось поступитися грекам чи латинським недоїдникам (греко-католикам)». Руйнівним для Польщі, на думку П. Куліша, було намагання полонізувати український народ. Хоча певні полонізми в українській мові все ж прижилися, однак їх вплив на формування оригінальності української мови був не визначним: «Сам язык, заносимый в Украину из глубины польских провинций, где культура стояла на большей степени развития, перерождалась здесь в простонародную речь. Энергия простонародной речи верх над польщизной [149, с. 146]». Церковний та загально культурний, хоч і був агресивним, але не призвів до злиття українського і польського народу. Навпаки своїми діями польські можновладці схиляли представників тодішньої української еліти до союзу з Московською державою, налаштовували простолюдинів вороже проти польської еліти та людності загалом. Агресивний культурницький наступ на руську культуру Пантелеймон Куліш вважав таким же згубним як і релігійний фанатизм, соціальну прірву між магнатами та шляхтою. Так, у третьому томі «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» український мислитель писав: «По многим причинам Малороссию было возможно подкорить оружием, но не было никакой возможности слить в неразделимое тело с Польщею и подчинить на всегда панам, которые в глазах церковной интеллигенции Малороссии, сделались ляхами, и были ими

действительно если не по церковному обряду, то по воззрению на малорусскую церковь и по обычаю [151, с. 72]». На ополячення українців Річ Посполита витрачала значні зусилля, але у кінцевому рахунку вони виявилися марними, а українська культура, незважаючи на все отримала свої вигоди: «Я польское и я украинское разошлись в течении веков, на такое расстояние, что поляк, при всем старании не может войти в натуру украинца, а украинец, при всех приманках, войти в натуру польскую не хочет. Вы внесли, говорите вы, в нашу пахарскую хату европейское просвещение. Спасибо вам за труд, хотя вы вносили его собственно для себя; но сеяли бы даже для нас, то вы все-таки в ней чужие. … Вы сами по себе, мы сами по себе. Судьба ваша була уж, и долго была, в ваших руках. Наша судьба вполне никогда от нас не зависела. Дожив до идеи самосознания, мы впервые почувствовали себя творцами нашей будучности [133, с. 330]»

Соціальний і релігійний конфлікт середини XVII ст., на думку П. Куліша, ознаменував початок занепаду Польської державності та від'єднання руських земель від Речі Посполитої. Український мислитель, не маючи на меті докоряти за щось польському народові, об'єктивно стверджував, що поляки не змогли втримати руські землі у своєму складі і фактично самі штовхнули «русинів» в обійми Московської держави. Хмельниччина розбудила в обох націях історичну пам'ять і той соціальний конфлікт, що вибухнув у 1648 році швидко переріс у національний, який уже не можна було владнати соціально-економічними поступками, задоволенням інтересів української еліти, тощо. Обидві нації розділилися та перейшли до ворогування: «Сперва междуособная война в Польще была чисто экономическая, сословная, социальная ; но паписты с одной стороны, а православники с другой – превратили ее в религиозную. Чем дальше Польша забиралась в лес экономических, общественных, религиозных и политических недоразумений, тем больше валилось дров в этом лесу. … Судьба велела расторгнуться частям населения Речи Посполитой, поссориться, если возможно, больше прежднего, чтобы никогда уже нельзя было им соединится ни во имя панской, ни во имя козацкой республики, а разве только во имя всеобъемливой и

всепретворяющей в свою суть Российскую империю [151, с. 361]». П. Куліш позитивно оцінював відхід українських земель до складу Московської держави, оскільки він вважав, що той конфлікт міг знищити обидва народи: «Польская республика должна была быть расторгнута ради пощады обеих борющихся сторон, обеих борющихся церквей и народностей. Члены и жертвы Берестовского синода положили начало ее расторжения; герои и разбойники польско-русских усобиц сделали ее неизбежным; царские думные люди довершили его и довершили так, что дело руинное обратили в дело строительное, то есть такое, которое обеспечивает нам наибольшее число от елементов чужеследных и истребительных [151, с. 397]». Така сентенція на наш погляд є досить обґрунтованою. П. Куліш через аналіз польської політичної культури, ментальні риси його еліти та історію польсько-руських (у значенні українських) відносин довів закономірність краху Речі Посполитою та неможливість злиття двох народів, хоч і однієї слов'янської гілки в єдину політичну націю. Національно-релігійні та культурні ознаки все одно проявилися, вони стали вирішальними у подальших розходженнях та формуванні окремих польських і українських ідентичностей [151, с. 402]».

Антишляхетські селянсько-козацькі повстання і ранній, і пізній П.Куліш слушно трактував як соціально-бунтарські виступи, а Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького – насамперед як соціалъну революцію. Ще в примітці до вступного першого розділу ранньої редакції «Чорної ради», полемізуючи з істориками, він влучно зауважив: «Восстание Хмельницкого было нестолько восстанием одного племени против другого, одной религии против другой, сколько восстанием низших сословий Речи Посполитой против панов [287, с. 44]». На старості у «Дописках» до поеми «Куліш у пеклі» висловився категоричніше, спрощуючи проблему: «Хмельниччина була відказом не на польсько-руське і не на католико-православне питанне, а на козако-панське, се есть на питанне соціальне, а не політичне і релігійне» (охочих зрозуміти це відсилав до своєї книжки «Отпадение Малороссии от Польши») [151−153]. За Кулішевим поясненням, «соціальні усобиці в Речі Посполитій прийняли зловіщу

назву боротьби козаків із *ляхами,* дарма що козаки боролись із вельможними представителями Руси – Острозькими, Вишневецькими, Сангушками, Четвертинськими, Корецькими і т. д., і т. д.»; пізній П.Куліш дійшов висновку, що ця боротьба, в якій «руських панів піддержали польські пани, а руських козаків – пани московські», була «погибельною для обох націй», тобто для польського та українського народів («Зазивний лист до української інтелігенції») [163, с. 7–35]. Вона не тільки призвела, врешті-решт, до занепаду королівсько-шляхетської держави, а й згубила польську культуру в Україні й розбудила свавільні сили українського простолюду, наслідком чого стала тридцятирічна доба Руїни: «Руїна, наступившая в Украине после Хмельницких и Дорошенков, превратила богатейшую область Речи Посполитой буквально в пустыню, которая поражала изумлением левобережного летописца времён Мазепы [390, с. 44]».

Дуже конструктивним, на наш погляд, було звернення П. Куліша до ідеї польсько-українського примирення. У попередньому розділі ми розглядали цей процес через призму біографічних даних Пантелеймона Олександровича. Цілком погоджуємося з його тезою про те, що: «Про ляхів інакше і не треба думати, як про цькувателів; а все-таки треба якось із ними держатися, а не битись. Бо бійкою й лайкою нічого не вдіємо; а собі зашкодимо [412, с. 194]».

Інтелектуальна та громадсько-політична заслуга П. Куліша полягає у тому, що він перший прийшов до здавалося б простого умовиводу – минула історія, хоч яка вона кривава не була, не повинна бути гальмом у розвитку подальших продуктивних міжетнічних відносини, підставою для ворогування. Надзвичайно актуальним сьогодні є, висловлене ним твердження: «Ворожими можуть бути тільки політичні системи, а не народності». Пантелеймон Олександрович знав про великодержавний польський ідеал «Польща від моря до моря», але намагався відшукати українсько-польське порозуміння насамперед у сфері духу, поступу гуманітарних наук, історіософського осмислення світової та вітчизняної історії. Попри певну специфічність Кулішева праця 1882 року «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.» містить важливі, на наш погляд, узагальнення щодо осмислення польсько-української історії. Як вдумливий історіософ

Пантелеймон Куліш знав, що для побудови національно-культурного життя та Української держави необхідні гарні відносини з сусідами. За П. Кулішем інструкцією у побудові українсько-польських і польсько-українських відносин має стати українське прислів'я: «Не купуй хати, купуй сусіда». За словами українського мислителя на успіх нашого сусіда оперта не тільки наша вбога хата, а й пишний палац [389, с. 369].

У праці «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.», автор закликав обидві нації до порозуміння, братерства, поступливості, щирості:

Брати, забудьмо давні чвари,
Та засвітімо світло вкупі…

Провина у незгоді між двома народами, на думку П. Куліша, лягає як на «панів Ляхів» – «за їх надмірний деспотизм, так і на українців – «за їх розбишацьке буяння». Він зазначав, що необхідно розпочинати нові польсько-українські взаємини: «…вопіваю, що розпочинаємо новий період польсько руської жизні. Позад нас – тьма завзятого недомислу; перед нами – світ миролюбивої науки [23, арк.33]». Українсько-польське, шляхетсько-козацьке протистояння подається істориком, як серія історичних непорозумінь, які не вартують сьогоденного псування відносин між українцями та поляками [183, с. 165].

Пантелеймон Олександрович наголошував, що не потрібно повністю забувати не безхмарне минуле польсько-української історії, а варто вчитися на помилках і поспішати робити такі діяння, які б переважували ці помилки: „Ще не зовсім позад нас тьма, котру ми самоотверджено знехтували: вона ще густо облягає наш кругозір і вимагає од нас ясних подвигів чоловіколюбства [64, арк. 3−6].

У названій праці П. Куліш чітко визначає прогресивну роль українців на польську військову звитягу та історію загалом. Зокрема, він зазначив, що коли український народ був у складі Речі Посполитої, то «ізвівалася» Московія, а коли цей народ опинився під зверхністю Московської держави, то Польща «почала пищати під московською п'ятою». Українським істориком малася на увазі не

тільки роль козацтва чи військова сила українців, а весь комплекс: господарство, людські ресурси, наука та культурний потенціал [183, с. 167−168].

Найгрубішою помилкою поляків у розладі польської державності та відносин з українцями Пантелеймон Олександрович Куліш називає грубість управлінської політики. Не слід було перетворювати руське князівство на просте польське воєводство, тиснути на релігійні почуття, полишати українців доступу до освіти. Саме остання обставина призвела до того, що українцями почали рухати у першу чергу емоції. Кобзарі, священики – за словаки П. Куліша, – забезпечуючи «собі хліби», пропагувало буйства та не пораховували наслідки стихійних козацько-селянських повстань. У підсумку: «Дві найгарніші в світі слов'янські народності були нацьковані одна проти одної лукавими або сліпими вождями, готові були впитися одна в одну зубами [183, с. 169]. Висновок дослідника зводився до того, що замкнутим морями в одному географічному просторі народностям не слід ворогувати – це боротьба на самознищення і цим користуються треті сторони. Українців, за П. Кулішем, одурманює Московщина, а поляків католицька церква. Поляки не змогли прив'язати до себе симпатіями українців, а отже руська темнота була несвідомо віддана під плив чужоядників [183, с. 170].

У 1892 р. П. Куліш у часописі «Народ» (20/21) опублікував свою статтю «Panowie Dobrodziejstwo, slawni Mezowie Naukowej Gromady Polskiej !», де висловив свої рекомендації щодо побудови українсько-польських відносин. Так, він писав: «Нас, русинів, роз'єднали з поляками люди, які з релігії, цієї вільної поезії людського духу, хотіли зробити закриті гони для об'їжджання в них цього крилатого духу на кшталт дикого степового коня. Нас єднають з поляками люди, які з науки, натхненої правдивою вірою в Бога, хочуть зробити моральний аеростат для ширяння людського духу по широких просторах цілого світу [389, с. 324]».

«Правдиве благословення Боже зійде на суспільство, у якому сумлінно осмислять питання *власности* і для охорони її від підбурювачів людської темноти, запалять вогонь вільної науки від Моря до Моря, вважаючи себе не за власників грошей, а тільки за народних скарбничих. Хай постане милосердна правда у

відносинах між різними верствами суспільства і різними націями. Хай шляхтич піклується про веселий спокій селянина так, як і про спокій власної родини. Хай поляк однаково тішиться з духового розвитку й оборонця польської нації, і русина [389, с. 324]».

«Широка комуна багатих людей, освітлена блиском прекрасної будучини, єдина могла би підняти із занепаду нашу Русь і тим самим підняти з занепаду Польщу. Бо пора егоїстичних помилок, як мені здається, вже минула в у цивілізованому вищою наукою світі. Політична економія вчить нас сприяти добробутові навіть сусідньої нації, з котрою провадимо війну.

Хай же мої ласкаві панове як світлі мужі польської наукової громади зважать на ту нехіть до Польщі, яка, з певних причин, панує серед руського народу. Хай пам'ятають, що багато напівосвічених людей ще й досі гадають, ніби на цій нехіті мусить будуватись незалежність руського елемента.

Політика гноблення таких людей усілякими способами тільки побільшить у них силу опору і навіть тим їхнім передсудам, котрі вже осудила історія, надасть ознаку справедливості. Навпаки, політика щирої допомоги русинам у найширшій (і притім *неконтрольованій)* їхній діяльності загасила вогонь прихованого і явного підбурювання одного неука іншим. Скажу більше: така політика ушляхетнила б поляків у свідомості руського загалу на цілій Русі [етнічній Україні], ба й на Україні [Наддніпрянщині], без чого майбутнє Польщі є дуже сумнівним [389, с. 369]».

Отже, у інтелектуальній спадщині Пантелеймона Куліша міститься досить розлога характеристика польського народу, чинників формування його національної, культурної ідентичності, особливостей політичної культури. Всі ці аспекти український дослідник узявся аналізувати з метою пошуку відповідей на історичні запитання про те, як складалися українсько-польські відносини, чому затримався розвиток української ідентичності, що стало причиною українсько-польського історичного конфлікту, який мав негативні наслідки, як для українців, так і для поляків. Не можна сказати, що Пантелеймон Олександрович провів глибокий слов'янознавчий аналіз польського народу, але він пояснив вплив

релігійного, геополітичного, економічного чинників на формування польського народу. Завдяки аналізу польської політичної культури періоду Речі Посполитої український історик пояснив причини різних національно-релігійних та соціально-економічних негараздів, висвітлив помилки та похибки, що призвели до політичного занепаду Польської держави, виходу частини українських земель з її складу. Розглядаючи особливості польського народу, мислитель послідовно довів хибність ототожнення поляків і українців, доводив національну окремішність обох народів. Разом із цим П.Куліш намагався знайти шляхи майбутнього порозуміння між польським та українським народами. Як український історик XIX ст. він змінював свої погляди щодо можливості пошуків польсько-українського компромісу, але у поглядах на польські ідентичності, їх абсолютну відмінність від українських був непохитним.

Аналіз наукового доробку українського історика XIX ст. засвідчив, що у Кулішевих науково-популярних, етнографічних нарисах, історичних коментарях 1840-х – 1850-х рр. натура мислителя вирізняється загостреним мистецьким відчуттям, як навколишнього світу, так і минувшини. Історія народу сприймалася дослідником як своєрідна морально-естетична система в межах якої й складалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами. У 1870-ті – 1880-ті рр. вийшли фундаментальні історичні праці мислителя, серед яких тритомна «Исторія воссоединения Руси» (СПб., 1874. – Т.1-2; М., 1877. – Т.3) ознаменувала розрив П. Куліша з тогочасною традицією українського історіописання та протиставила його колишнім наставникам та друзям. Аналогічні ревізіоністські погляди на козацьку минувшину були висловлені й інших дослідженнях історика − «Казаки по отношению к государству и обществу» (Русский архив. – 1877. – Кн. 3, 6), «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» (Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. – 1888. – Кн. 2,4; 1889. – Кн. 1. Окремі відбитки: М., 1888. – Т. 1, 2; 1889. – Т. 3), «Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» (Русское обозрение. – 1895. – № 1-5), «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року» (Львів, 1882).

У питанні слов'янських ідентичностей П. Куліш на перше місце ставив мову та художню літературу, але разом із цим визнав необхідність сворення позитивістського історичного гранд-наративу. Пантелеймон Куліш також наголошував на впливі католицької та православної церков на розвиток слов'янського світу. На думку українського історика, національній консолідації слов'янских народів у більшій мірі сприяла католицька церква; православна – була надто залежною від світської влади і не могла відігравати самостійної ролі у національній самоідентифікації в умовах єдиного імперського простору.

Пантелеймон Куліш зазначав, що російське самодержавство проводило цілеспрямовану політику формування російської національної й імперської ідентичності. Поряд з тим, що український історик XIX ст. обґрунтовував українську окремішність, він не намагався зруйнувати духовну єдність між східнослов'янськими народами, яка розминулася у часи Київської Русі. Східнослов'янська єдність мала будуватися на рівноправному культурному розвитку, відновленому балансі прав Південної Русі (України) і Північної Русі (Росії).

Щирі сподівання й настанови П. Куліша на дружні, рівноправні відносини українського і російського народів і сьогодні є надзвичайно актуальними, але в той же час ілюзорними. Адже російська держава не змінилася. У влади знаходяться ті ж самі «Івани», які вбачають свій політичний шлях, політичний курс своєї країни тільки в експансії, куванні нових кайданів для сусідів.

У своєму науковому доробку український історик пояснив причини різних національно-релігійних та соціально-економічних протиріч, що призвели до занепаду польської державності. Розглядаючи особливості польського народу, мислитель послідовно довів хибність ототожнення поляків і українців, обґрунтував національну окремішність обох слов'янських народів та намагався знайти шляхи майбутнього порозуміння між поляками й українцями.

Таким чином, комплексне вивчення поглядів і рефлексій П. Куліша щодо різних аспектів історії слов'янських народів засвідчило оригінальність його історіософського осмислення довготривалого періоду (VII–XIX ст.) у розвитку

польського, українського, російського та білоруського народів, фундаментальний науковий підхід щодо розробки практичних основ і стратегії міжнаціональних взаємин у перспективі. Значна кількість політичних, ментальних та культурних характеристик, що їх надав слов'янським народам Пантелеймон Куліш, зберігає свою актуальність і нині.

ВИСНОВКИ

Пантелеймона Куліша називають одним із трійці пророків Нової України, які провістили постання модерної української нації. Він фігурує в літературі як один із класиків української літератури і зачинателів історичної прози, у мовознавстві місце П. Куліша серед засновників сучасного українського правопису не викликає жодних заперечень, натомість суперечливість та мінливість історичних поглядів П. Куліша довгий час обумовлювали необ'єктивне і неповне висвітлення персоналії Пантелеймона Олександрович як історика-дослідників, історіософа. Його значний інтелектуальний науковий доробок стосувався не лише української історії, але й розкривав достатньо серйозні і дискусійні проблеми слов'янознавства. Останнє у поєднанні з ідеєю єдності слов'янського світу у XIX ст. були своєрідним науковим та інтелектуальним трендом і серед тих, хто досліджував історію слов'янських народів, чинники їхнього розвитку був Пантелеймон Куліш.

Отже, після проведеного нами аналізу літератури, вивчення й трактування джерел ми можемо зробити наступні висновки.

Історіографічний аналіз дозволив стверджувати, що напрацювання в області кулішезнавства досить масивні та водночас різнопланові. Зважаючи на предмет нашої історичної студії, варто назвати роботи таких сучасних дослідників як І. Гирич, П. Гончарук, О. Кравченко, Є. Нахлік, Л. Похила, О. Федорук, О. Ясь. Разом із цим історичний комплекс праць щодо аналізу інтелектуальної спадщини П. Куліша потребує розширення саме у напрямку аналізу та висвітлення історичного осмислення вченим XIX ст. історії слов'янських народів. Джерельна база наукової роботи, що складається з матеріалів особистого та актового характеру, опублікованої та рукописної наукової, науково-популярної та публіцистичної спадщини українського історика є репрезентативною, має високий рівень інформативності й достовірності, розкриває всі аспекти досліджуваної нами проблеми. Застосування системного підходу та використання проблемно-хронологічного, аналітичного, порівняльно-історичного методів наукового пізнання сприяло розв'язанню завдань дисертації.

- Характеристика етапів життєвого шляху та наукової діяльності дали можливість констатувати, що Пантелеймон Куліш прожив відносно довге та плідне життя, зробивши значний внесок в українську історію, літературу, політичну думку. Якісна освіта, досвід практичної археографічної та фольклористичної роботи, доступ до унікальних джерел, широке коло інтелектуальних знайомств, закордонні подорожі, матеріальна стабільність забезпечували базу для формування та репрезентації оригінальних, науково обґрунтованих слов'янознавчих поглядів. 1840−1860-і рр. розглядається нами як період фахового становлення вченого, коли на його дослідницьку методологію, погляди, інші компетентності впливали широкі знайомства в російському та польському інтелектуальному середовищі, підтримка з боку М. Костомарова, М. Юзефовича. Український історик поєднував наукову, громадсько-культурну та чиновницьку діяльність. У 1870−1890-ті рр. П. Куліш заявив про себе як самостійний дослідник-позитивіст, незалежний від зовнішніх обставин та чужої думки. Він висловлював свої погляди відповідно до власної історичної концепції, яку сформулював на основі ретельної джерелознавчої роботи, глибокого осмислення історичних процесів.

- Аналіз історичних праць П. Куліша (у переважній більшості вийшли у 1870–1880-ті рр.) засвідчив, що слов'янознавчі пошуки вченого були обумовлені прагненням обґрунтувати окремішність українців як етнічної спільноти, визначити сенс історичного існування, місце в світі серед інших народів. У світогляді та дослідницьких принципах українського історика поєднувалися ідеї романтизму, позитивізму, методології Л. Ранке (досліджувати так, як це існувало насправді).

- Розгляд бачення П. Кулішем основоположних національних ідентичностей у слов'янському світі показав, що вчений не сприймав штучно героїзовану історію, його цікавив позитивний досвід минулого, який варто використати для подальшого державного будівництва. На його думку, основою такого мали виступати унормована відповідними правилами мова та високохудожня література. Серед факторів політичного та культурного розвитку слов'янських

народів Пантелеймон Олександрович виділив вплив католицької та православної церков, їх внутрішніх організаційних і догматичних основ. В оцінці впливу католицької церкви на розвиток польського народу мислитель вказував на те, що з однієї сторони католицьке духовенство сприяло національній консолідації народу, його інтеграції до західноєвропейської культурної і політичної спільноти, а з іншої – фанатизм католицького духовенства та єзуїтів сприяли поширенню національно-релігійної нетерпимості в Речі Посполитій. Православне ж духовенство, на думку П. Куліша, мало незначний вплив на національну консолідацію українства, оскільки було залежним від існуючого політичного режиму.

- Дослідження поглядів ученого на різні аспекти історії слов'янських народів, дозволило нам констатувати, що Пантелеймон Куліш чітко заявив про відмінність українського та російського народів не тільки за мовними особливостями, але й за ознаками ментальності, політичної культури, цивілізаційними пріоритетами. Український, російський та білоруський народи належали до одного кореня, мали гармонійний спільний розвиток у рамках Київської Русі. Російський народ, всупереч раціональній (за П. Кулішем) логіці, узяв гору над іншими та почав насаджувати власні політичні і культурні цінності, що в більшості були запозичені від Золотої Орди, інших неслов'янських народів. Експансіоністські прагнення «московських правителів» сіяли розбрат між слов'янськими народами. Ненависть до імперського правління трансформувалася у вороже ставлення до росіян. Розглядаючи особливості націогенезу польського народу, мислитель послідовно довів хибність ототожнення поляків і українців, довівши національну окремішність обох народів. Разом із цим П. Куліш намагався, подолавши негативний архетип минулого, знайти шляхи майбутнього порозуміння між польським та українським народами. На думку історика XIX ст., у політичній культурі поляків з'єднувалися досить полярні речі: з однієї сторони це гордість за свій республіканський лад, а з іншого − свавілля правителів та господарів окремих земель (мова йде про магнатів), магнатський еготизм, релігійний фанатизм. Умовою майбутніх гармонійних взаємовідносин між українським,

російським та польським народами за рекомендацією П. Куліша мала стати їх повна політична рівноправність, взаємоповага до історичних цінностей, вільний національно-культурний розвиток.

- Виходячи з отриманих результатів, дисертантом вироблено такі практичні рекомендації: у сфері національно-культурної політики слід врахувати думку П. Куліша про те, що, інтегруючись до якогось політичного міждержавного об'єднання, варто дбати про зміцнення власної національної ідентичності. У сфері інформаційної політики спеціальним державним установам та ЗМІ варто відштовхуватися від Кулішевого постулату «Ворожими можуть бути тільки політичні системи, а не народності»; у міждержавних відносинах із сусідами не потрібно повністю забувати про не безхмарне минуле, але слід вчитися на помилках і поспішати робити такі діяння, які б переважували ці помилки. До того ж цілком справедливим є твердження українського історика XIX ст., що замкнутим в одному географічному просторі народностям не слід ворогувати – це боротьба на самознищення і цим користуються треті сторони.

Проведене дослідження не вичерпує всі аспекти наукової, громадсько-культурної та інтелектуальної діяльності П. Куліша. Подальшого вивчення потребують його закордонні, західноєвропейські контакти, видавнича та перекладацька діяльність, погляди історика на роль церкви у житті слов'янських народів, вплив економічних факторів та геополітичної ситуації на розвиток народів-націй, взаємодія держава–церква, належним чином має бути оцінена фольклористична спадщина вченого.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України м. Києва (ЦДІАК України).

Ф. 293 Київський цензурний комітет (1837–1865)

оп. 1

1.1. Спр. 816. Переписка Киевского цензурного комитету с Главным управлением цензуры о запрещенных рукописях. 1862−1865 гг., 182 арк.

Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора (1865–1905)

оп. 1

1.2.Спр. 4а. Книга циркуляров Главного управления по делам печати, 7 мая 1862 – 17 октября 1866 – 12 июня 1904 гг., 429 арк.

1.3.Спр. 94. Книга циркуляров Главного управления по делам печати, 9 января 1872 – 16 ноября 1904 гг., 121 арк.

1.4.Спр. 173. Журнал регистрации книг и рукописей, поступивших на предварительную цензуру в 1883 г. со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении их автору или издателю, 2 января 1883 – 27 июля 1884 гг., 69 арк.

1.5.Спр. 175. Журнал регистрации книг и рукописей, поступивших на предварительную цензуру в 1884 г. со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении их автору или издателю, 2 января 1882 – 20 сентября 1883 гг., 69 арк.

1.6.Спр. 177. Журнал регистрации книг и рукописей, поступивших на предварительную цензуру в 1885 г. со сведениями о их одобрении или

запрещении и возвращении их автору или издателю, 2 января 1885 – 27 мая 1886 гг., 71 арк.

1.7.Спр. 182. Циркуляры Главного управления по делам печати о разрешении напечатания и переиздания рукописей и книг, ввоза в Россию ряда заграничных изданий. Уведомление ГУД от 17.10.1883 г., о разрешении переиздания «Полного собрания сочинений И. Котляревского», 5 апреля 1886 – 22 августа 1890 гг., 12 арк.

1.8.Спр. 184. Извещения Главного управления по делам печати о рукописях на украинском языке запрещенных к изданию, 5 января 1886 – 8 июня 1889 гг., 69 арк.

1.9.Спр. 185. Извещения Главного управления по делам печати о рукописях на украинском языке, разрешенных к напечатанию, 7 января 1886 – 13 августа 1890 гг., 56 арк.

1.10.Спр. 187. Переписка с киевским губернатором и чиновником особых поручений при губернаторе, Киевским губернским правлением и др. учреждениями и лицами о предоставлении на цензурный просмотр различных книг и об изъятии из книжных магазинов и библиотек запрещенных изданий, об обнаружении в киевской типографии Корча-Новицкого книг на украинском языке, напечатанных согласно нормам украинского правописания и по другим вопросам, 10 января 1886 – 29 декабря 1889 гг., 30 арк.

1.11.Спр. 189. Переписка с цензурными комитетами и отдельными цензорами по внутренней цензуре о выявлении могут ли быть разрешены к напечатанию и обращению различные рукописи и здания, о пересылке на цензурный просмотр в Киев рукописей на украинском языке и по другим вопросам, 12 февраля 1886 – 21 сентября 1890 гг., 22 арк.

1.12.Спр. 193. Журнал регистрации книг и рукописей, поступивших на предварительную цензуру в 1886 г. со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении их автору или издателю, 3 января – 4 ноября 1886 г., 70 арк.

1.13.Спр. 194. Журнал регистрации книг и рукописей, поступивших на предварительную цензуру в 1886 г. со сведениями о их одобрении или запрещении и возвращении их автору или издателю, сентябрь 1886 – май 1887 гг., 74 арк.

1.14.Спр. 228. Отношение Петербуржского цензурного Комитета о пересылке на просмотр Киевскому отдельному цензору рукописей на украинском языке, представленных авторами и издателями на просмотр в Петербургский цензурный комитет, 2 августа 1891 – 19 сентября 1892 гг., 13 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (1796−1916)

оп. 1

1.15.Спр. 99. Об изьятии книги П. Кулиша «Граматка» из магазинов Киевской губернии. 1857 г., 2 арк.

оп. 81

1.16.Спр. 186. Послужной список колежского асесора П. Кулеша. 1867 г., 5 арк.

оп. 53

1.17. Спр. 161. О предоставлении держателям типографий на предварительную цензуру всех изданий, выходящих на малорусском наречи, 4 апреля 1883 г., 12 арк.

оп. 797

1.18. Спр. 177. О правах цензуры университета на сочинения, издаваемые на собственные средства учеными, 1868 г., 18 арк.

1.19.Спр. 107. Ходатайство о разрешении на пропуск выписываемых о разрешении на пропуск выписываемых из-за границы изданий без цензурного просмотра, 1870

оп. 802

1.20.Спр. 142. Об изьятии и запрещении издания «Письма В.Г.Белинского к Н.В.Гоголю» с предисловием М. Драгоманова. Издание редакции украинского сборника «Громада», 1884 г., 42 арк.

оп. 812

1.21.Спр. 28. Переписка с Главным управлением по делам печати, киевским, подольским и волынским губернаторами о присылке сведений о количестве повременных и не повременных изданий, типографий, библиотек и книжных лавок в Киевской, Подольской и Волынской губерниях в связи с разработкой проекта новых штатов Главного управления по делам печати, 4 декабря – 2 мая 1884 г., 234 арк.

1.22.Спр. 56. Циркуляры генерал-губернатора об установлении негласного полицейского надзора за деятельностью украинской интеллигенции. 1858−1863 гг., 128 арк.

Ф. 707 Київський навчальний округ (1832−1918)

оп. 1

1.23.Спр. 850. Списки студентов Киевського ученого округа. Отчеты руководителей учебных заведений. 1832−1846, 341 арк.

1.24.Спр. 851. Послужные списки студентов. Награждение учащихся за отличную службу. Книги регистрации. 1841−1844 гг., 481 арк.

оп. 6

1.25.Спр. 141. Книги учета и регистрации служащих по ведомству Министерства народного просвещения

оп. 7

1.26.Спр. 9. Циркуляры попечителя Киевского учебного округа. Общее описание развития учебных заведений. 1845−1847 гг., 319 арк.

1.27.Спр. 64. Циркуляры и распоряжения попечителя Киевского учебного округа по хозяйственным и кадровым вопросам. 1846−1847 гг., 121 арк.

1.28.Спр. 254. Циркуляры и распоряжения попечителя Киевского учебного округа по хозяйственным и кадровым вопросам. 1847 г., 113 арк.

оп. 9

1.30.Спр. 206. Циркуляры и распоряжения попечителя Киевского учебного округа по хозяйственным и кадровым вопросам. 1857 г., 34 арк.

оп. 10

1.31.Спр. 188. Циркуляры и распоряжения попечителя Киевского учебного округа по хозяйственным и кадровым вопросам. 1857−1858 гг., 41 арк.

оп. 11

1.32.Спр. 2. О запрещении распространения книг Т. Шевченко, П. Кулеша и др., 1847 г., арк. 227–228.

оп. 87

1.33.Спр. 890. О запрещении распространения книг Т. Шевченко, П. Кулиша и др., 1847 г., 3 арк.

Ф. 873 М. Юзефович.

оп. 1

1.34. Спр. 39. Письмо П. Кулиша, 1854 г., 2 арк.

Ф. 1235 Грушевські – історики та філологи (1830–1958)

оп. 1

1.35. Спр. 1072. Статьи и заметки.

1.36. Спр. 1186. Рукопись статей.

1.37. Спр. 1143. Переписка.

1.38. Спр. 1179. Переписка.

1.39. Спр. 1383. Переписка.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Ф. І. Пантелемон Куліш

1.40. Спр. 2335. П. Куліш «Українофілам».

1.41. Спр. 7408. Листи з хутора. Писано у Москві 1859 р., 26 жовтня.

1.42. Спр. 7409. Битва під Кумейками.

1.43. Спр. 7410. Письмо к редактору Черниговского листка.

1.44. Спр. 1381. Дело канцелярии начальника Тульской губернии по отношению Киевского военного губернатора, 8 июня – 25 сентября 1849 г.

1.45. Спр. 1201. Листи.

1.46. Спр. 1202. Лист до дружини Глібова, 5 січня 1861 р.

1.47. Спр. 11422. Дело канцелярии начальника Тульской губернии, 15 декабря 1850 г.

1.48. Спр. 11426. Дело Тульского губернского правления, 22 сентября 1847 – 9 января 1848 гг.

1.49. Спр. 26733. Листи.

1.50. Спр. 11472. Листи.

1.51. Спр. 26734. До листування П.О. Кулиша з П.Х.Глібовою, березень-липень 1861 р.

1.52. Спр. 33582. «Падение шляхетського господства в Украине обеих сторон Днепра в XVIII ст., 1862 р.

Ф. ІІ. Пантелемон Куліш

1.53. Спр. 2129. Листи. Замітки.

1.54. Спр. 2134. Листи.

1.55. Спр. 3127. Листи.

1.56. Спр. 6975. Листи.

1.57. Спр. 6976. Листи.

1.58. Спр. 6977. Листи.

Фонд ІІІ. Пантелеймон Куліш

1.59. Спр. 173. Листи.

1.60. Спр. 3780. Листи.

1.61. Спр. 4000. Листи.

1.62. Спр. 4086. Листи.

1.63. Спр. 4984. Листи.

1.64. Спр. 4985. Листи.

1.65. Спр. 4986. Листи.

1.66. Спр. 4987. Листи.

1.67. Спр. 4988. Листи.

1.68. Спр. 4989. Листи.

1.69. Спр. 4990. Листи.

1.70. Спр. 4991. Листи.

1.71. Спр. 4992. Листи.

1.72. Спр. 4993. Листи.

1.73. Спр. 4994. Листи.

1.74. Спр. 5121. Листи.

1.75. Спр. 7153. Листи.

1.76. Спр. 7154. Листи.

1.77. Спр. 7155. Листи.

1.78. Спр. 10957. Листи.

1.79. Спр. 10983. Листи.

1.80. Спр. 1139. Листи.

1.81. Спр. 1140. Листи.

1.82. Спр. 1141. Листи.

1.83. Спр. 1142. Листи.

1.84. Спр. 1143. Листи.

1.85. Спр. 1144. Листи.

1.86. Спр. 1145. Листи.

1.87. Спр. 16703. Листи.

1.88. Спр. 16715. Листи.

1.89. Спр. 69258. Листи.

1.90. Спр. 69322. Листи.

Ф. 338 Листування та анотації П. Куліша

1.91. Спр. 4. Предисловие к сочинению Юрия Крижанки «Малорусские козаки между Россией и Польщей в 1659 г., 6 л.

1.92. Спр. 22. Письмо Протасову Н.А. (обер-прокурору Св. Синода), 18 декабря 1846 г., 15 л.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.93. Материалы для биографии П.А.Кулиша // Киевская старина. – 1897. − Т. 57. − №5. – Отд. 1. – С. 339−362.

2.94. Сведения о П.А. Кулише, извлеченные из аттестата о службе его, выданного из департамента общих дел министерства путей сообщений 20 августа 1875 г. // Киевская старина. − 1899. − Т. 66. − №9. – Отд. 1. – С. 356−378.

2.95. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. − Т. 1. – 544 с.

2.96. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. − Т. 2. – 696 с.

2.97. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 1990. − Т. 3. – 440 с.

2.98. Пантелеймон Куліш. Зб. праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства / За ред. С Єфремова та О. Дорошкевича. – К.: ВУАН, 1927. – 200 с.

3. Епістолярій

3.99. *Куліш П.О.* Повне зібрання творів. – Т. 1. Листи. 1841-1850 / О. Федорук (упорядкув., комент.); С. Захаркін (відп. ред.). − К.: «Критика», 2005. – 646 с.

3.100. *Куліш П.О.* Повне зібрання творів. – Т. 2. Листи. 1850−1856 / О. Федорук (упорядкув., комент.); В. Дудко (відп. ред.). – К.: «Критика», 2009. – 670 с.

3.101. *Куліш П.О.* Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою написані. – Нью-Йорк–Торнто, 1984. – 326 с.

3.102. *Куліш П.О.* Листи до М.Д. Білозерського / Упоряд. О. Федорук. – Нью-Йорк, Львів: Вид-во М.П. Коць, 1997. – 224 с.

3.103. Письма Кулиша к В.В.Тарновскому (1855−1858) // Киевская старина. – 1898. − Т. 61. − №4. – Отд. 1. – С. 107−131.

3.104. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому (1855−1858) // Киевская старина. – 1898. − Т. 63. − №12. – Отд. 1. – С. 353−366.

3.105. Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому (1857−1865) // Киевская старина. – 1898 − Т. 61. − №5. – Отд. 1. – С. 224−227.

3.106. Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому (1857−1865) // Киевская старина. – 1898 − Т. 61. − №6. – Отд. 1. – С. 366−394.

3.107. Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому (1857−1865) // Киевская старина. – 1898 − Т. 63. − №12. – Отд. 1. – С. 345−352.

3.108. Письма Марии Ивановны Гоголь к П.А. Кулишу и Д.С. Каменецкому (1858−1859 рр.) // Киевская старина. – 1897. − Т. 59. − №12. − Отд. 2. − С. 67−69.

3.109. Письма П.А. Кулиша к С.Т. Аксакову / Сообщ. В. Шенрок // Русская старина. – 1904. – Кн. 12. – С. 13−65.

3.110. Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843−1861) // Киевская старина. − 1899. − Т. 64. − №2. − Отд. 1. − С. 185−208.

3.111. Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу (1843−1861) // Киевская старина. − 1899. − Т. 64. − №3. − Отд.1. − С. 303−324.

3.112. Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистяковскому // Киевская старина. − 1902. – Т. 76. − №2. − Отд. 1. − С. 298−312.

3.113. Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистяковскому // Киевская старина. − 1902. – Т. 76. − №3. − Отд. 1. − С. 518−531.

3.114. Письма П.А. Кулиша к А.Ф. Кистяковскому // Киевская старина. − 1902. – Т. 77. − №4. − Отд. 1. − С. 6−24.

3.115. Письма П.А. Кулиша к В.В. Тарновскому-сыну (1857−1897) // Киевскя старина. − 1899. – Т. 64. − №1. − Отд. 1. − С. 81−100.

3.116. Письма П.А.Кулиша к О.М. Бодянскому (1846−1877 гг.) // Киевская старина. − 1898. − Т. 60. − №2. − Отд. 1. − С. 283−313.

3.117. Письма П.А. Кулиша к Т. Шевченко 1857−1860 // Киевская старина. − 1898. − Т. 60. − №2. − Отд. 1. − С. 229−239.

4. Мемуари, спогади, щоденники

4.118. *Жемчужников Л.* Мои воспоминаия из прошлого / Л. Жемчужников // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 261–270.

4.119. *Кулиш П.А*. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове. П.А. Кулиш // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 205–229.

4.120. *Кулиш П.А*. Воспоминание русского о польском археологе Константине Свидзинском / П.А. Кулиш // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 183–187.

4.121. *Кулиш П.А*. Как у нас гибнут горячие люди. Воспоминание о Петре Яковлевиче С. / П.А. Кулиш // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 188–204.

4.122. *Куліш П.О.* Моє життя // Повість про український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезії / Упорядкував., передм., пер., прим. О.Шокало. – К.: Ред.журн. «Український світ», 2005. – С. 95–139.

4.123. *Куліш П.О.* Щоденник / АН України. Ін-т укр. Археографії ЦНБ ім. В.І.Вернадського та ін..; упорядн. Тексту, примітки С.М.Кіржаєв; Відп. ред. В.С. Шандра. – К.: Наукова думка, 1993. – 87 с.

4.124. *Лободовский М.* Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш [Спогади передруковано з газети «Южний край», 1897, 3 5562] // Киевская старина. – 1897. − Т.57. − №4. – Отд. 1. – С. 163−176.

4.125. *Нечуй-Левицький І.* Спомини / І. Нечуй-Левицький // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 278–284.

4.126. *Слинько А.* Воспоминания о дяде П. Кулише / Александра Слинько, Анна Половина // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 293–298.

4.127. *Стороженко Н.* Моё знакомство с П.А. Кулишем / Н. Строженко // Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – С. 291–292.

4.128. *Чалый М.* Юные годы П.А.Кулиша / М. Чалый // Киевская старина. – 1897. − Т.57. − №5. Отд.1. – С. 290−299.

5. Монографії, статті, науково-популярні нариси П. Куліша

5.129. *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси: в 3 т. / П.А. Кулиш. – Т. 1. − СПб.: Изд-ние товарищества «Общественная польза», 1874.. – 363 с.

5.130. *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси: в 3 т. / П.А. Кулиш – Т. 2. − СПб.: Изд-ние товарищества «Общественная польза», 1874. – 457 с.

5.131. *Кулиш П.А.* История воссоединения Руси: в 3 т. / П.А. Кулиш. – Т. 3. − СПб.: Изд-ние товарищества «Общественная польза», 1874. – 383 с.

5.132. *Кулиш П.А.* Украинофилам / П.А. Кулиш // Пам’ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / А.Г. Болебрух та ін. − Дніпропетровськ, 1995. − С. 423−438.

5.133. *Кулиш П.* Брошеный из-за угла камень. / Пантелеймон Кулиш // Киевская старина. − 1885. − Т. 13. − №9. – С. 326−332.

5.134. *Кулиш П.* Михайло Чернышенко или Малороссия восемьдесят лет назад / Пантелеймон Кулиш. – Киев, 1843. – 221 с.

5.135. *Кулиш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской: Эпилог к «Черной раде» // Русская беседа. – 1857. – Кн. 7. – С. 18−32.

5.136. *Кулиш П.* Полякам об украинцах / Пантелеймон Кулиш // Основа. – СПб, 1862. – №2. – С. 67−86.

5.137. *Кулиш П.* Украина. Од початку Вкраины до Батька Хмельницкого / Пантелеймон Кулиш. – Киев, 1843. – 104 с.

5.138. *Кулиш П.А*. Борьба шляхты с казаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра [1637 – 1638 гг.] // Библиотека для чтения. – 1863. − №9. − С. 1–32.

5.139. *Кулиш П.А*. Борьба шляхты с казаками за обладание Украиной обеих сторон Днепра [1637 – 1638 гг.] // Библиотека для чтения. – 1864. − №7. − С. 1–34.

5.140. *Кулиш П.А*. Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги «Народні оповідання» Марка Вовчка / П.А. Кулиш // Русский вестник. – 1857. – Т. 12. – Кн. 2. – С. 32−33.

5.141. *Кулиш П.А.* Взгляд южнорусского человека 16 в. на немецко-польскую цивилизацию / П.А. Кулиш // Основа. − 1862. − №6. − С. 12–16.

5.142. *Кулиш П.А.* Древняя Русь в царстве Польском / П.А. Кулиш // Молода нація: Альманах. – 01/2004 . – N1(30): Пантелеймон Куліш (1819–1897). – С. 47–58.

5.143. *Кулиш П.А.* Записки о Южной Руси в 2-х тт. / П.А. Кулиш. – К. «Дніпро», 1994. – 719 с.

5.144. *Кулиш П.А.* Казаки в отношении к обществу и государству. / П.А. Кулиш. // Русский архив. − 1877. − Т. 1. − №3. – С. 352–368.

5.145. *Кулиш П.А.* Казаки в отношении к обществу и государству. / П.А. Кулиш // Русский архив. − 1877. − Т. 2. − №6. – С. 113–135.

5.146. *Кулиш П.А*. Киевские богомольцы в 17 в. / П.А. Кулиш // Современник. − 1846. − Т. 41. − №1. − С. 62–121.

5.147. *Кулиш П.А*. Киевские богомольцы в 17 в. / П.А. Кулиш. // Современник. − 1846 г. − Т. 41. − №2. − С. 177–225.

5.148. *Кулиш П.А*. Киевские богомольцы в 17 в. / П.А. Кулиш. // Современник. − 1846 г. − Т. 41. − №3. − С. 297–343.

5.149. *Кулиш П.А.* Материалы для истории воссоединения Руси. / П.А. Кулиш. – Т. 1. − М.: изд.«Общественная польза», 1877. – 324 с.

5.150. *Кулиш П.А*. О восстановлении древних прав греко-униатской церкви / П.А. Кулиш // Молода нація: Альманах. – 01/2004 . – N1(30): Пантелеймон Куліш (1819–1897). – С. 59–62.

5.151. *Кулиш П.А*. Отпадение Малороссии от Польши: 1340 – 1654 гг. / П.А. Кулиш. – Т. 1. – Москва: Университет. тип., 1888. – 281 с.

5.152. *Кулиш П.А*. Отпадение Малороссии от Польши / П.А. Кулиш. – Т. 2. – Москва: Университет. тип., 1888. – 399 с.

5.153. *Кулиш П.А*. Отпадение Малороссии от Польши / П.А. Кулиш. – Т. 3. – Москва: Университет. тип., 1889. – 415 с.

5.154. *Кулиш П.А*. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в 17 в. / П.А. Кулиш // Вестник Юго-Западной Руси. – 1862. − №1. − С. 30–49.

5.155. *Кулиш П.А*. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в 17 в. / П.А. Кулиш // Вестник Юго-Западной Руси. – 1862. − №2. − С. 49–74.

5.156. *Кулиш П.А*. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в 17 в. / П.А. Кулиш // Вестник Юго-Западной Руси. – 1862. − №3. − С. 136– 157.

5.157. *Кулиш П.А*. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в 17 в. / П.А. Кулиш // Вестник Юго-Западной Руси. – 1862. − №4. − С. 136–157.

5.158. *Кулиш П.А*. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в 17 в. / П.А. Кулиш // Вестник Юго-Западной Руси. – 1862. − №5. – С. 221–239.

5.159. *Кулиш П.А*. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в 17 в. / П.А. Кулиш // Вестник Юго-Западной Руси. – 1862. − №6. – С. 261–277.

5.160. *Кулиш П.А*. Падение шляхетского господства в Украине обеих сторон Днепра в 17 в. / П.А. Кулиш // Вестник Юго-Западной Руси. – 1862. − №7. − С. 1–21.

5.161. *Кулиш П.А.* Перевод П.А. Кулиша на украинский язык Манифеста 19 февраля 1861 г. и положения о крестьянах / Пантелеймон Кулиш. – К., 1905. – 55 с.

5.162. *Кулиш П.А.* Повесть об украинском народе / П.А. Кулиш. – С.-Петербург, 1846. – 116 с.

5.163. *Кулиш П.А.* Польская колонизация юго-западной России / П.А. Кулиш // Вестник Европы. – 1874. − №3. − С. 5–35.

5.164. *Кулиш П.А.* Польская колонизация юго-западной России. / П.А. Кулиш // Вестник Европы. − 1874. − №4. − С. 483–552.

5.165. *Кулиш П.А*. Полякам об украинцах / П.А. Кулиш // Основа. – 1862. – №2. – С. 67–86.

5.166. *Кулиш П.А*. Турецкая неволя / П.А Кулиш. // Русское слово. – 1877. − Т. 18. − №3. − С. 385–401.

5.167. *Кулиш П.А*. Украинские казаки и паны в 20-летие перед бунтом Хмельницкого // Русское обозрение. – 1895. − Т. 31. − №2. − С. 610–615.

5.168. *Кулиш П.А.* Украинские народные предания / П.А. Кулиш // Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российски. – 1893. − №1. – С. 8−92.

5.169. *Кулиш П.А.* Хуторская философия и удаленная от света поэзия. / П.А. Кулиш. – СПб.: Тип. об-ва «Общественная польза», 1879. – 495 с.

5.170. *Кулиш П.А.* Выговщына [Виговщина] / Пантелеймон Кулиш. – Санкт-Петербург: Типогр. Училища глухонемых, 1901 – 26 с.

5.171. *Куліш П.* Зазивний лист до української інтелігенції / П. Куліш // Твори: у 2 т. – Т. 1. − К.: Наукова думка, 1998. – С. 400–412.

5.172. *Куліш П.* Із збірки «Хуторна поезія». Історичне оповіданнє / П. Куліш // Твори: у 2 т. – Т. 1.– К.: Наукова думка, 1998. – С. 359–381.

5.173. *Куліш П.* Об отношении малороссийской словесности к общерусской / П. Куліш // Твори: у 2[6] т. – Т. 2. − К.: Дніпро, 1989. – С. 458–476.

5.174. *Куліш П.* Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / П. Куліш; [пер. з рос. О. Шокала] // Куліш П. Моє життя. – К.: Український світ, 2005. – С. 139–381.

5.175. *Куліш П.А.* Матеріали і розвідки Ч. 1. / Під ред. К. Студинського і Ф. Савченка. – Львів [Б.в.], 1929. – 72 с.

5.176. *Куліш П.О.* «Книга о ділах народу країнського…» [Текст]: вибр. Твори / П.Куліш; [передм. та упоряд. В.Т. Лазарєва]; Нац. НДІ українознав. та всесвітньої історії. – К.: НН ДІУВІ МОНС, 2012. – 224 с.

5.177. *Куліш П.О.* Битва под Кумейками: 1637 р. / П.О. Куліш // Черниговский листок. − 1863. − №9. − С. 66–72.

5.178. *Куліш П.О.* Битва под Кумейками: 1637 р. / П.О. Куліш // Черниговский листок. − 1863. − №10. − С. 75–79.

5.179. *Куліш П.О.* Галицька Русь у починах козацько-шляхетської усобиці / П.О. Куліш // «Руська хата». − Льв., вид.НТШ, 1877. − С. 101–179.

5.180. *Куліш П.О.* Жидотрєпані / Пантелеймон Куліш. − К.: МАУП, 2005. – 424 с.

5.181. *Куліш П.О.* Історія України / Пантелеймон Куліш // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №11–12. – С. 162–164.

5.182. *Куліш П.О.* Історія України од найдавніших часів / Пантелеймон Куліш // Основа. – 1861. − №9. – С. 94−96.

5.183. *Куліш П.О.* Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року / О.П. Куліш // Пантелеймон Куліш: письменник,філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О. Куліша. – К., 2009. – С. 163–182.

5.184. *Куліш П.О.* Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами / П.О. Куліш // Правда. – 1868. − №№1–17, 25–35.

5.185. *Куліш П.О.* Почини лихоліття козацького і перші козацькі бучі / П.О. Куліш // Нива (Львів). – № 3. − 1865. – С. 18−21.

5.186. *Куліш П.О.* Руїна / П.О. Куліш // Мета (Львів). – 1863. − №2.

5.187. *Куліш П.О.* Руїна / П.О. Куліш // Мета (Львів). – 1864 − №5.

5.188. *Куліш П.О.* Слово над гробом Шевченка / Пантелеймон Куліш // Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим. І.М. Андрусяка. – Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2003. – С. 73–75.

5.189. *Куліш П.О.* Солониця: дума 1596 р. // П.О. Куліш // Основа. − 1861. − №9. − С. 26–30.

5.190. *Куліш П.* Листи з хутора / П. Куліш // Твори: у 2 т. / Підгот. тексти, упоряд. в склав приміт. М.Л.Гончарук. – Т. 2. − К.: Дніпро, 1989. – С. 244–280.

ЛІТЕРАТУРА

6. Монографії, брошури, наукові статті

6.191.*Айзеншток І.Я.* Шляхи засвоєння Сходу в українській літературі // І.Я. Айзеншток // Східний світ. − 1928. − №2. − С. 193–204.

6.192.*Андерсон Б.* Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон [2-е вид., перероб. Перекл. з англ.] − К.: Критика, 2001. – 271 с.

6.193.*Андрусяк М.* Українська історіографія. Збірник українського наукового інституту в Америці. Сент-Поль – Мінессота / М. Андрусяк. – Прага, 1939. – 186 с.

6.194.*Антонович В*. Записка в справі обмежень української мови / В. Антонович // Записки Українського Наукового Т-ва в Києві. − Кн. III. − С. 33−39.

6.195.*Арсеньев К.К.* Законодательство о печати / Арсеньев Костянтин Костянтинович. – СПб.: Типо-литография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – 264 с.

6.196.*Афанасьев А. П.* Из истории цензурной политики самодержавия в конце 70-х – нач. 80-хгодов XIX в. / А.П. Афанасьев // Вопросы истории СССР. – М.,1972. − С. 203−223.

6.197.*Багалей Д.И.* Русская историография / Д.И. Багалей. – Х. [Б.и], 1911. – 506 с.

6.198.*Багалій Д.* Нарис української історіографії / Д. Багалій. − К.: УАН, 1923–1925. – Т. 1. – 138 с.

6.199.*Бернштейн М. Д.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. / М.Д. Бернштейн. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 215 с.

6.200.*Білий О.В.* Поняття просвітництва в естетиці пізнього П. Куліша / О.В. Білий // Радянське Літературознавство. – 1989. – №8. – С. 3−11.

6.201.*Бойко М.П.* П. Куліш: осмислення творчого спадку / М.П. Бойко. – Дніпродзержинськ, 1997. – 47 с.

6.202.*Борисенко В.Й.* Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825−1860 роках / В.Й. Борисенко, І.М. Левченко. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 106 с.

6.203.*Борисенко В.Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60−90-х рр. XX ст.: монографія / В.Й. Борисенко. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. – 161 с.

6.204.*Бородін В.Т.* Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840 – 1862 роки / В.Т. Бородін. – К.: Наукова думка, 1969. – 161 с.

6.205.*Бородін В.Т.* Цензурні переслідування творів Т. Г. Шевченка / В.Т. Бородін // Шевченківський словник. У 2 т. – Т. 2. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. − С. 330–332.

6.206.*Бунчук Б.І.* Еволюція віршування Пантелеймона Куліша [Текст]: навч. посібник / Б.І. Бунчук [Чернівецький національний ун-т ім. Ю.Федьковича]. − Чернівці: Рута, 2002. – 59 с.

6.207.*Бухбіндер* М. Лист М. Костомарова до І.П. Корнілова / М. Бухбіндер // За сто літ. − 1930. − №6. − Харків; Київ. – С. 18−34.

6.208.*Василенко М.* Очерки по истории Западной Руси / М. Василенко. – К. [Б.в.], 1916. – 589 с.

6.209.*Вашкевич Г.С.* Неосуществившийся журнал Кулиша – Хата / Г.С. Вашкевич // Киевская старина. – 1898. − Т. 62. − №7/8 – Отд. 1. – С. 207−217.

6.210.*Верига В*. Нарис з історії України (кінець XVIII – XIX ст.) / Василь Верига. − Львів: „Світ”, 1996. – 447 с.

6.211.*Верстюк В.Ф.* Україна і Росія в історичній ретроспективі / В.Ф. Верстюк, В.М. Горобець, О.П. Толочко. − Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. / Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2004 – 501 с.

6.212.*Вертій О.І.* Пантелеймон Куліш і народна творчість / О.І. Вертій. – Тр., 1998. – 120 с.

6.213.*Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козаччини / Л. Винар // Козацька Україна. Вибрані праці / [Ред. Валерій Степанков, упор. Алла Атаманенко] / Інститут історії України НАН України, Українське історичне товариство. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж: “Місіонер”, 2003. – С. 466–498.

6.214.*Вібе Г.Д.* Куліш як гоголезнавець / Г.Д. Вібе. – Вінніпег: УВАН, Відділ славістики Манітобського університету, 1972. – 24 с.

6.215.*Вільсон Е.* Українці: несподівана нація / Ендрю Вільсон [пер. з англ. Н. Гончаренко, О. Гриценко]. – К.: «КІС», 2004. – 552 с.

6.216.*Возняк М.* Куліш як редактор «Причепи» Левицького: Відбитка. / М. Возняк. – Львів [Б.в.], 1928. – 56 с.

6.217.*Возняк М.* Останні зносини П.Куліша з Галичанами: З додатком його листування з М.Павликом / М. Возняк. – Львів [Б.в.], 1928. – 76 с.

6.218.*Гелей С.* Пантелеймон Куліш: через культуру до державності / С. Гелей // Українська культурна спадщина: збірник наукових праць. – 1995. − Т. 2. − С. 91–110.

6.219.*Гелей С.* Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / С. Гелей. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 1926. – 124 с.

6.220.*Герасимова Ю.И.* Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. / Ю.И. Герасимова. – М.: Книга, 1974. – 208 с.

6.221.*Гирич І.* Пантелемона Куліш на тлі суспільного життя / І. Гирич // Молода нація: Альманах. – 01/2004 . – N1(30): Пантелеймон Куліш (1819–1897). – С. 5–13.

6.222.*Гирич І. Б.* М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. / І. Б. Гирич // Український історик. – 1996. – №1/4 (128/131). – С. 142–187.

6.223.*Гирич І. Б.* М. Грушевський і С. Єфремов: До історії наукових, літературних і особистих взаємин / І. Б. Гирич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць; [Інститут історії України НАН України; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 65–75.

6.224.*Гнатюк В.* М. Грабовський і П. Куліш / В. Гнатюк // Записки історико-філолоігчного відділу УАН.. – 1928. − Т. 21−22. − С. 12−41.

6.225.*Гнатюк В.* Польський літератор М.А. Грабовський і його приятелювання з П.О. Кулішем / В. Гнатюк // Записки історико-філолоігчного відділу УАН. – 1928. – Кн. 21–22. – С. 227–248.

6.226.*Гнатюк В.* Польський літератор М.А. Грабовський і його приятелювання з П.О. Кулішем / В. Гнатюк // Записки історико-філолоігчного відділу УАН. – 1928. − Кн. 23. – С. 97–124.

6.227.*Гончар О.* Національна ідея у світогляді і творчості П.О. Куліша / О. Гончар // Вісник НАН України. – 1994. − №6. − С. 58–65.

6.228.*Гончарук П.С.* Історичні погляди П.О. Куліша / П.С. Гончарук // Вісник Київ. ун-ту "Слов'янський ун-т". − Вип. 11. Історія. – К., 2001. – С. 23−43.

6.229.*Гончарук П.С.* Суспільно-політичні та історичні погляди П.О. Куліша: До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819−1897) / П.С. Гончарук. – К., ДАКККІМ, 2006. – 264 с.

6.230.*Гончарук П.С.* Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів // Київська старовина. – 1993. – №4. – С. 71–77.

6.231.*Горєлов М.Є.* Цивілізаційна історія України. (Нариси) / М.Є. Горєлов, О.П. Моця, О.О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. – 632 с.

6.232.*Грабович Г. Ю.* До питання критичного самоусвідомлення в українській думці XIX ст.: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Грабович Григорій Юлійович // Сучасність. − 1996. − №12. − С. 90–94.

6.233.*Гринченко Б.* П.А. Кулиш. Биографический очерк / Борис Гринченко. − Чернигов: Типография губернского земства, 1899. − 100 с.

6.234.*Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник [для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів] / Я.Й. Грицак. – 2-ге вид. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

6.235.*Грінченко Б.Д.* Діалоги про українську національну справу. / Б.Д. Грніченко, М.П. Драгоманов. − Київ: Ін-т української археографії, 1994. – 189 с.

6.236.*Грінченко Б.Д* Тяжким шляхом (про українську пресу) / Грінченко Борис Дмитрович – К., 1912. – 74 с.

6.237.*Грушевский М.С.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / М.С. Грушевский. – СПб., 1907. – 15 с.

6.238.*Грушевский М.С.* Украинский вопрос / М.С. Грушевский // Освобождение России и Украинский вопрос. – СПб.: Типография т-ва ЂОбщественная Пользаї, 1907. – С. 26−77.

6.239.*Грушевська О.* З діяльності Куліша в 1850-х рр. / О. Грушевська // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. − 1925. – Т. 19. − С. 161–177.

6.240.*Грушевський М.С.* Галичина і Україна / М.С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори 1894–1907». – С. 376–382.

6.241.*Грушевський М. С.* Ганебній пам’яті / М. С. Грушевськйи // Україна. – Кн. 4. – К. «Пролетарій», 1926. – С. 46−47.

6.242.*Грушевський М.С.* Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки / М.С. Грушевський. – СПб.: Типография т-ва ЂОбщественная Пользаї,1907. – 294 с.

6.243.*Грушевский М.С.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основних вопросов украиноведения / М.С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб, 1914–1916. – Т. 1. – С. 1–37.

6.244.*Грушевський М.С.* Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М.С.Грушевський // Україна. – 1927. – №1−2. – С. 9–38.

6.245.*Грушевський О.* Пантелеймон Куліш / О. Грушевський // Шлях. – К., 1918. – Ч. 1−2. – С. 81−90.

6.246.*Грушевський О.С.* Історичні погляди П.О. Куліша / О.С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 7–9. – С. 77–93.

6.247.*Грушевський О.С.* Поетична творчість П.О. Куліша / О.С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. 9. – С. 398–411.

6.248.*Грушевський О.С.* Поетична творчість П.О. Куліша / О.С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. 10. – С. 72–89.

6.249. *Грушевський О.С.* Поетична творчість П.О. Куліша / О.С. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Кн. 12. – С. 436–453.

6.250.*Грушевський М.* В тридцяті роковини П. Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / Михайло Грушевський // Україна. – К., 1927. – Кн. 1–2. – С. 9.

6.251.*Грушевський М.С.* На порозі Нової України: Гадки і мрії / М.С. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть; [уклад. О.Л. Копиленко; відп. редактори С.І. Матвієнко, Л.Г. Паламарчук, Н.П. Підлужна]. – К.: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 133–225.

6.252.*Грушевський М.С.* Сто літ українського народництва / М.С. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Науковий щорічник за 1927 р. – К., 1927. – Вип. 1–3. – С. 13−17.

6.253.*Гуревич П.* Дело о распростанении малороссийской пропаганды / П. Гуревич // Былое. − 1907. – №7. – С. 169−175.

6.254.*Данилов В.* П.А. Кулиш и «Киевская старина» / В. Данилов. – К., 1906. – 34 с.

6.255.*Данилов В.* П.А. Куліш і М.О. Максимович / В. Данилов // Україна. – 1926. – №5. – С. 13–22.

6.256.*Дей О.І.* Книга і друкарство на Україні з 60-х р. XIX ст. до Великого Жовтня / О. І. Дей. – К.: Наукова думка,1964. – 315 с.

6.257.*Дей О.І.* Історія української дожовтневої журналістики: Навч. посібник для студентів вузів із спец. "Журналістика" / О.І. Дей, І.Л. Моторнюк, М.Ф. Нечиталюк та ін. – Львів: Видавниче об'єднання «Вища школа», 1983. – 511 с.

6.258.*Джаншиев Г. А.* Эпоха великих реформ / Г. А. Джаншиев – [издание 10-е]. – СПб., 1907. – 103 с.

6.259.*Дзира І.* «Чорна рада» та її джерела / І. Дзира // Освіта. – 1997. – №2-3. – С. 3−4.

6.260.*Дзира І.* Пантелеймон Куліш і козацьке літописання / І. Дзира // Неопалима купина. − 1995. – №3−4. – С. 117–130.

6.261.*Дзира І.Я.* Запорозьке козацтво в художній спадщині Пантелеймона Куліша / І.Я. Дзира // «Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості». − К. [Б.в.], 1997. − С. 21−57.

6.262.*Дзюба Т.* Хутірська концепція П. Куліша / Т. Дзюба // Слово і час. – 1998. – Ч. 4 – 5.

6.263.*Добровольский Л.Л.* Запрещенная книга в России 1825−1904 гг. Архивно-библиографические разыскания / Л.Л. Добровольский. – М.: Издательство Всесоюзной книжной палаты,1962. – 254 с.

6.264.*Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. Відп. ред. О. П. Реєнт / О.М. Донік. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 314 с.

6.265.*Дорошенко Д.* П.О. Куліш / Д. Дорошенко. – К.; Ляйпціг, 1923. – 207 с.

6.266.*Дорошенко Д.І.* Найновіша література про П.Куліша: інформаційний огляд видань і розвідок за останні 15 літ / Д.І. Дорошенко // Записики наукового товариства Тараса Шевченка. – 1927. – Т. 148. – С. 78–98.

6.267.*Дорошенко Д.І.* П. Куліш: 10 років з дня його смерті 2.02.1897 р. / Д.І. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. 1. – №2. – Ч. 1. – С. 238 – 249.

6.268.*Дорошенко Д.І.* П. Куліш: огляд його життя й літературної та наукової праці / Д.І. Дорошенко. – Берлін: [Б.в.], 1923. – 208 с.

6.269.*Дорошкевич О.* Куліш на засланні / О. Дорошкевич // Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства / За ред. С. Єфремова та О. Дорошкевича – К.: УАН, 1927. – С. 12–72.

6.270.*Доценко О.Г.* Український суспільно-політичний рух у другій половині XIX ст. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / О.Г. Доценко, Л.Г. Іванова. – К.: КиМУ, 2010. – 268 с.

6.271.*Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. / М.П. Драгоманов. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1970. – 532 с.

6.272.*Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. / М.П. Драгоманов. – Т. 2. − К.: Наук. думка, 1970. – 596 с.

6.273.*Драгоманов М.П.* Политические сочинения / Михайло Петрович Драгоманов [под ред. проф. И. М. Гревса и Б. А. Кистяковскогої] – Т. I: Центр и окраины. − М.: Типография Д. Сытина, 1908. – 486 с.

6.274.*Драгоманов М.П* По вопросу о малорусской литературе / М.П. Драгоманов // Собр. полит. соч. М. П. Драгоманова. − Т. II. – Вена, 1876. − С. 153−199.

6.275.*Драгоманов М. П.* Вибране: «… мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні» / М. П. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.

6.276.*Дядиченко В.А.* Развитие исторической науки в Украинской ССР / В.А. Дядиченко, Ф.Е. Лось, В.Г. Сарбей; [АН УССР. Ин-т истории; отв. ред. А.Д. Скаба]. – К.: Наук. думка, 1970. – 80 с.

6.277.*Єкельчик С. О.* Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень (замість післямови) / С. О. Єкельчик // Нариси з історії

українського національного руху. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 159–167.

6.278.*Єфремов С.* Без синтезу: До життєвої драми Куліша / С. Єфремов. – К.: УАН, 1924. – 22 с.

6.279.*Єфремов С.* Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша / С. Єфремов // Пантелйемон Куліш. Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства / За ред. С. Єфремова та О. Дорошкевича – К.: УАН, 1927. – С. 5–11.

6.280.*Єфремов С.О.* Вне закона: к истории цензуры в России / Сергій Олександрович Єфремов // Літературно-критичні статті [упоряд., передмова і примітки Е.С.Соловей]. − К.: Дніпро, 1993. – 351 с.

6.281.*Єфремов С.О.* З нашого життя (мова в українській пресі та вимоги читачів) / Сергій Олександрович Єфремов // Рада. – 1907. − №87. – С. 4−7.

6.282.*Єфремов С.О.* На страже национального достоинства: К характеристике публицистической деятельности проф. М. С. Грушевского / Сергій Олександрович Єфремов // Украинская жизнь. – 1916. − №12. – С. 52.

6.283.*Жаботинський В*. Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинський. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. – 136 с.

6.284.*Жадько В.О.* Український некрополь / В.О. Жадько. – К.[Б.в.], 2005. – 288 с.

6.285.*Животко А.П.* Історія української преси: Навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищих закл. освіти / Животко Аркадій Петрович [упоряд. Микола Тимошик]. – К.: НВЦ "Наша культура і наука", 1999. – 368 с.

6.286.*Жирков Г. В*. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений / Жирков Геннадий Васильевич – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.

6.287.*Житецький І.* Куліш і Костомаров: недруковане листування 1860 – 1870 рр. / І. Житецький // Україна. − 1927. – №1–2. – С. 39–65.

6.288.*Жулинський М.Г.* «Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)» / М.Г. Жулинський. – Київ: Дніпро, 1990. – С. 43–66.

6.289.*Жулинський М.Г.* У праці каторжній, трагічній самоті / М.Г. Жулинський // П.О. Куліш. Твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1. – С. 10–16

6.290.*Забужко О. С.* Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / О.С. Забужко. − К.: Факт, 2009. – 156 с.

6.291.*Заводовський А.А*. Українське питання у дзеркалі вітчизняної соціал-демократії (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / А.А. Заводовський. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2008. – 152 с.

6.292.*Зайончковский П.А.* Российское самодержавие в конце XIX века / Пётр Андреевич Зайончковский – М.: «Наука», 1970. – 444 с.

6.293.Заметка к работам П.А. Кулиша по переводу «Положения о крестьянах» // Киевская старина. − Т. 89. – 1905 − №5. – Отд. 2. – С. 160.

6.294.Западные окраины Российской империи / Миллер А. и др. [под ред. А. Миллера]. − М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.

6.295.*Зельдич Ю*. В. Петр Александрович Валуев и его время: Историческое повествование / Ю.В. Зельдич – М.: «Аграф», 2006. – 576 с.

6.296.*Зеров М.* Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства / М. Зеров // Твори в двох томах. – Т. 2. − К: Дінпро, 1990. – С. 246–587.

6.297.*Иконников В.* Опыт русской историографии / В. Іконніков – Киев: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1891−1908. – 1956 с.

6.298.*Іванова Л.Г.* Суспільно-політичний рух в Україні: до проблеми становлення ідеології / Іванова Л.Г., Іванченко Р.П. – К.: МІЛП, 2000. – 352 с.

6.299.*Івашків В.* Художня, літературна і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша / В. Івашків. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 332–363.

6.300.*Ігнатенко В*. Бібліографія української преси. 1816−1916 / В. Ігнатенко. – Харків, 1930. – 193 с.

6.301.Історія української культури: У п'яти томах. − Т. 4. Українська культура XIX ст. − Книга 2 / Б.Є. Патон (голов.ред.), В.А. Смолій (ред.). − К.: Наук. думка, 2003. – 1294 с.

6.302.Історія української літератури XIX століття: у 2 кн. − Кн. 1. За ред. акад. М.Г. Жулинського. – К.: Наук. думка, 2005. – 656 с.

6.303.К вопросу о малорусской литературе // Русская старина. – 1888. – №8. – С. 212.

6.304.*Каллаш В.В*. Из истории малорусской литературы 20−30 г. XIX в. В.В. Каллаш // Киевская старина. – 1900. – Т. LXIX. – С. 60–83.

6.305. *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму / Георгій Володимирович Касьянов. – К.: Либідь,1999. – 352 с.

6.306.*Катков М.Н.* Собрание передовых статей «Московских ведомостей» с 1863 по 1887 / М. Н. Катков. – М., 1897. – 824 с.

6.307.*Катренко А.М.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.) / Андрій Миколайович Катренко, Ярослав Андрійович Катренко. – К.: [Б. в.], 2003. – 180 с.

6.308.*Катренко А.М.* О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915) / Андрій Миколайович Катренко, Богдан Володимирович Петрук. – К.: «Наукова думка», 1998. – 64 с.

6.309.*Катренко А.М.* У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства: Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст. / Андрій Миколайович Катренко; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2001. – 320 с.

6.310.*Катренко А.*М. Український національний рух XIX століття: Навч. посібник для студ. іст. ф-тів / Андрій Миколайович Катренко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: РВЦ «Київський університет», 1999. – Ч. 2: 60–90-ті роки XIX ст. – 190 с.

6.311.*Кирилюк Є*. Бібліографія праць П.О. Куліша та писань про нього / Є. Кирилюк. – К.[Б.в.], 1929. – 121 с.

6.312.*Кирилюк Є*. Пантелеймон Куліш./ Є. Кирилюк.– Х.; К., 1919. – 95 с.

6.313.*Кирилюк Є.* Пантелеймон Куліш / Є. Кирилюк. – Хк.: ДВУ, 1929. – 93 с.

6.314.*Кирилюк Є.П.* Панько Куліш: до 150-річчя з дня народження // Радянське літературознавство. − 1969. – №8. – С. 26–41.

6.315.*Кирилюк Є.* Перший твір буржуазної літератури: «Чорна рада» П. Куліша / Є. Кирилюк // Життя і революція. − 1931. – №10. – С. 43–92.

6.316.*Кирієнко О.Ю.* "Українське питання" у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914−1917) / О. Ю. Кирієнко // Проблеми історії України XIX − початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. – Випуск XVII. – С. 165−170.

6.317.*Кирієнко О.Ю.* Видавнича діяльність П. Куліша та царська цензура / О.Ю. Кирієнко // Проблеми історії України XIX − початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Випуск XV. – С. 58−62.

6.318.*Коваленко Л.А.* Історіографія Української РСР. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Вища школа, 1983. – 118 с.

6.319.*Коваленко Л.А. П.*О.Куліш як історик / Л.А. Коваленко // Український історичний журнал. – 1969. − №3. − С. 68–71.

6.320.*Козачок Я.В.* Невичерпне джерело для романів історичних: з творчої лабораторії Пантелеймона Куліша / Я.В. Козачок. – Тернопіль, 1997. – 16 с.

6.321.*Колесник І.* Українська історіографія: концептуальна історія / І. Колесник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 256 с.

6.322.*Коляда І.* Творчість П. Куліша та український націогенез // Матеріали III–IV наукових семінарів «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на поч. XX ст.» / І. Коляда / Упоряд. Н. Грабар, О. Мокану, М. Горбатюк. – Київ, 2011. – С. 324–331.

6.323.*Коляда І.* Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. Коляда. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 400 с.

6.324.*Коляда І.А.* М. Юзефович та український національний рух 1873−1876 рр.: Спроба історичної реконструкції // І.А. Коляда, В.І. Милько // Історія в школі. − 2009. − №5/6. − С. 29−33 .

6.325.*Коляда І.А*. Українська інтелігенція у російському інформаційному просторі другої половини XIX ст.: до історії взаємин П. Куліша і цензурних

органів // І.А. Коляда, О.Ю. Кирієнко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць [Гол. ред. В.М. Вашкевич]. − К.: ВІР УАН, 2013. – С. 19−24.

6.326.*Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша (від губернського секретаря до надворного радника) / М. Кордуба // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1930. – Т. 100. – С. 327–377.

6.327.*Костомаров Н.* П.А. Кулиш и его последняя литературная деятельность. / Н. Костомаров. // Киевская старина. – 1883. − Т. 5. − №8. – С. 362−368.

6.328.*Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Н.И. Костомаров [сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И.Л. Бутича. − 2-е изд.] − К.: Лыбидь, 1990. – 736 с.

6.329.*Костомаров Н.И.* Украинский сепаратизм (Неизвестные запрещенные страницы) / Н.И. Костомаров; [Введение, редакция и примечания проф. Ю.Г. Оксмана]. – Одесса: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – 16 с.

6.330.*Кравченко О.* Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія / Оксана Кравченко. – Умань, 2009. – 342 с.

6.331.*Кравченко В.В.* Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В. В. Кравченко. – Х.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.

6.332.*Крупницький Б.* Богдан Хмельницький в світлі української історіографії / Б. Крупницький // Київська старовина. – 1995. – №6. – С. 31–35.

6.333.*Лазаревський А.* Предки П.А. Кулиша / А. Лазаревсикй // Киевская старина. – 1898. – №9. – С. 62–65.

6.334.*Лейкина-Свирская В. Р.* Интеллигенция в России во второй половине XIX в. / В. Р. Лейкина-Свирская. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.

6.335.*Лемке М. К.* Николаевские жандармы и литература 1826−1855 гг. / Лемке Михаил Константинович. – [2-е издание] – СПб.: «С.В.Бунина», 1908. – 462 с.

6.336.*Лемке М. К.* Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия / Лемке Михаил Константинович – СПб.: «Феоктано», 1904. – 342 с.

6.337.*Лемке М.К.* Эпоха цензурних реформ 1859−1965 гг. / М.К. Лемке. – С-Петербург: Типо-литография «Герольд», 1904. – 515 с.

6.338.*Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). / М.Н. Лещенко – К.: Наук. думка, 1970. – 304 с.

6.339.*Лисенко О. В*. Роль преси у формуванні української національної ідеї / О.В. Лисенко // Проблеми історії України XIX – поч. XX століття. – Вип. І. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – С. 217−228.

6.340.*Лисенко О. В*. Українська видавнича справа / О. В. Лисенко // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.) − Кол. наук. Монографія в 3-х част. – Ч. ІІ. − К.: Інститут історії Украхни НАНУ,1999. С. 76−109.

6.341.*Лисий І.* Куліш Пантелеймон Олександрович / І. Лисий // Філософська думка в Україні. Біобібліографічний словник. – Електронний ресурс. Режим доступу: http://eureka.ucoz.ua/publ/203-1-0-78

6.342.*Луцький Ю.* Листування з Євгеном Сверстюком [Текст] / Ю. Луцький. − Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1992. – 89 с.

6.343.*Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Пол Роберт Магочій // Український історичний журнал. − №3 – К.: «Дієз-продукт», 1991. – С. 98−105.

6.344.*Маковей Є.О.* Слов'янський світ у поглядах Пантелеймона Куліша: аналіз ідентичностей / Є.О. Маковей // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць / гол. ред. В.М. Вашкевич. – Випуск 76 (№9). – К.: Видавництво «Гілея. – Випуск 76. – К.: , 2013. – С. 43−46.

6.345.*Маковей Є.О.* Варшавський період життя Пантелеймона Куліша в оцінках сучасників та істориків / Є.О. Маковей // Наукові записки НПУ імені М.П. Драгоманова. – Випуск 11. – К.: Видавництво «Гілея», 2014. – С. 209−221.

6.346.*Маковей Є.* Українсько-московський конфлікт 1658–1659 рр.: спроба аналізу внутрішньої та зовнішньої складової у статті Пантелеймона Куліша «Виговщина» / Є.О. Маковей // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць /

гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2014. – Випуск 89 (10). – С. 28−31.

6.347.*Маковей Є.О.* Епістолярне спілкування Т. Шевченка і П. Куліша / Є.О. Маковей // Т.Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. / редкол.: О.П. Реєнт та ін. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 101−109.

6.348.*Маковей Є.О.* Політична культура польського народу у рецепції Пантелемона Куліша / О.Є. Маковей // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. матеріалів XVIII Всеукр. наук. практ. конф., Київ, 24 квітня 2015 р. у 2-х т. / Ред. кол.: І.І. Тимошенко (відп. ред.) та ін. − К.: Вид-во Європейського університету. – Т2 − С. 253−257.

6.349.*Маковей Є.О.* Порівняльний аналіз етнографічної та фольклористичної діяльності П. Чубинського та П. Куліша. / Є.О. Маковей // Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя видатного українського етнографа П. Чубинського. – К., 2014. − С. 120−125.

6.350.*Маковей Є.О.* Аграрний чинник в історії польсько-українського протистояння упродовж XVI – XVII ст.: рецепція П. Куліша. / Є.О. Маковей // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – Випуск 9. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – С. 9–18.

6.351.*Маковей Є.О.* Пантелеймон Куліш про роль церкви у розвитку слов'янських народів / Є.О. Маковей // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: Зб. Наукових праць. – Випуск 13. – К., 2015. – С. 205–210.

6.352.*Маковей Є.О.* «Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках ви ображати?» Пантелеймон Куліш і його історіографічний доробок / Є.О. Маковей // Історія в школі. Науково-методичний журнал. – №3. − К., 2013. – С. 12−15.

6.353.*Маковей Є.О.* Історіографічна спадщина Пантелеймона Куліша. / Є.О. Маковей // Матеріали VII – VIII наукових семінарів «Роль визначних

особистостей – митців, діячів наук та культури у процесі формування національної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.» − К., 2013. − С. 293−301.

6.354.*Маковей Є.О.* Наполеон та війна 1812 року в оцінці Пантелеймона Куліша / Є.О. Маковей // Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь війки / Тези доповідей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 79−81.

6.355.*Маковей Є.О.* Мовна ідентичність у слов'янознавчих уявленнях П. Куліша / Є.О. Маковей // Драгоманівські історичні студії. Матеріали конференцій. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. − С. 159−165.

6.356.*Маковей О.* П.О. Куліш: Огляд його діяльності. / Осип Маковей. – Львів, 1900. – 190 с.

6.357.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №3. − С. 161–183.

6.358.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №4. − С. 1–28.

6.359.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №5. − С. 77–107.

6.360.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №6. − С. 169–188.

6.361.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №9. − С. 145–161.

6.362.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №10. − С. 30–43.

6.363.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №11. − С. 92–114.

6.364.*Маковей О.* Панько Олелькович Куліш: огляд його діяльності / Осип Маковей // Літературно-науковий вісник. – 1900. − №12. − С. 150–169.

6.365.*Максимович М.А.* Об историческом романе г. Кулиша «Чёрная рада»: письмо к Г.П. Галагану / М.А. Максимович // Русская беседа. – 1857. − №8. − С. 22–78.

6.366.*Максимович М.А.* Об историческом романе г. Кулиша «Чёрная рада»: письмо к Г.П. Галагану / М.А. Максимович // Русская беседа. – 1858. − №9. – С. 13–27.

6.367.*Мельник Л.Г.* Утвердження ідеї українського національного самовизначення (кінець XVIII – початок XX ст.): Конспект лекцій / Л.Г. Мельник. – К.: НМК ВО, 1992. – 84 с.

6.368.*Миллер А.И.* „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / Алексей Ильич Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

6.369.*Миллер А. И.* Империя Романових и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Ильич Миллер. – М.: НЛО, 2006. – 248 с.

6.370.*Милюков П.Н.* Национальный вопрос: Происхождение национальности и национальные вопросы в России / П.Н. Милюков. – Прага: Свободная Россия, 1925. – 190 с.

6.371.*Миронець Н.І.* Євген Чикаленко і Петро Стебницький: на спільному шляху до втілення національної ідеї / Н.І. Миронець, І. Старовойтенко // Євген Чикаленко – Петро Стебницький. Листування. 1900-1922 рр. / НАН України. Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; [упорядкув.: Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко]. – К.: Темпора, 2008. – С. 6−24.

6.372.*Михайлин І. Л.* Історія української журналістики XIX століття: Підручник / Ігор Леонідович Михайлин. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 720 с.

6.373.Михайло Максимович і Пантелеймон Куліш: до історії взаємин [Текст] / О. Кравченко, Н. Побірченко (уклад.). − Умань : РВЦ "Софія", 2007. – 166 с.

6.374.*Михутина И. В.* Украинский вопрос в России в конце XIX – начале XX ст. / Ирина Васильевна Михутина. – М.: Ин-т славяноведения РАН, 2003. – 288 с.

6.375.*Мияковський В.* Киевская громада. (Из истории украинского общественного движения 60-х годов) / В. Мияковский // Летопись революции. − 1924. − №4. − Харьков. – С. 28−49.

6.376.*Міяковський В.* З просвітньої діяльності П. Куліша / В. Мияковский // ЛНВ. – 1919. – Т. LXXV. – Кн. VII – IX.

6.377.*Міяковський В*. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяковський. – К.: Український науковий інститут книгознавства, 1926 – 16 с.

6.378.*Могилянський М*. П. Куліш і його художня проза / М. Могилянський // П.Куліш. Вибрані твори / [підгот. текстів, ред., передм. М.Могилянського]. − К. [Б.в.], 1927. − С. 5−10.

6.379.*Могилянський М*. П.О.Куліш у 90-х роках (листи й документи) / М. Могилянський // Червоний шлях. − 1925. − №8. − С. 180−199.

6.380.*Могилянський М.* Рец. на кн.: Дорошенко Д. П.О.Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність / М. Могилянський // Книгарь. − 1918. − №11. − С. 657.

6.381.*Надточій О. Л.* Російська цензура і видання творів Тараса Шевченка (1861−1916 рр.) / Надточій Олена Леонідівна. – Черкаси: Брама, 2006. – 220 с.

6.382.Нариси з історії українського національного руху (колективна монографія) [відп. ред. В. Г. Сарбей] – К.: Інституту історії України НАН, 1994 – 190 с.

6.383.Науково-педагогіча спадщина Куліша: вибрані твори / О.О.Кравченко (упоряд.). – Умань: Софія, 2008. – 208 с.

6.384.Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Зібрані заходом академічної Комісії української історіографії за ред. акад. М. Грушевського / М.І. Костомаров. – К.: ДВУ, 1928. – 316 с.

6.385.*Науменко В.* Куліш Олелькович Панько. Дзвін, старосуські думи й співи / В. Науменко. − Женева, 1893. − 239 с.

6.386.*Науменко В.* П.А.Кулиш и его сотрудничество в «Искре» 1859 г. – 1904 / В. Науменко // Киевская старина. − Т. 84. − №2. – Отд. 1. – С. 239−256.

6.387.*Науменко В.П.* До історії указа 1876 року про заборону українського письменства / В. П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 2 (5). – Ч. 1. – С. 135–151.

6.388.*Науменко В.П.* Найближчі відгуки указа 1876 р. про заборону українського письменства / В. П. Науменко // Україна. – 1907. – Т. II. – Кн. 3 (6). – Ч. 1. – С. 249–268.

6.389.*Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – Т. 1. − К.: Український письменник, 2007. – 463 с.

6.390.*Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. – Т. 2. − К.: Український письменник, 2007. – 462 с.

6.391.*Номис М.* [Матвій Терентійович Симонов] П.А. Кулиш (2февр. 1897 г.) / М. Номис. // Киевская старина. 1897. – Кн.3. – С. 2.

6.392.Об отмене стеснений малорусского печатного слова. – К.: Первой Киевской артули печатного дела, 1914. – 22 с.

6.393.*Овсієнко О.Ф.* Каральні органи царизму // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – XX ст.) / О.Ф. Овсієнко // Кол. наук. монографія в 3-х част. – Ч. III. − К.: Інститут історії України НАНУ,1999. – С. 3−68.

6.394.*Овсієнко О.Ф.* «Українське питання» в студентському русі // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – XX ст.) / О.Ф. Овсієнко // Кол. наук. монографія в 3-х част. – Ч. II. − К.: Інститут історії України НАНУ,1999. – С. 193−247.

6.395.*Овсієнко О. Ф.* Антиукраїнська цензурна політика // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – XX ст.) / О. Ф. Овсієнко // Кол. наук. монографія в 3-х част. – К.: Інститут історії України НАНУ,1999. – Ч. I. – С. 172−200.

6.396.*Оглоблін О.* П. Куліш Пантелеймон / О. Оглоблін, П. Петренко // Енциклопедія Українознавства. – Львів:НТШ, 1994. – Т4. – С. 1231–1232.

6.397.*Омельченко І.К.* Політична поліція Російської імперії і Україна (середина XIX ст.) / І.К. Омельченко. – К.: Ін-т держави і права НАН України. − 146 с.

6.398.*Оржеховский И.В.* Администрация и печать между двумя революционными ситуациями (1866−1878 гг.) / И.В. Оржеховский. – Горький, 1973. – 327 с.

6.399.*Павличко С.* Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. − 2-ге вид., перероб. і доп. / Соломія Павличко. − К.: Либідь, 1999. – 448 с.

6.400.*Павличко С.* Моделі шевченкознавства в радянській і нерадянській науці / Соломія Павличко // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. − Нью-Йорк, 1991. − С. 335−342.

6.401.*Павлушков М.* П. Куліш у Тулі на засланні / М. Павлушков // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Кн.13/14: Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І. Багалія. – Ч.2. − К., 1927. − С. 133−134.

6.402.*Палієнко М. Г.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г. Палієнко; [Київський національний університет ім. Тараса Шевченка]. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.

6.403.Пантелеймон Куліш [Текст] : виставка з нагоди презентації Повного зібрання творів, Національний музей Тараса Шевченка, 10 січня − 5 лютого 2006 р.: Каталог / упоряд. В. Яцюк, О. Федорук; ред. С. Захаркін; Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту, Інститут критики, Національний музей Тараса Шевченка. − К.: Критика, 2006. – 32 с.

6.404.Пантелеймон Куліш і українське національне відродження: Доповіді та повідомлення наук. конф., присвяч. 175-м роковинам від дня народження письменника / Харківський держ. Ун-т. – Х., 1995. – 96 с.

6.405.Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідення / М. Жулинський (ред.); НАН України; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка. Львівське відділення. – Л.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2000. – 413 с.

6.406.Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П.О. Куліша. – К.: Видавництво «Фенікс», 2009. – 534 с.

6.407.*Петлюра С.В*. З українського життя в минулому році / С.В. Петлюра // Слово. – 1908. − №1−3. – С. 23−31.

6.408.*Петров В*. Куліш – хуторянин // Хроника-2000. – Вип. 37−38. − Ч.1. – К., 2000. – С. 32−40.

6.409.*Петров В*. Пантелеймон Куліш у п’ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. – К. [Б.в.], 1929. – 57 с.

6.410.*Петров В*. Хуторянство і Европа // Життя і революція. – 1926. – Ч. 7. – С. 13–15.

6.411.*Петров Н.И*. Очерки из истории украинской литературы / Н.И. Петров. – Киев, 1884. – 150 с.

6.412.*Побірченко Н.* Життя і постать Пантелеймона Куліша у листуванні, спогадах сучасників та шанувальників [текст]: в 3 т. / Н. Побірченко. – Т.1. − Умань: Жовтий О.О., 2010. – 324 с.

6.413.*Побірченко Н.* Життя і постать Пантелеймона Куліша у листуванні, спогадах сучасників та шанувальників [текст]: в 3 т. / Н. Побірченкою. − Т. 2. – Умань: Жовтий О.О., 2010. – 389 с.

6.414.*Побірченко Н.* Життя і постать Пантелеймона Куліша у листуванні, спогадах сучасників та шанувальників [текст]: в 3 т. / Н. Побірченкою. − Т. 3. – Умань: Жовтий О.О., 2010. – 320 с.

6.415.*Покальчук В.* З Кулішевого листування // Літературний архів. – 1930. – Кн. 1/2. – С. 20−36.

6.416.Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1996. – 872 с.

6.417.Полюй – Кулиш: Подвижники нації [заг. ред. проф. В. Шендеровського]. – К.Рада, 1997. – 288 с.

6.418.*Попович М.В.* Нарис історії культури України / М. В. Попович. – К.: АртЕк,1998. – 728 с.

6.419.*Похила Л.* Ранні історичні твори Куліша: «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького / Л. Похила // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Л.; Нью-Йорк, 2000. – С. 93–102.

6.420.*Пыпин А.Н.* Єтнограия малорусская / А.Н. Пыпин. – Спб., 1891. – 426 с.

6.421.*Пыпин А.Н.* История славянских литератур. Изд. 2-ое. В 2 т. / А.Н. Пыпин, В.Д. Спасович. – Т. 1. – СПб, 1879.– 447 с.

6.422.*Реєнт О.П.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Олександр Петрович Реєнт. − К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 340 с.

6.423.*Розенберг В*.Н. Из истории русской печати / В.Н. Розенберг. – Прага, 1924. – 178 с.

6.424.*Розенберг В.Н.* Русская печать и цензура в прошлом и настоящем / Розенберг В. Н., Якушкин В.Е. – М., 1905. – 137 с.

6.425.*Романовський В.* Куліш і його праці по історії України / В. Романовський // Книжник. − 1990. – №4. – С. 18–21.

6.426.*Савченко Ф.Я.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Якович Савченко. – Х.–К.: Держвидав України, 1930. – 415 с.

6.427.*Садовський В*. Законопроект о печати и украинская преса / В. Садовський // «Украинская Жизнь», 1913. − Ч. 6. − С. 43−46.

6.428.Світ модерної України кінця XVIII−початку XX століття: зб. наук. пр. / С.І. Світленко. − Д.: Герда, 2007. – 457 с.

6.429.*Світленко С. І.* Народництво в Україні 60−80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 240 с.

6.430.*Сидоренко О.І.* Нездійснені видання. Анотований покажчик нереалізованих проектів україномовних періодичних органів кінця XIX − початку XX ст. / О.І. Сидоренко – К.: Центр. Наукова бібліотека, 1990. – 48 с.

6.431.*Сидоров А.* Печать и печатное дело в Юго-Западном крае / А. Сидоров. − СПб., 1905. – 24 с.

6.432.*Сініцина А.* Історико-філософські ідеї українського романтизму (Пантелеймон Куліш, Микола Костомарів) [Текст] / А. Сініцина; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. − Л.: [б.в.], 2002. – 160 с.

6.433.*Сініцький А.* Антиукраїнська політика російського самодержавства (1900–1914 рр.) / А. Сініцький. – К.: Наук. думка, 1997. – 207 с.

6.434.*Сірка Йосиф.* Історичний аспект двомовности в українській літературі XIX ст. На прикладі творчості Пантелеймона Куліша [Текст] / Й. Сірка. − Ужгород: Мистецька Лінія, 2008. – 87 с.

6.435.*Скринник М.* Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні / М. Скринник // Сучасність. – 2001. – Ч. 5. – С. 87.

6.436.*Сліпченко-Мордовець Д.* За крашанку – писанка П.Ол.Кулішеві / Д. Сліпченко-Мордовець. – СПб., 1882. – С. 19−20.

6.437.*Сміт Е*. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія [з англ. пер. Петро Таращук] / Ентоні Сміт. − К.: Основи,2004 – 170 с.

6.438.Спадщина П.Куліша і її роль у розвитку української мови, літератури та культури / Г. Самйоленко (сост.). – Ніжин, 2010. − 202 с.

6.439.*Сріблянський М.* Трагічна постать / М. Сріблянський // Українська хата. – 1909. – Ч. 3–4. –С. 8.

6.440.*Старовойтенко І. М.* Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: Монографія / І. М. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.

6.441.*Стебницкий П.Я.* Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности / П.Я. Стебницький // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26−27. – С. 94−110.

6.442.*Стебницький П.* Культурно-громадська праця П. Куліша // Книгар. – 1919. – Ч. 27. – С. 12−19.

6.443.*Студинський К*. Слідами Куліша / К. Студинський. – Львів, 1926. – 66 с.

6.444.Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення [Текст] : зб. наук. пр. до 180-річчя від дня народж. Пантелеймона Куліша / Ін-т українознав. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Міжнар. благод. фонд "Фонд

Пантелеймона Куліша"; упоряд.: А. К. Невгодовський, Л.А. Оленівська ; заг. ред.: П.П. Кононенко, І.С. Плющ. − К.: МП Леся, 2000. – 220 с.

6.445.*Терлецький В.В.* Пантелеймон Куліш − біограф Гоголя [Текст] / В.В. Терлецький. − Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – 114 с.

6.446.*Тимошик М.* С. Заборонена українська книга: до питання створення мартирологу знищених видань в умовах дії антиукраїнських цензурних актів / М.С. Тимошик // Роль засобів масової інформації в суспільно-культурному процесі в Україні. Матеріали наукової конференції 30-31 березня 1995 р. – К., 1995. – С. 32–34.

6.447.*Тимошик М.С.* Історія видавничої справи / М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2003. – 496 с.

6.448.*Тимошик М.С.* Її величність – книга / М.С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 306 с.

6.449.*Тимошик М.С.* "К печатанию не должно быть позволено" (До історії цензури українського слова) / М. С. Тимошик // Урок української. – 2000. – №3. – С. 10–13;

6.450.*Тимошик М.С.* "К печатанию не должно быть позволено" (До історії цензури українського слова) / М. С. Тимошик // Урок української. – 2000. − №4. – С. 15–19.

6.451.*Тимошик М.*С. Валуєвський та Емський цензурні акти та їх вплив на розвиток української демократичної журналістики й літератури / М.С. Тимошик // Засоби масової інформації й утвердження державного суверенітету України. Матеріали науково-практичної конференції. – Львів: Світ, 1993. – С. 128–131.

6.452.*Тимошик М.С.* До історії цензурних утисків українського друкованого слова в період проголошення конституційних свобод (1905–1917 роки) / М.С. Тимошик // Журналістика. Преса. Телебачення. Радіо. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 25. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 1999. – С. 55–63.

6.453.*Тимошик М.С.* Українська журналістика в лещатах московської цензури / М. С. Тимошик // Пам’ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – 1997. – №2. – С. 114 – 117.

6.454.*Ткаченко І.* П.О.Куліш: Критико-Біографічний нарис / І. Ткаченко. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 72 с.

6.455.*Ткаченко В.М.* Україна: на межі цивілізацій. (історико-політологічні розвідки) / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт – К.: Інститут історії України НАНУ, 1995. – 159 с.

6.456.*Томашівський С.* Куліш і українська національна ідея // Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – 101 с.

6.457.У мысли стоя на часах … Цензоры России и цензура / Д.А. Бадалян, В.Г. Березина, Л.П. Громова и др. – [под. ред. В. Г. Жиркова]. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2000. – 260 с.

6.458.Украина − Россия: история взаимоотношений. / Отв. редакторы: Миллер А.И., Репринцев В.Ф., Флоря Б.Н. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 248 с.

6.459.Украинец. К вопросу о самостоятельной украинской культуре // Русская мысль. – 1911. – №5. – С. 131–146.

6.460.Українська журналістика в іменах. Вип. ІІІ. [за ред. М. Романюка]. – Львів, 1996. – 230 с.

6.461.Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Кол. наук. монографія в 3-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В.Г. Сарбей. – Ч. І. − К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 205 с.

6.462.Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Кол. наук. монографія в 3-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Г. Сарбей. – Ч. ІІ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 487 с.

6.463.Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Кол. наук. монографія в 3-х ч. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. Г. Сарбей. – Ч. ІІІ. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 276 с.

6.464. Українське питання в Російській імперії та радянському Союзі (XVIII – перша половина XX ст.) – [за загальною редакцією В. Іванченко] − Дніпропетровськ 1998. – 193 с.

6.465. *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма / Н.И. Ульянов – М.: Издательство. «ИНДРИК, 1996. – 278 с.

6.466. *Фабрикант Н.П.* Краткий очерк из истории русских цензурных законов к украинской литературе / Н.П. Фабрикант // Русская мысль. – №3. – 1905. – С. 78–102.

6.467. *Феденко П.* Український громадський рух у XX ст.: Курс лекцій / Панас Феденко. – Подебради: Укр. техн.-господарський ін-т позаочн. навчання в Подебрадах, 1934. – 174 с.

6.468. *Федорук О.* Бібліографія кулішезнавства за 1997–1998 рр. / О. Федорук // Пантелеймон Куліш: Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк, 2000. – С. 207−220.

6.469. *Фридберг П.И.* Записка о цензуре / П. И. Фридберг. – СПб., 1862. – 45 с.

6.470. *Фукс В. Я.* Записка о цензуре / В. Я. Фукс. − СПб., 1862. – 54 с.

6.471. *Хобсбаум Э.* Век империи, 1875–1914: [перевод] / Э. Хобсбаум. − Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 540 с.

6.472. *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г. [Пер. с английского А.А. Васильева]. − СПб.: Алатея,1998. – 305 с.

6.473. *Чайковський А.С.* За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – початок XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Г. Щербак. – К.: Україна, 1996. – 286 с.

6.474. *Черкасов П.А.* История императорской России / П.А. Черкасов, Д.Б. Чернишевський. – М.: Факел, 1994. – 448 с.

6.475. *Чернуха В.Г.* Правительственная политика в области печати: 60-70-е годы XIX века / В.Г. Чернуха. – Л., Наука, 1989. – 205 с.

6.476. *Чернуха В.Г.* Самодержавие и печать (60-70-е гг. XIX в.) / В. Г. Чернуха // Вопросы истории – 1986. − №11. − С. 52−66.

6.477. *Чижевський Д.* П.О. Куліш – український філософ серця // Філософські твори: у 4т. − Т. 2. Між інтелектом і культурою: Дослідження з історії української філософії / Д. Чижевський; Під заг. ред. В.С.Лісового ; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка, Укр. Вільна Академія наук (США). − Київ: Смолоскип, 2005. – С. 206−216.

6.478. *Чубський П.* Кохання в житті Шевченка та Куліша / Петро Чубський // Записки Історико-філологічного відділення УАН. − Кн. XXI−XXII (1928). − 1929. − С. 101−118.

6.479. *Чубський П.* Куліш і Шевченко / П.П. Чубський // Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства / [За ред. С. Єфремова та О. Дорошкевича]. − К. ВУАН, 1927. − С. 102−126.

6.480. *Чубський П.* Рецензія на книгу Б.Шевелів. Звільнення П.О. Куліша з російського підданства / П.Чубський // Записки історико-філологічного відділення УАН. − Кн. XIX (1928). − 1928. − С. 349−351.

6.481. *Шаховский Н.* Памяти П.А. Кулиша / Н. Шаховський // Русское обозрение. − 1857. − №3. – С. 192−227.

6.482. *Шевченко В.* Сторінки життя і творчості П. Куліша та деякі аспекти їх висвітлення. (Частина II) / В.Шевченко // Визвольний шлях. − 2001. − №9. − С. 102−119.

6.483. *Шевченко В.* Сторінки життя і творчості П. Куліша та деякі аспекти їх висвітлення. (Частина II) / В.Шевченко // Визвольний шлях. − 2001. − № 11. − С. 101−119.

6.484. *Шевченко М.М.* Конец одного Величия: Власть, образование и печатное слово в императорской Россиии / М.М. Шевченко. – М.: Олма-Пресс, 2003 – 341 с.

6.485. *Шенрок В.* П.А. Кулиш: биографический очерк / Владимир Иванович Шенрок. – Київ, 1901 . – 255 с.

6.486. *Шип Н. А.* Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX) / Н.А. Шип. – К.: Інститут історії України НАНУ,2004. – 99 с.

6.487.*Шип Н. А*. Церква і "українське питання" / Н. А. Шип // Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) / Кол. наук, монографія в 3-х част. − Ч. III. − К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – С. 204−240.

6.488.*Щебальский П.К.* Исторические сведения о цензуре в России / П.К. Щебальський. – СПб., 1862 – 76 с.

6.489.*Щёголев С.Н*. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи / С.Н. Щеголев − К.–СПб., 1914. – 160 с.

6.490.*Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С.Н. Щёголев. – Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнерев и К®, 1912. – 588 с.

6.491.*Щербак М. Г*. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Г. Щербак, Н.О. Щербак. – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с.

6.492.*Щербак Н.О.* Активізація українського національно-визвольного руху на рубежі XIX–XX ст. / Н.О. Щербак // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 151–157.

6.493.*Щербак Н.О*. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. / Н.О. Щербак // Історичний журнал, 2007. − №6. – С. 58−64.

6.494.*Щербак Н.О.* Інтелігенція в боротьбі за відміну обмежень українського слова / Н.О. Щербак // Наукові записки з української історії: Збірник наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип. 10. – С. 168–171.

6.495.*Щербак Н.О*. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія / Н.О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

6.496.*Щербак Н. О*. Процес українського націєтворення та антиукраїнські акти царизму другої половини XIX ст. / Н. О. Щербак // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2003. – №2. – С. 203–209.

6.497.*Щурат В*. Філософічна основа творчості Куліша / В. Щурат. – Львів, 1922. – 56 с.

6.498.*Яворський М.І.* Емський Акт. 1876 р. / М.І. Яворський // Прапор Марксизму. − 1927. − Ч.1 − С. 114−153.

6.499.*Яворський М.І.* Емський Акт. 1876 р. / М.І. Яворський // Прапор Марксизму. − 1928. − Ч.1−2. − С. 93−113.

6.500.*Яковенко Н. М.* Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: „Критика”, 2007. – 375 с.

6.501.*Янишин Б.М.* Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток / НАН України. Інститут історі України. – К.: Інститут історії України, 2008. – 320 с.

6.502.*Янковська Ж.О.* Фольклористична діяльність Куліша: навч. Посібник для студ. вищ. навч. закл. / Національниій ун-т «Острозька академія» − Острог: НУ «Острозька академія», 20009. – 168 с.

6.503. *Ясь О.* Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій / О. Ясь // Хроніка 2000. – К., 2009. – Вип. 78: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин: до 190-річчя від дня народження П.О.Куліша. – С. 459−528.

6.504.*Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / Олексій Ясь / за ред. В. А. Смолія. − К.: НАН України. Ін–т історії України, 2014. − Ч. 1. – 587 с.

6.505.*Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX − 80–ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. / Олексій Ясь / за ред. В. А. Смолія. − К.: НАН України. Ін–т історії України, 2014. − Ч. 2. – 650 с.

6.506.*Grabowicz G.* Three perspectives of the cossack past: Gogol’, Ševčenko, Kuliš. – HUS, 1981. − v. 5. − №2. − p. 171–194.

6.507.*Korzon T.* O Chmielnickim sądy Kulisza i Karpowa. – KH, 1892. − s. 34–63.

6.508.*Lutsky G.* Panteleimon Kulish: a sketch of his life and times. – New York: 1983. – 176 p.

7. Дисертації та автореферати дисертацій

7.509. *Бойко М.П.* Суспільно-політичні та філософські погляди Пантелеймона Куліша: дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1998. – 172 арк.

7.510. *Владимирова В.М.* Пантелеймон Куліш − дослідник української літератури: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Владимирова Валентина Миколаївна ; Сумський держ. педагогічний ун-т ім. А.С.Макаренка. − К., 2002. – 186 арк.

7.511. *Грінберг Л.Ф.* Історіософське світобачення П. Куліша (культурологічний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: 17.00.01 / Л.Ф. Грінберг; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – 20 с.

7.512. *Девдюк І.В.* Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння) [Текст]: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.05 / Девдюк Іванна Василівна; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. − К., 1999. – 19 с.

7.513. *Дзюба Т.А*. Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша: дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Дзюба Тетяна Анатоліївна; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка. − К., 1999. − 215 арк**.**

7.514. *Дмитренко С.М.* Громадсько-просвітницька діяльність української інтелігенції в Лівобережній Україні другої половини XIX століття: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / С.М. Дмитренко; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2000. – 17 с.

7.515. *Должикова Т.*І. Мовна особистість Пантелеймона Куліша: дисертація канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. − К., 2003. – 180 арк.

7.516. *Івашків В.М.* Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.01 / В.М. Івашків; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2009. – 39 с.

7.517. *Ісаєнко К.П.* Микола Гоголь і Пантелеймон Куліш: проблема типології художньої свідомості: дис... канд. філол. наук: 10.01.05 / Ісаєнко Катерина Петрівна; Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. − Ніжин, 2004. − 202 арк.

7.518. *Ковпік С.І.* Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон: дис.. канд. філол. наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література / С.І. Ковпік; Херсонський державний університет, Херсон, 2005. – 186 арк.

7.519. *Кравченко О.О.* Педагогічна та науково-просвітницька діяльність Пантелеймона Куліша (1819−1897): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Оксана Олексіївна Кравченко; Інститут педагогіки АПН України. – К., 2009. – 20 с.

7.520. *Лазарєва В.Т.* Соціотворчий потенціал філософських поглядів Пантелеймона Куліша: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Лазарєва Валентина Тимофіївна; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. − Київ, 2015. – 16 с.

7.521. *Похила Л.С.* Історичні погляди П.Куліша: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. − О., 1998. – 190 л.

7.522. *Поперечна Г.А.* Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша: дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Г.А. Поперечна; Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. − К., 1998. – 158 арк.

7.523. *Пуліна В.І.* Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Вікторія Іванівна Пуліна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 20 с.

7.524. *Сініцина А.В.* Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / А.В. Сініцина; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2001. – 20 с.

7.525. *Слободянюк Н.Ю.* Український національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Н.Ю. Слободянюк; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.

7.526. Сюй Ліша. Художня проза Пантелеймона Куліша у контексті українського романтизм: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Сюй Ліша ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. − Львів, 2015. – 20 с.

7.527. *Тютюнник О.М.* Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філософ. наук.: 09.00.05 / О.М. Тютюнник; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2009. – 19 с.

7.528. *Федорук О.О.* Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х − початку 70-х років XIX ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / О.О. Федорук ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2001. – 19 с.